

**СЕВАСТОПОЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ**

На правах рукопису

Каневський Ілля Олександрович

УДК 321.011.5 (477)

**ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЯ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА В УМОВАХ
ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ:
СТРУКТУРНИЙ АСПЕКТ**

23.00.02 – політичні інститути та процеси

**Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата політичних наук**

**Науковий керівник
Максимова Олена Миколаївна,
доктор політичних наук,
доцент**

Севастополь – 2014

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	9
1.1 Верховенство права в системі уявлень про демократію	9
1.2 Характеристики основних підходів до демократизації політичних систем	37
Висновки до розділу 1	54
РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СТРУКТУРНИХ КОМПОНЕНТІВ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ В УМОВАХ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ	56
2.1. Категоріально-понятійний апарат дослідження	56
2.2. Методологія дослідження структурних передумов інституціалізації верховенства права в політичних системах	72
Висновки до розділу 2	100
РОЗДІЛ 3. ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ З РІЗНИМИ МОДЕЛЯМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ	102
3.1. «Квазідемократія» як імітація демократизації на основі правових норм	102
3.2 «Керована демократія» як пріоритет політики над правом	120
Висновки до розділу 3	138
РОЗДІЛ 4. ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЇ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА В ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМАХ, ЩО ДЕМОКРАТИЗУЮТЬСЯ	140
4.1. Інституціалізація верховенства права в політичній системі України	140
4.2. Інституціалізація верховенства права в політичній системі Росії	160
Висновки до розділу 4	178
ВИСНОВКИ	180
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	185

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Принцип верховенства права є фундаментальною основою правової демократичної держави. Розбудова правової держави є орієнтиром суспільно-політичного розвитку України, що прямо зазначено в ст.1 Конституції України, де наша держава визнається як суверена і незалежна, демократична, соціальна, правова. Тільки формування правової держави, у якій панують принцип верховенства права та, відповідно, принципи Конституції і законів, забезпечить втілення в життя пріоритету прав людини в житті соціуму. Однак впровадження в політичне життя даного принципу зіткнулося в Україні з рядом перешкод, подолання яких неможливе без концептуальної розробки проблематики верховенства права.

Питання прав та свобод людини, які знайшли відображення у працях вітчизняних дослідників, зокрема в межах юриспруденції, є лише частиною загальної проблематики верховенства права, в той час як політичний контекст проблематики є недостатньо розробленим. Причини слабкої розробки політичних аспектів верховенства права пов'язані з методологічними складнощами. По-перше, політичний розвиток сучасних перехідних політичних систем дозволяє зазначити, що вони є гібридними утвореннями, що поєднують в собі різноманітні елементи. Ця обставина ускладнює процес пошуку критеріїв оцінки ступеня впровадження верховенства права в політичну практику перехідних суспільств. По-друге, феномен верховенства права є багатоаспектним, що потребує комплексного підходу у процесі дослідження, який дозволяв би оцінювати ступінь впровадження верховенства права на різних рівнях політичної системи. По-третє, різні політичні системи, майже подібні одна до одної, мають власні особливості розвитку та функціонування, що свідчить про неоднакові темпи інституціоналізації верховенства права в них. Визначення чинників, що сприяють або перешкоджають інституціоналізації верховенства права в

перехідних політичних системах дозволить встановити темпи та основні проблеми цього процесу. Таким чином, питання інституціалізації верховенства права є актуальним на сучасному розвитку політичних систем, що здійснюють демократизацію, та потребують ретельного аналізу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження здійснено відповідно до наукової теми кафедри філософських і соціальних наук СевНТУ (м. Севастополь) «Оптимізація взаємодії інститутів держави та громадянського суспільства в сучасному модернізаційному процесі» (№ державної реєстрації 0103U001611).

Мета і завдання дослідження. Мета даної роботи полягає в виявленні структурного аспекту інституціалізації верховенства права в умовах демократизації політичних систем.

Досягнення мети здійснюється рішенням комплексу наступних дослідницьких завдань:

- проаналізувати етапи розвитку ідей верховенства права в системі уявлень про демократію, виокремити підходи до визначення верховенства права в працях сучасних дослідників;
- виявити характеристики основних підходів до демократизації політичних систем;
- розкрити методологічні аспекти дослідження структурного аспекту інституціалізації верховенства права в політичних системах;
- визначити режимні риси «квазідемократії», виокремити її основні різновиди;
- встановити особливості функціонування політичних систем з режимом «керованої демократії»;
- виявити ступінь інституціалізації верховенства права в політичній системі України;
- визначити рівень інституціалізації верховенства права в структурних елементах політичної системи Росії;

– порівняти політичні системи з режимами «квазідемократії» та «керованої демократії» за ступенем інституціалізації верховенства права.

Об'єктом дослідження виступають процеси демократизації політичних систем.

Предметом дослідження є інституціалізація верховенства права на структурному рівні політичних систем, що демократизуються.

Методи дослідження. Методологічне підґрунтя цього дисертаційного дослідження склали системний підхід, структурно-функціональний аналіз, інституційний аналіз, а також порівняльний метод. За допомогою системного підходу були визначені основні характеристики політичної системи, зокрема політичних систем перехідного типу. Структурно-функціональний аналіз дозволив виокремити структурні елементи політичної системи (її підсистеми), на рівні яких в подальшому виявлялися передумови інституціалізації верховенства права. Інституційний аналіз застосовувався в процесі дослідження політичних інститутів, за допомогою яких функціонування політичної системи набуває демократичної якості. Порівняльний метод використовувався для визначення загальних та особливих рис процесу інституціалізації верховенства права у політичних системах перехідного типу.

Поряд з цим в роботі використовувалися показники наступних міжнародних індексів: Індекс сприйняття корупції, Індекс свободи ЗМІ, Індекс інституційних основ демократії (проект «Політичний атлас сучасності»), Індекс захисту прав власності тощо.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у визначенні ступеня інституціалізації верховенства права як критерію ефективності демократизації політичних систем. Новизна наукового підходу дістала прояву у вирішенні низки наукових завдань, зокрема:

уперше:

– розкрито політико-інституційний контекст верховенства права, в межах якого його інституціалізація виступає процесом впровадження основних демократических норм, настанов, моделей політичної поведінки, за допомогою яких забезпечується: функціонування правової соціальної держави, пріоритет права над політикою, захист основних прав і свобод людини та громадянина;

– визначено, що процес інституціалізації верховенства права в умовах демократизації знаходить прояв у різноманітних аспектах функціонування політичної системи, що зумовлені трансформацією її структурних елементів, та віддзеркалюється у якісних характеристиках основних підсистем політичної системи – нормативно-регулятивній, інституційній, функціональній, комунікативній та ідеологічній.

– з'ясовано, що інституціалізація принципу верховенства права в політичній практиці є ключовим критерієм ефективності демократизації політичної системи. Перешкодою на шляху демократизації політичної системи та інституціалізації верховенства права виступає наявність структурно-функціональних дисбалансів, які супроводжуються неефективністю структурних елементів політичної системи та їх неоднаковою динамікою розвитку;

уточнено :

– показники інституціалізації верховенства права в політичних системах, що демократизуються, до яких належать: забезпечення соціальних, економічних та політичних прав людини; баланс гілок влади, в тому числі самостійність та незалежність судової влади; наявність багатопартійності та політичної опозиції; дієздатність громадянського суспільства; свобода ЗМІ; переважання активістських та автономних настанов у політичній культурі та політичній участі відповідно;

– спільні та особливі риси процесу інституціалізації верховенства права в політичних системах в залежності від їх режимних характеристик.

Спільною рисою режимів «квазідемократії» та «керованої демократії» є незавершеність процесу інституціалізації верховенства права, в той час як основні розбіжності криються в інституційній, функціональній, комунікативній та ідеологічній підсистемах;

– ступінь структурних трансформацій політичної системи України з огляду впровадження принципу верховенства права в політичну практику. Інституційна, функціональна та ідеологічна підсистеми політичної системи України відповідають необхідним демократичним вимогам, проте подальша інституціалізація верховенства права вимагає усунення структурних дисбалансів між ними та підвищення ефективності нормативно-регулятивної та комунікативної підсистем політичної системи України;

дістали подальшого розвитку :

– методологічний інструментарій вивчення процесів інституціалізації верховенства права в політичних системах, що демократизуються. З'ясовано, що структурно-функціональний аналіз дозволяє виявляти структурні характеристики процесу інституціалізації верховенства права та джерела структурно-функціональних дисбалансів, що перешкоджають демократизації політичних систем;

– уявлення про демократію, демократичні транзити, верховенство права, в тому числі критерії оцінки ступеня демократизації політичних систем перехідного типу.

Практичне значення отриманих результатів обумовлене актуальністю, новизною та сукупністю положень, що виносяться на захист. Основні дисертаційні положення, висновки і рекомендації можуть використовуватися в декількох аспектах : в прикладному – полягає в тому, що результати, отримані в ході дослідження, можуть бути використані органами політичної влади при проведенні різноманітних політичних реформ, а також політичними партіями та громадськими організаціями при розробці засобів і методів досягнення поставлених цілей; як методологічна

основа для подальших досліджень проблематики інституціалізації верховенства права в суспільствах перехідного типу; в педагогічному процесі у ВНЗ при викладанні курсів «Політологія», «Соціологія», «Конфліктологія» та ін.

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження були оприлюднені під час виступів наукових конференціях : Міжнародна науково-теоретична конференція (XXV Харківські політологічні читання) «Політична наука в епоху суспільних перетворень : потенціал і його реалізація» (м. Харків, лютий 2012 р); Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2012» (м. Київ, квітень 2012 р.); Міжнародна наукова конференція «Тенденції та перспективи сучасних геополітичних і релігійних процесів: теорія та практика» (м. Севастополь, травень 2013 р.), Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання зовнішньої політики України (Одеса, грудень 2013), Всеукраїнська науково-практична Інтернет-конференція «Гуманітарний всесвіт : люди, ідеї, події» (м. Львів, березень 2014).

Публікації. Основні положення, результати і висновки дисертаційного дослідження опубліковані в 7 наукових публікаціях, 5 з яких надруковані у фахових з політичних наук виданнях, зокрема 1 міжнародна стаття.

Структура дисертації. Робота складається з вступу, чотирьох розділів, восьми підрозділів, висновків та списку використаних джерел (217 позицій). Загальний обсяг дисертації становить 183 сторінки.

РОЗДІЛ 1

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ТА ДжЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Визначається місце ідеї верховенства права в системі уявлень про демократію; аналізуються основні етапи становлення ідеї верховенства права. Досліджуються основні підходи до демократизації політичних систем, визначаються чинники, що впливають на процес та динаміку демократичних перетворень в умовах транзиту.

1.1. Верховенство права в системі уявлень про демократію.

Гене́за ідей верховенства права в суспільстві зазнала за час свого розвитку ряд метаморфоз, в яких відбилися погляди на роль законів в суспільстві в той або інший історичний період. Так, в період Античності ідея верховенства законів у суспільстві корелювала з ідеями загального блага, гармонії, справедливості. Звертаючись до творів Платона і Аристотеля, ми можемо зустріти оцінку ролі законів в античному суспільстві. В «Державі» Платона вказується на залежність сутності законів від форм правління: «Встановлює ж закони всяка влада на свою користь: демократія – демократичні закони, тиранія – тиранічні... Установивши закони, оголошує їх справедливими для підвладних – це і є те, що корисно владі, а тих, хто переступає їх карають як порушника законів і справедливості» [138, с. 93-94]. Крім того, у вченні Платона закони постійно співвідносяться з людською чеснотою і прагненням до гармонії, тобто мають не тільки юридичний, але і етичний зміст. Так, в «Першому Алквіаді» він вказує: «Якщо в місті, уряді і при всякій владі зникає чеснота, то наслідком є нещастя» [137, с. 125]. У великих і малих діалогах Платона закони, які виступають в кореляції з етичними і естетичними принципами, розглядаються в якості домінанти

всього соціального і політичного життя. А. Ф. Лосєв у своїй фундаментальній «Історії античної естетики» вказував, що «найголовніше в державі, за Платоном, – це закон і послух законові» [101, с. 219].

В «Політиці» Аристотеля також розглядається роль законів у державі. Підставою для формування держави і законів, на думку Аристотеля, виступають антропологічні фактори, тобто фактори, що кореняться в самій природі людини. Наділивши людину мовою, природа, тим самим, створила її для суспільного життя. Соціальне ж життя у своїй завершеній формі являє собою держава, що засновується на законах. «Оскільки всяка держава являє собою свого роду спілкування, всяке ж спілкування організується заради якого-небудь блага, то, очевидно, всі спілкування прагнуть до того чи іншого блага, причому більше за інших, і до вищого з усіх благ прагне спілкування, яке є найбільш важливим з усіх і обіймає собою усі інші спілкування. Це спілкування і називається державою або спілкуванням політичним» [6, с. 376]. Як і в творах Платона, однією з головних засад функціонування держави, за Аристотелем, виступають етичні аспекти. Розглядаючи аристократію як ідеальний державний устрій, Аристотель відзначає, що «аристократичне начало передбачає також народну масу, яка здатна, не поступаючись своєю гідністю свободнонароджених людей, віддати управління державою людям, які покликані до того завдяки їх чесноти» [86, с. 119-120].

У період Середньовіччя центральне місце при розгляді суті законів вже займають не поняття гармонії і чесноти, що домінували в античності, а релігійні настанови. Одним з основних напрямків доктрин того періоду був доказ пріоритету духовної влади над світською (наприклад, у теорії «двох мечів»). Подібні акценти можна, зокрема, зустріти в роботах Августина Блаженного і Фоми Аквінського [33]. Так, у працях А. Блаженного розглядаються в якості антитези Град Божий і Град Земний, як втілення релігійного вищого і, відповідно, поцейбічного, меркантильного (нижчого)

початку. У своїх побудовах А. Августин віддає пріоритет Царству Божому з його вищими законами.

Ф. Аквінський у працях «Сума теології» та «Про правління володарів», відштовхуючись від тези Аристотеля про природну соціальність людини, з'єднує аристотелівські положення з догматами католицької церкви. При апології переваги духовної влади над світською, автор «Суми теології» розглянув основні елементи державної влади, а саме – суть, форми і використання влади. Під сутністю влади Аквінат розумів порядок відносин панування і підпорядкування. Дане співвідношення, за Ф. Аквінським, встановлено Богом, і, отже, влада виступає як божественне начало. Аквінат не заперечує можливість зловживання владою, однак даний факт (як, втім, і несправедливий прихід до влади) він розглядає як результат порушення вищих релігійних законів. Отже, несправедливість у суспільстві та зловживання трактуються тут як відступ від божественної волі. Розглядаючи співвідношення державних законів і законів моралі (джерелом яких служить божественне начало), Ф. Аквінський вказував на домінування моральних законів. «Що стосується відносин між природними моральними законами і державним законодавством, то . Аквінський доводив, що законодавство має відповідати природному моральному праву. У разі, якщо встановлений закон несумісний з природним моральним правом, то це буде не закон, а викривлення закону» [87, с. 271].

Новий світогляд, видозміни у філософській та науковій думці, які проявилися з початком епохи Відродження, позначилися і на баченні природи та функції права в суспільстві. Інтерпретація природи людини як автономної індивідуальності зумовила нові пошуки для обґрунтування сутності держави і права. Проте зосередження уваги в даний період на ідеї позитивного права не виключало активного використання природно-правових ідей і уявлень. Крім того, підвищеною увагою користувалися римське право, так як воно трактувалося як оптимальна об'єктивна норма

природної справедливості, а також як історично апробований фактор суспільного життя.

Одним з перших мислителів-гуманістів епохи Відродження, який активно вплинув на формування нової теорії права, можна вважати Лоренцо Валла. Спираючись на фундаментальний аналіз римського права, Л. Валла створив фундамент для подальших розробок вгалузі юриспруденції. Розглядаючи в якості підстави юридичної етики особистісний інтерес та інтерпретуючи його в якості морального критерію, Л. Валла намагається оцінювати людські вчинки не абстрактними моральними або правовими принципами, а конкретними життєвими умовами, детермінуючими вибір між корисним і шкідливим, хорошим і поганим [102, с. 351-359].

Крім того, антропоцентризм епохи Відродження не міг не сприяти розвитку гуманізму. Вся культура даного періоду наповнена визнанням цінності людини як особистості, її права на вільний духовний розвиток і прояв своїх здібностей. Відбувається свого роду всебічна реабілітація природи людини, що знайшла своє вираження в принципі вільної людської індивідуальності.

В соціально-правовій сфері гуманізм Відродження в якості головних орієнтирів розглядає вільнодумство і відповідно справедливе влаштування суспільно-державного життя (варто відзначити, що саме в цей період виникають такі відомі твори як «Утопія» Т. Мора і «Місто Сонця» Т. Кампанелли). Однак ідеальні уявлення про соціально-політичні аспекти часто знаходилися в дисгармонії з реальністю. Так, Нікколо Макіавеллі у своїй праці «Володар» [105], розглядаючи сутність права і суспільства, виходив з передумови про егоїстичність людини. Саме через егоїстичність людини не існує меж для прагнення до матеріальних благ і до влади. Держава ж має ґрунтуватися на потребі індивіда у захисті від агресивності інших членів соціуму. При відсутності сили, яка повинна стояти за законом, неминуче виникає анархія. Саме для запобігання анархії необхідний сильний

правитель, який в змозі утримати владу будь-якими засобами. У працях Н. Макіавеллі «політична думка прагне відокремитися від спекулятивного мислення, етики та релігії... Природно, цей різкий поворот від гуманізму пояснюється, за великим рахунком, новою політичною ситуацією, що склалася в той період. Криза моральних цінностей призвила до розриву між тим, що є (речі, як вони реально існують), і тим, що повинно бути» [5, с. 681].

Варто відзначити, що саме в період Відродження відбувається своєрідний перегляд питання про природу права. На місце уявлень про його трансцендентне передумовлення (наприклад, в силу його релігійних підстав), приходять погляди, які виводять природу права з розуму, досвіду політичної прагматики. Так, К. Маркс зазначав, що «Макіавеллі, Кампанелла, а згодом Гоббс, Спіноза, Гуго Гроцій, аж до Руссо, Фіхте, Гегеля стали розглядати державу людськими очима і виводити її природні закони з досвіду, а не з теології» [110, с. 111].

Уявлення про сутність законів в період Античності, Середньовіччя та Відродження виступають в ролі інтродукції до сучасних політико-правових доктрин. Однак генеза західної культури ґрунтується на акцептуванні (іноді, досить активному) культурної спадщини. Так, неможливо говорити про сучасну цивілістику без урахування тієї ролі, яку відіграли в її формуванні римське право і «Дигести» Юстиніана. Говорячи про формування теоретичних основ сучасних політико-правових доктрин (фундаторами яких виступили Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеск'є та ряд інших мислителів) необхідно зауважити, що вони в тих чи інших аспектах співвідносяться з тим теоретичним пластом, який був сформований у попередні століття. Політичні зміни, що відбулися в кінці XVII століття в Англії (повалення Якова II Стюарта і сходження на престол Вільгельма Оранського), увійшли в історію під найменуванням «Славної революції». Саме з цього періоду відбувається становлення конституційної монархії. Політико-правові підсумки «Славної революції» знайшли теоретичне обґрунтування в працях видатного

англійського філософа і теоретика права Дж. Локка. Політичні концепції природного права та суспільного договору, проблема утворення держави і концепція розподілу влади знайшли виклад у такій фундаментальній праці як «Два трактати про правління» (1689). В даній роботі було висунуто ряд основоположних принципів, що вплинули на розвиток політичної філософії Нового часу. Зокрема, ідея суспільного договору знайшла відображення в Декларації незалежності США 1776 року як основа для побудови демократичної держави. Формуванню суспільства і держави, за Дж. Локком, передує природний стан. У природному стані, коли ще не виявляються початкові аспекти державності, згідно з положеннями Дж. Локка, панує природний закон, закон свободи. Втіленням природної рівності виступає початкова готовність людей слідувати розумним природним законам. Дж. Локк не допускає ситуації, що людство у своєму генезисі коли-небудь існувало без порядку і закону. Визначення законів природи відбувається за допомогою розуму. Саме так оцінюються поняття про добро і зло, якщо ж природний закон порушується, то право покарати винного з'являється у кожного. Тобто, в природному стані кожен володіє виконавчою владою, яка виникає з природних законів. Закон природи, виступаючи квінтесенцією розумності людської природи, виступає в якості основи світу для всього людства. Людина, відповідно до вимог розумності, перебуваючи в природному стані, переслідує власні інтереси і відстоює власну свободу, життя чи власність, при цьому, прагнучи не зашкодити іншому. Цікаво, що Дж. Локк інтерпретує даний стан як відображення якоїсь природної початкової гармонії. «Це стан рівності, при якому вся влада і вся юрисдикція є взаємними, ніхто не має більше іншого. Немає нічого більш очевидного, ніж те, що істоти однієї і тієї ж породи і виду, при своєму народженні без відмінності отримуючи однакові природні переваги і використовуючи одні й ті ж здібності, повинні також бути рівними між собою без будь-якого підпорядкування або придушення» [99, с. 263]. Тобто, природний стан – це

стан необмеженої свободи щодо розпорядження своєю особистістю і майном, стан рівності, при якому будь-яка влада і будь-яке право є взаємними. Захист природного закону і втілення його в життя в природному стані забезпечується владою кожної окремої людини.

Цікаво, що в політико-правовій теорії існує кілька точок зору щодо природного стану і причин формування держави як соціально-правової системи. Одна з них розглядається в працях видатного англійського мислителя Т. Гоббса «Філософські початки вчення про громадянина» (1642) і «Левіафан, або матерія, форма і влада держави церковної і громадянської» (1651). Політико-правова теорія Т. Гоббса базується на певних уявленнях про природні властивості індивідуума. На думку автора «Левіафана», спочатку всі люди створені рівними у відношенні фізичних і розумових здібностей, і кожна людина спочатку має абсолютно однакові з іншими членами товариства права на життя, свободу або власність. Однак корінь правових проблем криється зовсім не в соціальних відносинах, а в психологічній архітектониці будови людини, так як людина за природою глибоко егоїстична, охоплена жадібністю, страхом і честолюбством. Вона постійно перебуває в атмосфері заздрості, суперництва і ворожнечі. Саме звідси виникає фатальна неминучість стану «війни всіх проти всіх» у соціальному середовищі. В умовах загальної ворожнечі та конфліктності природні права на життя чи власність практично перетворюються у фікцію, так як вони будуть піддаватися постійним нападам і ущемленням. «На шляху до досягнення мети (яка складається головним чином в збереженні життя) люди намагаються знищити або підкорити одне одного. Таким чином, виходить, що там, де людина може відбити напад лише своїми власними силами, вона, саджаючи, сіючи, будуючи або володіючи яким-небудь пристойним ім'ям, може з вірогідністю очікувати, що прийдуть інші люди і сполученими силами заберуть її володіння і позбавлять її не тільки плодів власної праці, але також життя чи свободи» [36, с. 86].

Цей конфліктний стан Т. Гоббс вважає природним станом людського роду. В якості виходу із стану загальної ворожнечі та «війни всіх проти всіх» Т. Гоббс розглядає установа держави і позитивних законів. Держава засновується людьми з метою припинення «війни всіх проти всіх», позбавлення від постійного почуття незахищеності й постійної загрози насильницької смерті, позбавлення свободи чи власності. З допомогою багатосторонньої домовленості індивіди довіряють певному органу (їм може бути як окрема людина, так і збори людей) верховну владу над собою з метою забезпечення загальної безпеки. «Така загальна влада, яка була б здатна захистити людей від вторгнення і від несправедливості, може бути споруджена тільки одним шляхом, а саме зосередження всієї влади і сили в одній людині або в зборах людей, які більшістю голосів могло б звести всі волі громадян у єдину волю» [36, с. 119]. Держава і виступає в якості такого органу, який використовує силу і заходи примусу для забезпечення миру і загального захисту. Тобто, держава, на думку Т. Гоббса, являє собою штучне тіло, продукт вільного волевиявлення людини. Її можна зрозуміти тільки з акту договору, який уклали між собою люди, щоб припинити стан всезагальної війни. «Саме з цією метою люди перенесли свою міць, а разом з тим і право, на державу : вона і є всепоглинаючий левіафан» [26, с. 170].

Щодо причин походження держави, Дж. Локк дотримується концепції суспільного договору. В інтерпретації автора «Двох трактатах про правління», створена в результаті суспільної угоди держава виступає як гарант природних прав і свобод, володіючи при цьому правом видавати закони, використовувати громадські сили для виконання цих законів і взаємодіяти з іншими державами. Варто зазначити, що Дж. Локк (на відміну від Т. Гоббса) проводить диференціацію між суспільством, яке спонтанно функціонує впорядкованим чином (на підставі природних законів), і державою, яка є політичною організацією і продуктом суспільно-політичного договору. У зв'язку з тим, що держава, як колективний орган, що створюється

для гарантії і забезпечення природних прав, то вона в жодному разі не повинна зазіхати на ці права і повинна бути організована таким чином, щоб запобігти можливості їх обмеження. У філософії Дж. Локка політично впорядковане суспільство не є механізмом абсолютистського деспотизму. Воно виступає як правління більшості, що підкоряється певним правилам і засновано на законах. «Хто б не володів законодавчою і верховною владою, він зобов'язаний правити згідно з встановленими постійними законами, проголошеними народом і відомим народу ...правити з допомогою неупереджених і справедливих суддів, які повинні вирішувати спори за допомогою законів» [99, с. 337].

Основний аспект полягає в тому, щоб організація державної влади гарантувала забезпечення прав і свобод і запобігала тенденції до їх порушення. Звідси випливає теоретично обґрунтована Дж. Локком концепція розподілу влади в державі на законодавчу, виконавчу і федеративну. Принцип розподілу влади, викладений Дж. Локком у другій частині «Двох трактатах про правління», означає, що законотворча, виконавча і федеративна влада здійснюються різними державними органами, які при цьому залишаються самостійними і відносно незалежними. Політико-правова аргументація принципу розподілу влади полягає в тому, щоб розподілити і відносно пропорційно збалансувати повноваження між різними державними органами і виключити концентрацію повноважень або більшої їх частини у віданні єдиного органу державної влади або посадової особи і тим самим запобігти свавілля або узурпацію влади. Незалежні гілки влади повинні стримувати, врівноважувати, а також взаємно контролювати одна одну, не допускаючи порушення законів. Даний принцип, який встановлює систему стримувань і противаг, в подальшому знайшов закріплення в конституційній практиці багатьох держав. Так, один із засновників Конституції США, Томас Джефферсон у своїх «Нотатках про штат Вірджинія» вказував : «Ми боролися за таку форму правління, яка повинна ґрунтуватися не тільки на принципах

свободи, але за якої правляча влада була б так розділена і врівноважена між декількома інститутами влади, щоб ні один з них не зміг би вийти за межі своїх законних повноважень, не зустрівши ефективного стримування і протидії з боку інших» [48, с. 197].

Принцип розподілу влади, як і система стримувань і противаг, були в подальшому деталізовані іншим видатним мислителем, а саме Ш.-Л. Монтеस्क'є. Варто відзначити, що саме системі стримувань і противаг у концепції Ш.-Л. Монтеस्क'є відводиться значне місце. Так, автор «Про дух законів» вважає, що для забезпечення оптимального управління державою необхідно раціональний розподіл праці в сфері державного життя. Кожна з трьох гілок влади, у відповідності зі специфікою її діяльності, повинна здійснювати свої функції з допомогою особливого самостійного органу. Однак Ш.-Л. Монтеस्क'є не обмежується лише декларуванням принципу розподілу влади. Він розглядає систему державних органів, характер взаємодії між ними, механізм їх взаємодії і протидії в контексті запобігання свавілля і гарантування прав та свобод особистості. Однією з основних відмінностей трактування принципу розподілу влади Ш.-Л. Монтеस्क'є від побудов Дж. Локка виступає спеціальне виділення в тріаді влади судової влади. Ш.-Л. Монтеस्क'є виділяє основні аспекти правосуддя, що визначають його функціонування в демократичному суспільстві: народне начало і незалежність від політичної складової. У трактуванні Ш.-Л. Монтеस्क'є судова влада не може бути довірена якомусь постійному органу, а повинна здійснюватися виборними особами з народу, що залучаються до відправлення правосуддя на певний час. У цьому зв'язку автор «Про дух законів» вказує: «Потрібно, щоб судді були одного суспільного положення з підсудним, рівними йому, щоб йому не здалося, що він потрапив до рук людей, здатних його гнобити» [117, с. 292].

Наступна правова проблема, що фігурує в концепції Ш.-Л. Монтеस्क'є, – це деполітизація судової влади. Так, у зв'язку з основною юридичною

функцією судової влади неминує виникати питання про вплив політичного чинника на її діяльність. Саме цим і характеризується її специфічна особливість (на відміну від законодавчої і виконавчої гілки). Якщо законодавча і виконавча влада не тільки постійно перебуває під безпосереднім впливом політичних сил, але і самі являють собою активну політичну силу, то судова влада, навпаки, має бути повністю деполітизована. В іншому випадку вона втратить фактор неупередженості, а при вирішенні справ буде керуватися не правом, а політичною доцільністю.

Роботи Дж. Локка і Ш.-Л. Монтеск'є стали ідеологічним фундаментом класичної концепції верховенства права (the Rule of Law), яку сформулював професор школи права Оксфордського університету Альберт Дайсі. Вченим проведено глибокий аналіз правової природи конституційних угод, їх місця в законодавчій системі. Разом з тим А. Дайсі вивчав Велику Хартію та інші документи, на підставі яких формувалися базові громадянські права: свобода особистості, слова, зібрань тощо. Що стосується верховенства права в суспільстві, англійський вчений позначив наступні складові цього принципу :

- а) заперечення свавільної влади;
- б) рівність перед законом;
- в) конституційне право, яке є наслідком прав особи, а не їх джерелом.

Навіть попри те, що сама доктрина А. Дайсі кінця XIX століття в наші часи декому може видатись «несучасною» або такою, що втратила, так би мовити, свою первісну «чистоту» (бо, особливо після Другої світової війни, з одного боку – зазнала активного творчого розвитку як концептуальна основа англійської конституції, а з іншого – вийшовши за межі англосаксонської системи права, стала універсальною доктриною сучасного європейського правопорядку, поширившись і на континентальну систему права), її осердям і надалі незмінно виступають зазначені три класичні складові елементи [37, с. 1452].

Згодом концепція верховенства права уявлялася деякими дослідниками дещо ідеальною. Так, один з послідовників А. Дайсі, англійський правознавець Ф. Гайєк зазначав, що «формальна рівність перед законом суперечить, а насправді є несумісною з будь-якою діяльністю влади, спрямованою на забезпечення матеріальної чи реальної рівності різних людей... будь-яка політика, спрямована безпосередньо на реальне досягнення ідеалу справедливості в розподілі, має вести до руйнування верховенства права» [211, р. 87].

У ХХ ст. доктрина верховенства права вийшла за межі Великобританії і була сприйнята правовими системами багатьох європейських держав і міжнародним правом. Така ситуація з перетворенням цього принципу в загальноєвропейську правову цінність не є дивною. Адже ідея обмеження державної влади правовими засобами не є виключно англійським досягненням. Аналогічні концепції створюються у XVIII – XIX ст. і в інших європейських державах. Так, у Німеччині формується теорія правової державності («Rechtsstaat-lichkeit»), яка починаючи з XIX ст. використовується для протиставлення правовій державі (Rechtsstaat) і поліцейської державі (Polizeistaat). У Франції від часів Революції говорять про принцип законності і верховенства закону (Le Principe de Legalite et Suprematie de la Regle de la Loi), який протиставляється королівському свавіллю. У другій половині ХХ ст. у Франції також стає популярною теорія правової держави (l'état de droit) [69, с. 231].

Ступінь ідентичності зазначених концепцій продовжує в наш час залишатися дискусійним питанням. Однією з позицій є ототожнення концепції «the Rule of Law» з «Rechtsstaat», коли остання розглядається в якості німецького варіанту першої. Таку позицію займає Б. Таманага [178]. Інший підхід до співвідношення двох зазначених концепцій демонструє В. М. Кампо, розглядаючи їх як вирази «двох правових традицій – англосаксонської та романо-германської, які не є ні тотожністю, ні частинами

одна одної» [70, с. 25]. На думку автора, обидві концепції мають спільну основу, яка передбачає підпорядкування державної влади праву з метою гарантування та захисту прав та свобод людини.

Як зазначає український дослідник М. Козюбра, історія становлення та розвитку ідеї верховенства права свідчить, що вона виникла, а згодом сформувалася у вигляді концепції як реакція на сваволю, деспотію і тиранію з боку монархічних режимів і виступала як протиположність зловживанням владою, у тому числі з допомогою закону. Історичний досвід переконливо довів, що писаний закон далеко не завжди ставав гарантією від державного свавілля. Тому мета верховенства права – це не просто формальне забезпечення порядку, передбаченого законами та іншими нормативними актами, встановленими державою, а утвердження такого правопорядку, який обмежує абсолютизм державної, передусім виконавчої, влади, ставить її під контроль суспільства, створюючи для цього відповідні правові механізми. Інакше кажучи, навіть бездоганний, з точки зору юридичної техніки, закон не завжди є панацеєю верховенства права. Звідси випливає перший і загалом нині майже беззаперечний висновок : самостійного значення, відмінного від принципу верховенства закону, принцип верховенства права набуває тоді, коли право розглядається як явище, яке не міститься виключно в законах та інших нормативних актах, тобто, коли має місце теоретичне і практичне розрізнення права і закон [79, с. 36]. Далі дослідник зауважує, що на відміну від англо-американської традиції верховенства права, яка фактично ніколи не ототожнювала право і закон, що знаходило своє відображення як у правовій теорії, у континентально-європейських країнах, зокрема в Німеччині, принцип правової держави пройшов складніший шлях.

Доктрина німецької «*Rechtsstaat*», як і англійська концепція «*the Rule of Law*», зароджувалась у загальному руслі становлення і розвитку нового юридичного світогляду, критики феодального свавілля, утвердження ідей гуманізму, принципів свободи і рівності всіх людей, невідчужуваних прав

людини, пошуків різних правових засобів і форм, спрямованих проти узурпації публічної політичної влади. Сама назва доктрини «Rechtsstaat» свідчить про те, що вона, на відміну від концепції «the Rule of Law», зосереджує свою увагу на природі не стільки права, скільки держави, хоч акцент при цьому зміщується з інститутів державної влади на її гуманістичну, людську сутність, яка можлива лише в умовах свободи громадян. Захист від владного свавілля покладався не тільки і навіть не стільки на суди, як це має місце у Великій Британії, скільки на законодавця, з його правовими за своїм змістом законами [79, с. 37].

Російський дослідник Д. І. Дєдов вказує, що концепції в окремих інтерпретаціях можуть збігатися, особливо коли це стосується ролі закону, прийнятого органом законодавчої влади, на противагу обмеження прав і свобод виконавчою владою своїми довільними рішеннями, не заснованими на законі. Виявилося, що закон теж не завжди буває справедливий. Щоб цей висновок мав обов'язкову силу, необхідно використовувати частину механізму держави в особі національного верховного суду. Закон справедливий, якщо не доведено інше, і даний підхід дозволяє зробити два висновки: 1) існує презумпція справедливості закону; 2) закон повинен відповідати професійним, правовим уявленням про справедливість (про право). Другий висновок - право вище закону, але воно є тією істиною, яку необхідно вічно осягати. Вона полягає не тільки у формальних юридичних категоріях, але включає весь комплекс соціально-економічних і політичних проблем сучасного суспільства [47, с. 270-271].

В українській політичній науці проблематика верховенства права розроблялася в декількох аспектах. Слід зазначити, що позиції вітчизняних дослідників питань верховенства права орієнтуються, в першу чергу, на досвід європейських колег та новітні дослідження, хоча в радянській юриспруденції питання верховенства права розглядались.

Так, у радянській доктрині права принципи права переважно розглядалися як такі, що мають певну ідейну спрямованість. Як правило, загально-соціальні принципи права, які у подальшому мали стати юридичними, висувалися і обґрунтовувалися державою. Це були принципи, у першу чергу, вигідні для держави, принципи, які підносили державу над людиною, над суспільством. У такому світлі є зрозумілою позиція Л. С. Явича, який вперше у радянській теорії права звернув увагу на проблему панування права. Вчений досліджував це питання через призму право розуміння, розглядаючи право як специфічний соціальний феномен, який підкоряє державу суспільству. За такого підходу визнавалось, що регулюючий вплив можуть здійснювати не лише норми, встановлені державою, а й правові принципи-ідеї, які не мали закріплення у законі. Однак, незважаючи на прогресивність такого підходу для того часу, практика радянського періоду рухалась в іншому напрямку. Тому можна припустити, що з усього розмаїття загально-соціальних принципів права домінуючого значення набували політичні ідеали і лише вони через закріплення у нормативно-правових актах перетворювались на принципи радянського права. Яскравим прикладом, що демонструє домінування такої доктринальної позиції серед радянських вчених є позиція А. Черданцева, відповідно до якої, головні ідеї, які не сформульовані у вигляді окремої норми, не повинні розглядатись як принципи права. Отже, принципами права визначались лише закріплені у законі ідеї, які, у зв'язку з цим, набували значення «правомірних вимог, що володіють вищою імперативністю і загальною значущістю» [56, с. 20].

Щодо визначення принципу верховенства права та його ролі в політичній та правовій практиці, вітчизняні дослідники розглядають цей принцип як багатоаспектне явище. У понятті верховенства права переплітаються правові й політичні, культурні і етичні мотиви, внутрішньодержавні і міжнародні, національні та загальнолюдські аспекти,

наукова істина і цінності добра й справедливості, досягнення правової теорії і практичний юридичний досвід, правові ідеї і здоровий глузд [145, с. 41].

О. Руднева наголошує на глобальному характері принципу верховенства права. На думку дослідниці, «принцип верховенства права належить до «мегапринципів», стандартів прав людини найвищого ціннісного рівня» [162, с. 15].

Така точка зору близька до позиції Б. Таманаги. На думку вченого, «верховенство права посідає особливе місце – вона є виключним і легітимним політичним ідеалом сучасного світу, проте згода щодо його точного визначення відсутня» [178, с. 11]. У свою чергу, С. І. Максимов зазначає, що верховенство права є універсальним феноменом у двох значеннях. По-перше, як єдиний феномен європейської культури, що охоплює досвід як англосовітських, так і континентально-європейських країн. По-друге, в умовах глобалізації він стає універсальним принципом співіснування та співробітництва між різними народами й культурами [107, с. 126].

Зарубіжний дослідник Д. Золо акцентує увагу не стільки на універсальності принципу верховенства права, скільки на його обмежувальних функціях. Зокрема, дослідник вказує на те, що концепція верховенства права є на сьогодні престижною формулою у політичній і культурній мові, вживається для того, щоб позначити характеристики західної цивілізації і протиставити її ісламській і китайсько-конфуціанській культурі [210, р. 4].

Інший вітчизняний дослідник П. Рабінович, досліджуючи права людини і громадянина, трактує верховенство права «як всезагальну роль права у стосунках між усіма учасниками суспільного життя, у життєдіяльності державних і недержавних організацій, соціальних спільностей, груп, об'єднань, усіх людей» [148, с. 11].

Ю. Єршов зазначає, що верховенство права є основною ознакою правової держави, яка полягає у тому, що офіційне законодавство і правозастосовна практика виражають цінності свободи, рівності і справедливості, гарантують основні права і свободи людини і громадянина [59].

Близьку позицію займає О. Ф. Скакун, виокремлюючи ціннісні складові принципу верховенства права: зв'язаність, обмеження державної влади правом (правами і свободами людини); дотримання принципу рівності громадян перед законом; реальність принципу основоположних прав і свобод людини; наявність ефективного і передбачуваного правосуддя; додержання законності і правопорядку в суспільстві [167, с. 101].

Верховенство права пов'язане і з іншими цінностями, які є істотними для будь-якої політичної системи. Мова йде про порядок, передбачуваність, законність, правову безпеку. У відповідності з верховенством права в суспільстві повинні існувати правові норми, які дотримуються всіма суб'єктами в тому числі державою. В цьому випадку право обмежує сваволю самим фактом наявності правил і процедур. У свою чергу індивід знає, як себе вести і якої поведінки він може очікувати від інших суб'єктів.

О. Петришин у теоретичній площині пропонує розглядати принцип верховенства права у двох аспектах: в широкому, як принцип правової організації державної влади у суспільстві в цілому – «верховенство права над державою» [135, с. 49]. У вузькому розумінні – як співвідношення однорідних категорій – права і закону в регулюванні суспільних відносин, їхньої ролі у досягненні правопорядку – «верховенство права над законом». При цьому О. Петришин підкреслює, що саме в такому аспекті принцип верховенства права міститься в Конституції України, а саме у ст. 8, що закріплює визнання та дію принципу верховенства права. Відтак, Конституція України тлумачить зазначений принцип у вузькому сенсі, з

позиції співвідношення права і закону, прямої дії конституційних норм, як «верховенство права над законом» [135, с. 49].

Науковець А. Власов уточнює, що принцип верховенства права позиціонується наступним чином: «нормативно-правові акти зв'язують ідеальне та реальне в праві, тобто ідеальне уявлення про право знаходить своє відображення у праві, а реальне застосування закону впливає на уявлення людей про ідеальний правопорядок. Якщо система законодавства використовує категорії законний / незаконний, то система верховенства права – категорії ідеальний / реальний» [27, с. 18].

Впровадження верховенства права передбачає наявність певних умов в межах політичної системи, особливо ця обставина стосується політичних систем, що перебувають на етапі трансформації. Більш того в перехідних політичних системах виникає ряд проблем, що перешкоджають впровадженню принципу верховенства права в політичну практику. Російський дослідник Г. Сатаров, аналізуючи можливості впровадження верховенства права в судовій системі, зазначає, що проблеми виникають в наступних зонах :

1. Сполучення з іншими владними інститутами. Розглянемо типовий приклад, пов'язаний з такою важливою категорією, як доступність правосуддя. Часто спроби громадянина відновити свої права або компенсувати збиток збільшується із зростанням соціального статусу потерпілого.

2. Вплив історії. Відомий приклад – роль голів судів як трансляторів тиску на суддів з боку виконавчої влади. Це тиск призводить до того, що ліквіднуються горизонтальні відносини між гілками влади і, одночасно, суд позбавляється можливості «горизонталізації» відносин між органами влади і громадянами.

3. Особливості масової свідомості (правосвідомості). Типовий приклад – домінування у свідомості багатьох суддів уяву про свою місію як гвинтиків

у єдиній монолітній каральній машині держави. Тут присутній вплив попередньої історії, оскільки зазначена установка – одна з прояв радянської позитивістської правосвідомості.

4. Вкорінені неформальні практики, які перешкоджають сучасному правосуддю, забезпечують горизонтальні відносини. Укоріненість даних практик пояснюється дефектами масової свідомості (правосвідомості).

5. Розрив між законами і практикою їх застосування. Сукупність наведених вище причин, взаємодіючи один з одним, породжують цю причину [163].

У політичних системах, що впроваджують та реалізують принцип верховенства права, присутній ряд ознак цього явища. Так, президент Американської асоціації юристів Дж. Сілкінат вказує, що система, в якій здійснюється верховенство права, характеризується чотирма універсальними принципами :

1. державний апарат, його посадові особи та офіційні представники підпорядковуються праву;

2. нормативні правові акти є зрозумілими та визначеними, офіційно публікуються, відповідають вимогам стабільності та справедливості і спрямовані на забезпечення і захист основних прав, у тому числі захист особистості і власності;

3. процес прийняття, виконання та забезпечення дії нормативних правових актів є відкритим, справедливим і раціональним;

4. правосуддя здійснюється компетентними, високоморальними і незалежними засідувачами або нейтральною стороною, які є в державі в достатній кількості, володіють адекватними ресурсами і відображають структуру суспільства, якому вони служать [93, с. 3].

Український дослідник Є. Р. Сушко зазначає, що верховенство права може проявлятися у національній правовій системі зокрема такими основними шляхами :

1) через верховенство закону, який (закон) відповідає вимогам природного права (тобто верховенство права проявляється через верховенство правового закону);

2) через «коректувальну» правотворчу та правотлумачну практику, в результаті якої позитивне право, що не відповідає вимогам природного права, корегується компетентними державними органами (наприклад, певний акт законодавства – з метою забезпечення його відповідності верховенству права – скасовується, змінюється, доповнюється; пропонується адекватне офіційне тлумачення цього акта);

3) через належну правозастосовчу діяльність, яка здійснюється відповідно до вимог саме природного права, за умови, що позитивне право не пропонує однозначного вирішення правової ситуації [177].

Більш широкий перелік ознак дії верховенства права наводить український дослідник М. І. Козюбра. На його думку, там, де діє зазначений принцип, існують :

1. повага до прав і свобод людини : природні, невід’ємні й невідчужувані права і свободи людини набувають вирішального значення у відносинах між нею і державною владою;

2. верховенство Конституції – одна з вирішальних складових верховенства права і правової держави;

3. принцип розподілу влади, який передбачає існування відносно самостійних і незалежних одна від одної гілок (напрямів) влади – законодавчої, виконавчої і судової та встановлення між ними таких взаємовідносин, які унеможливили б узурпацію всієї державної влади або більшої її частини в руках одного органу держави;

4. законність, що залежить від наявності й суворого дотримання писаних законів;

5. обмеження дискреційних повноважень, тобто прийняття рішень державними органами і посадовими особами на власний розсуд;

6. принцип визначеності означає вимогу чіткості підстав, цілей і змісту нормативних приписів, особливо тих із них, що адресовані безпосередньо громадянам;

7. принцип пропорційності регламентує співвідношення між поставленою метою та засобами і способами її досягнення;

8. принцип правової безпеки і захисту довіри до надійності свого правового становища;

9. незалежність суду і суддів [78, с. 6].

Російські дослідники С. Ю. Кашкін, П. А. Калініченко в якості синоніму верховенства права застосовують поняття панування права. Ідея панування права, на їхню думку, спрямована на створення ефективних інструментів контролю використання державної влади, на вдосконалення громадянського суспільства, становлення суспільно-політичної системи, вільної від тиранії, придушення інакомислення, зловживання владою та корупції. Вона спочатку спрямована не тільки «всередину» державних кордонів, але й поза ними, як умова забезпечення її вкорінення і ефективного розвитку, хоча «внутрішньодержавний» етап її становлення є історично первинним [75, с. 99-100].

Крім обов'язків всіх без винятку підкорятися юридичним приписам, які існують в державі, до необхідних передумов панування права відноситься підзаконність державної влади в усіх її проявах. Істотною ознакою панування права є повага до прав людини, їх визнання державою і недоторканність, реальний характер втілення, неухильне виконання обов'язків держави щодо охорони прав і свобод людини, створення державою умов для розвитку особистого простору свободи і самовираження кожного, взаємної відповідальності держави і особистості. Більш того, панування права можливе лише у тому разі, якщо держава не домінує в області ідеології. Також панування права неможливо без економічного та політичного

плюралізму; розподілу влади, який є головним інструментом контролю використання державної влади.

Поряд з загальнотеоретичними аспектами верховенства права у вітчизняній політичній науці висвітлено практичний контекст верховенства права. Очевидно, що про домінування верховенства права в політичній практиці України говорити передчасно, тим не менш контури дії даного принципу можуть бути позначеними. Для досягнення означеної мети необхідно проаналізувати розробки вітчизняних дослідників, що працюють в рамках проблематики верховенства права в Україні.

Принцип верховенства права все активніше проникає до правової системи України, однак на цьому шляху він стикається із різноманітними труднощами як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. По-перше, в національному праворозумінні продовжує домінувати позитивістський підхід. По-друге, в українській юридичній практиці та юридичній науці відсутнє його єдине (спільне) розуміння. Причому діапазон думок тут надзвичайно широкий – від ототожнення принципу верховенства права з традиційним для колишнього радянського правознавства принципом верховенства закону (англійське словосполучення *rule of law*, як відомо, іноді не зовсім коректно перекладають як «верховенство закону») до розуміння принципу верховенства права як виключно верховенства справедливості й розуму [78, с. 5].

Звідси випливає, що поняття «верховенства права» та «верховенства конституції» не є тотожними. Верховенство права є більш широким поняттям в порівнянні з верховенством конституції. Не викликає сумніву, що «конституція держави посідає особливе місце в правовій системі держави. Вона є основним законом для суспільства та держави і має верховенство на всій території країни, є установчим актом, який, коли конституція не є фіктивною чи номіналістичною, характеризується високим рівнем легітимності та регулює найфундаментальніші відносини в суспільстві :

закріплює основи конституційного ладу, права та свободи людини, відносини особи, влади і права. Конституція отримує різні форми закріплення принципу верховенства на рівні своїх нормативних положень. При цьому важливими є й гарантії, які забезпечують дієвість принципу верховенства конституції у правовій державі. До прикладу, частина третя статті 8 Конституції України встановлює, що її норми є нормами прямої дії, а також визначає, що звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції гарантується» [126].

Поряд зі встановленням верховенства конституції, принцип верховенства закону в Україні встановлює :

- особливу процедуру прийняття й зміни закону – ця процедура має бути передбаченою лише в Основному законі (ніхто, крім законодавчої влади, не має права вносити зміни у фундамент держави – Основний закон);

- обов’язкову відповідність усіх інших нормативних актів закону – безперечно це говорить про те, що жоден нормативно-правовий акт не може суперечити Основному закону;

- наявність механізмів реалізації й захисту закону – закон повинен мати механізм власної реалізації, іншими словами, – закон, який не передбачає відповідальності (санкції), є «мертвим»;

- конституційний нагляд, що забезпечує несуперечність усієї законодавчої системи (конституційний нагляд за Законами України здійснює, відповідно до Закону України «Про Конституційний Суд України» КСУ, який є єдиним органом конституційної юрисдикції у країні). Отже, Конституційний Суд України гарантує верховенство конституції та вирішує питання щодо конституційності того чи іншого закону, прийнятого законодавчою владою [4].

Діяльність Конституційного Суду України повинна бути спрямована на забезпечення прав людини та інтересів не певних прошарків населення, а всього народу. Поряд з цим закони мають бути легітимовані суспільством,

тобто прийняття того чи іншого закону має бути обумовлено необхідністю та волею народу. Також закони, що приймаються у державі, повинні відповідати міжнародним правовим стандартам. Для ефективності права та забезпечення дії принципу верховенства права є необхідним ще один фактор – судова система. Прийняття рішень судами, їх незалежність від інших центрів влади вважається основою демократичного суспільства. Справедливість і прозорість, об'єктивність в ухваленні судових рішень є важливим елементом, який дозволяє захищати інтереси суб'єктів. Без реально дієвої судової системи неможливе економічне і соціальне функціонування ринку та його складових. Капіталовкладення, інвестиції, фінансова система, добросовісна конкуренція, мінімізація корупції, ефективний менеджмент на конкурсній основі – все це наслідки практичної реалізації принципу верховенства права.

Щодо стану судової системи в Україні, вона залишається недостатньо ефективною. Так, задля покращення ситуації із національним правосуддям у 2010 році Верховною Радою був прийнятий Закон України «Про судоустрій і статус суддів», що знаменував собою масштабні реформи і був направлений на нівелювання та викорінення корупції в судах. Однак на практиці відбулась фактична підміна понять, про що свідчить хоча б перетворення Вищої ради юстиції на орган репресивного контролю над суддями, що сприяє прийняттю заангажованих рішень. Реальна боротьба з корупцією в судах фактично виявилась перекроюванням судової системи під потреби влади, яка є сильною сьогодні [156].

Український дослідник О. Константій вказує, що судові рішення в Україні характеризуються юридичною непередбачуваністю, на яку (крім стану колізійності та складності законодавства, недостатніх гарантій матеріального і соціального забезпечення суддів, їх чимале навантаження з розгляду судових справ) впливає чинник несприйняття політичними інститутами української влади самостійності судової влади, оскільки протягом тривалого

радянського періоду було сформовано уявлення про суд як інструмент в реалізації ідеології держави, а не правозахисну неупереджену інституцію. На формальному (законодавчому) рівні в Україні поки ще не сформовано умов для того, щоб судді у своїй професійній діяльності могли вільно керуватися верховенством права, зокрема в цивільних, кримінальних, господарських справах. Адже цей принцип навіть не зазначено у ч. 3 ст. 129 Конституції засадою судочинства в Україні [85], хоча загальний принцип верховенства права в Україні закріплено у статті 8 Конституції України.

Верховенство права – це панування права в суспільстві. Воно вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема в закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості свободи, рівності тощо. Одним із проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України [204, с. 27].

Принцип верховенства права віддзеркаленої в інших статтях Конституції України. Виявом верховенства права чи влади права є принцип народного суверенітету (ст. 5). Ця та низка інших статей Конституції закріплюють статус українського народу як виняткового, найвищого суб'єкта права. У ч. 2 ст. 5 йдеться про безпосереднє здійснення влади народом. У ч. 3 ст. 5 закріплено виключне право українського народу змінювати конституційний лад у країні. Конституція України зобов'язує органи всіх гілок влади підкорятися волевстановленому акту українського народу – працювати в межах, визначених Конституцією та законами України (ст. 6). Іншим виявом є закріплення за українським народом права власності на землю, її надра, атмосферне повітря, водні та інші ресурси на території

України тощо (ст. 13); закріплення за українським народом права на обрання депутатів Верховної Ради України (ст. 76) та Президента України (ст. 103). Відповідно до ст. 69 Конституції України, народ має право на вияв своєї волі через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії, що теж є виявом верховенства права. Верховенство права українського народу виявляється і в тому, що він безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідувачів і присяжних (ч. 4 ст. 124) тощо. Отже, верховенство права можна трактувати як панування права українського народу, втіленого та вираженого чинною Конституцією України як волевстановленим актом нашого народу, хоча з позицій юридичного (природно-правового) підходу вичерпувати право народу лише писаним правом безпідставно, оскільки воно значно багатше від писаного. Очевидно, важливою в плані верховенства права є ідея первинності та визначальності людини і народу та їх права стосовно державної влади [8].

Очевидно, що верховенство права розглядається як пріоритетність у суспільстві, насамперед, прав і свобод людини. Принцип верховенства права характеризується і як верховенство розуму та пов'язується з такими морально-правовими цінностями як справедливість, свобода, добро, гуманізм. Важливим надбанням є уявлення про те, що цей принцип є універсальним та загальним, хоча історично його розглядали тільки як спосіб обмеження державної влади і створення правової держави. Слушною є думка і про те, що єдиною справжньою силою забезпечення верховенства права може бути тільки громадянське суспільство [144, с. 64]. Щодо загроз принципу верховенства права в Україні, вони криються у недостатньому рівні законності, зокрема конституційної законності в Україні. Порушення конституційної законності проявляються як латентно, так і у відкритих формах. По-перше, навіть у сфері здійснення конституційної реформи слід констатувати формування традиції використання незаконних методів, початком якої слід вважати схвалення Конституційного договору 8 червня

1995 р. Цим документом було зупинено більшу частину норм чинної у той час Конституції України всупереч процедурі внесення змін до неї. Пізніше були спроби відступу від відповідної процедури, передбаченої вже нормами Конституції 1996 р. При цьому має місце постійне намагання виведення народу як суб'єкта здійснення публічної влади з-під дії принципу верховенства права, тобто надання конституційному принципу народовладдя (ст. 5 Конституції України) пріоритету порівняно з принципом верховенства права (ст. 8 Конституції України).

По-друге, слід констатувати невідповідність реально функціонуючих інституційно-правових відносин у системі «уряд-парламент» моделі, визначеній конституційними нормами. Від вересня 2008 р. до лютого 2010 р. у Верховній Раді України відсутньою була «коаліція депутатських фракцій», а ситуативній парламентській більшості не відповідав персональний склад Кабінету Міністрів України.

По-третє, залишаються неврегульованими на рівні законів України ті ланки публічної влади, які, згідно зі ст. 92 Конституції можуть бути врегульовані «виключно законами України». Верховна Рада України лише після ряду рішень Конституційного Суду України закріпила власну регламентну норму окремим законом України. Повноваження ж більшості центральних органів виконавчої влади визначені не законами України, а підзаконними актами [97].

В межах дослідження проблематики верховенства права неможливо обійти увагою ряд суміжних питань, що дозволяють ширше розкрити предмет дослідження. Зокрема, мова йде про питання правової держави, проблематику розподілу влади та деякі аспекти забезпечення прав та свобод людини. У вітчизняній політології питання правової держави дістали серйозної розробки. Загальні аспекти правової держави, її становлення в Україні розкрито в роботах наступних дослідників: В. Д. Бабкіна [7], В. Д. Бринцева [20], І. Бруска [22], А. А. Ванзіляка [24], І. О. Воронова [29],

О. С. Головащенко [38], Р. Ф. Гринюка [41], С. О. Кириченко [77],
 В. В. Костицького [88], Ю. П. Крисяка [92], М. В. Онищука [127],
 А. В. Пехник [136], О. А. Соломіна [172], В. М. Співак [173],
 Т. О. Чепульченко [196], Ю. С. Шемшученко [203] та ін.

Поряд з цим у вітчизняній політичній науці дістали розвитку ідеї прав та свобод людини. Дотримання основоположних прав та свобод людини є показником демократичності політичної системи, а також критерієм інституціалізації принципу верховенства права у політичну практику суспільств, що трансформуються. Серед українських дослідників, що розробляють проблематику прав та свобод людини, можна виділити: Г. К. Волинку [28], Д. О. Єрмоленко [58], А. М. Колодій [80], О. І. Наливайко [119], Н. М. Оніщенко [125], В. Осетинського [129] П. М. Рабіновича [147], Ю. С. Разметаєву [151] та ін.

1.2. Характеристики основних підходів до демократизації політичних систем.

Подальше збільшення масштабності понять «правова держава» і «верховенство права» призводить до того, що в них починають включати в якості характеристик інші значні поняття, наприклад, такі поняття, як «демократія», «демократичний процес». Очевидно, що принцип правової держави і верховенства права знаходиться в тісному взаємозв'язку з принципом демократичної держави, що породжує їх взаємне доповнення. Для реалізації принципу правової держави і верховенства права важливі такі елементи принципу демократичної держави, як політичний плюралізм і політична конкуренція тощо. Це сприяє розширенню прав і свобод, а також ефективному контролю за діяльністю державних органів. Без демократії неможливо забезпечення суспільної довіри до правової держави і

верховенства права. А без суспільної довіри складно собі уявити існування правової держави і верховенства права [55, с. 377-378].

Зазначений взаємозв'язок проблематики верховенства права, правової держави і демократії актуалізує в умовах перехідних процесів аналіз концепцій демократичних переходів. Їх вивчення дозволить визначити місце принципу верховенства права в політичних системах, що здійснюють демократизацію. Очевидно, що концепції демократичних переходів спрямовані на розкриття суті демократизації політичних систем.

Політична практика показує, що поряд з політичними системами, які досягли демократичної якості, функціонують політичні системи перехідного типу. Для даних політичних систем характерні гібридні якості, коли нові демократичні інститути діють на тлі старого «традиційного» для перехідних політичних систем ландшафту. Як правило, дія демократичних норм в таких системах є половинчастою, що не зачіпає глибинні основи політичної системи.

Процес демократизації політичної системи здійснюється в специфічних умовах в кожному окремому випадку і під впливом сукупності факторів. Дана обставина зумовило закріплення в політичній науці безлічі підходів до демократизації політичної системи, в кожному з яких стверджується домінування того чи іншого фактора. Перші теорії демократичних переходів оформилися в зарубіжній політичній науці. Однак пізніше з'явилися розробки вчених пострадянського простору, в яких вектор дослідження був спрямований на процеси політичної динаміки, які безпосередньо мали місце в політичних системах, що ними досліджувались. Так, політична транзитологія і, зокрема, бачення процесів демократизації політичних систем були доповнені російськими та українськими дослідниками. Результати аналізу демократичних переходів вчених пострадянського простору виявилися неоднозначними, що, в свою чергу, вимагало коригування вже існуючих концепцій відповідно до політичної практики.

Проаналізуємо концептуальні основи класичних теорій демократичних переходів, а також виявимо вектори сучасної демократичної динаміки в політичних системах перехідного типу. Фундаментом концепцій демократичних переходів виступають теорії модернізації. В 50-і роки ХХ ст. під модернізацією розуміють процес індустріалізації, урбанізації, секуляризації, які мали місце в країнах, що розвиваються, за аналогією із західними країнами. Прихильники теорії модернізації наполягали на першочерговій важливості соціально-економічних чи структурних факторів для демократизації політичного режиму.

Згідно У. Ростоу, для встановлення дієвого демократичного режиму необхідно слідувати шести правилам, які включали в себе мобілізацію всіх талантів і ресурсів для модернізації країни; здійснення модернізації відповідно з культурою і традиціями країни та перетворення її в національну ідеологію; забезпечення високих і стійких темпів економічного зростання та концентрацію на громадських цілях; досягнення компромісу при здійсненні політики; підвищення участі населення у вирішенні проблем країни; зважену зовнішню політику [161, с. 149-150].

Залежність ефективності модернізації від структурних факторів, впливу об'єктивних суспільних структур (соціальних, економічних, культурних) стверджують С. Ліпсет, Г. Алмонд, С. Верба та ін. На думку С. Ліпсета, основною передумовою становлення демократії є рівень економічного розвитку. Зокрема, вчений встановив, що серед країн з низьким рівнем економічного розвитку 74 % є авторитарними режимами, 24 % – «напівдемократичними» і лише Індія в цій групі країн – приклад демократичного режиму [98, с. 9].

Значущість культурних факторів в ході здійснення модернізації та демократизації політичної системи підкреслювали американські політологи Г. Алмонд і С. Верба. Згідно їх концепції, в основі демократичної системи лежить особливий вид змішаної культури, яку вони назвали культурою

громадянськості (інша назва «громадянська культура»). Її найбільш характерна риса – раціонально-активна участь громадян. Ця культура характеризується поширеною серед її прихильників високим ступенем взаємної довіри і схильністю до компромісів і терпимості по відношенню до інтересів та позицій, що відрізняються чи є протилежними.

Крім того, Г. Алмонд і С. Верба відзначають, що в рамках такої змішаної культури забезпечується баланс прагматичних та емоційних орієнтацій, який необхідний для ефективного функціонування демократії. «Політична прихильність, щоб на неї можна було покластися, не повинна бути повністю позбавленою емоцій. Згідно висновку, зробленому С. Ліпсетом, лояльність по відношенню до політичної системи, якщо в її основі лежать суто прагматичні міркування щодо ефективності останньої, спирається на вельми хитку основу, оскільки надто сильно залежить від того, як ця система функціонує. Щоб зберігати стабільність протягом тривалого періоду часу, система потребує політичної прихильності, що засновується на більш загальній прихильності до неї, на те, що ми змогли би охарактеризувати як «системне почуття» [2].

Далі Г. Алмонд і С. Верба відзначають, що «якщо емоційне ставлення до політики або до конкретної політичної групи стає надто сильним, це може мати згубні наслідки для демократії. По-перше, сильна емоційна включеність в політику ставить під загрозу баланс між активністю і пасивністю, оскільки збереження цього балансу залежить від невисокої значущості політики. По-друге, політична включеність такого плану веде до «зростання політичних ставок», створюючи сприятливий ґрунт для месіанських масових рухів, які підривають стабільність демократій. Більш того, наслідки сильної емоційної упередженості можуть бути згубними і тоді, коли така упередженість звернена на систему в цілому і на офіційно освячені еліти, і тоді, коли вона стосується конкретних суспільних підгруп. Зрозуміло, що занадто сильна відданість певним політичним партіям і групам може привести до

дестабілізуючого рівня фрагментаризації системи. Але навіть якщо така прихильність спрямована на політичну систему й офіційно освячені еліти, то наслідки, швидше за все, будуть несприятливими. Щоб громадяни могли хоч якоюсь мірою контролювати політичні еліти, їх відданість по відношенню до системи і цим елітам не повинна бути повною і безумовною. Крім того, громадянська культура, поряд з роллю громадянина, передбачає збереження більш традиційних ролей вірян. Збереження сфери діяльності, що знаходиться поза політикою, є досить важливим фактором, якщо прагнути до збалансованого впливу громадянської культури» [2].

Загальною рисою перших концепцій політичної модернізації був універсалізм в питанні напрямків політичних перетворень в країнах третього світу. Стосовно цих країн модернізація була нічим іншим, як трансформацією домодерністського суспільства в соціальну організацію, характерну західним країнам. Передбачалося, що розвиток всіх країн має відбуватися в одному напрямку, мати однакові стадії і закономірності і відповідати в цілому західній моделі розвитку. До основних атрибутів західного суспільства належать : 1) розвинуте індустріальне виробництво; 2) раціональні форми влади і управління, формування раціональної бюрократії; 3) розвинуте громадянське суспільство, наявність інститутів, здатних критикувати і контролювати політичні та законодавчі інститути; 4) автономія індивіда внаслідок руйнування традиційних зв'язків (релігійних, сімейних, місцевих).

Однак неоднозначність перетворень в суспільствах, що модернізуються, призвела до зміни вектора досліджень в рамках теорій модернізації. Так, у 60-ті роки ХХ ст. поняття модернізації стало використовуватися в політичному контексті. Теоретики модернізації змістили акценти з проблем розвитку суспільства та економіки на роль людського фактора, вважаючи політичних акторів головною рушійною силою політичного процесу. Зокрема Д. Растоу відзначає, що демократія є

результатом політичної боротьби еліти, яка завершилася «рішенням частини політичних лідерів прийняти існування різноманіття в єдності і інституціалізувати деякі поворотні моменти в демократичній процедурі» [216, р. 357].

Ефективність процесів демократизації, на думку Д. Растоу, залежить від наявності попередніх умов і проходження необхідних фаз розвитку. Так, до попередніх умов переходу до демократії дослідник відніс національну єдність, яка передбачає усвідомлення громадянами загальної ідентичності та наявність стабільної влади. Далі він виділяв три фази : 1) «підготовчу фазу», що характеризується серйозним конфліктом всередині політії; 2) «фазу прийняття рішення», укладення пакту (або пактів) на основі прагматичних компромісів, які включають вироблення і свідоме прийняття демократичних правил; 3) «фазу звикання», на якій поступово закріплюються і затверджуються в суспільстві, в якості демократичних, політичні процедури й інститути [216, р. 361-362].

Акцент на політичній складовій модернізації суспільства знаходимо й у класика зарубіжної політології С. Хантінгтона. Відповідно до його концепції, соціальний механізм і динаміка політичної модернізації виглядають наступним чином. Стимулом для початку модернізації служить деяка сукупність внутрішніх і зовнішніх факторів, що спонукають правлячу еліту приступити до реформ. Перетворення можуть зачіпати економічні та соціальні інститути, але не торкатися традиційної політичної системи. Отже, допускається принципова можливість здійснення соціально-економічної модернізації «зверху», в рамках старих політичних інститутів і під керівництвом традиційної еліти. Однак, для того, щоб «транзит» завершився успішно, необхідно дотримати цілий ряд умов і, перш за все, забезпечити рівновагу між змінами в різних сферах життя суспільства. Визначальною умовою є готовність правлячої еліти проводити не тільки економічну, а й політичну модернізацію.

У той же час С. Хантінгтон у своїй роботі «Третя хвиля» досліджує динаміку світових процесів демократизації. Зокрема він стверджує, що демократизація є міжнародним процесом, який носить хвильовий характер. «Хвиля демократизації є переходом групи країн від недемократичних режимів до демократичних, який відбувається в певний період часу, і кількісно переважає над тими країнами, в яких у цей же час розвиток здійснюється в протилежному (антидемократичному) напрямку» [212, р. 15]. Такі етапи в історії С. Хантінгтон іменує «хвилею відкату від демократизації». В ході аналізу політичних процесів С. Хантінгтон виділяє такі хвилі демократизації: I. довготривала – 1828-1926 рр.; I хвиля відкату – 1922-1942 рр.; II, коротка, – 1943-1962 рр.; II хвиля відкату – 1958-1975 рр.; III хвиля демократизації – з 1997 року.

Якщо С. Хантінгтон вказував на реверсивність демократичних перетворень, то в 80-90-ті роки ХХ ст. були сформульовані теорії модернізації, в основі яких лежала ідея протиставлення традиції і сучасності. Дослідники стверджували, що існують суспільства, в яких перетворення мають половинчастий характер, тобто знаходяться в стані «часткової» модернізації. Один з теоретиків даного напрямку Д. Рюшемейер вказував, що «у багатьох суспільствах модернізовані і традиційні елементи сплітаються в химерні структури. Часто такі соціальні речності становляють собою тимчасове явище, що супроводжує прискорені соціальні зміни. Але нерідко вони закріплюються і зберігаються протягом поколінь» [215, р. 757]. Формально під частковою модернізацією розуміється такий процес соціальних змін, який веде до інституціоналізації в одному і тому ж суспільстві модернізованих соціальних форм та менш модернізованих структур.

Не тільки лінійне розуміння демократизації політичних систем було піддано критиці, але й принцип універсальності політичного розвитку уявлявся сумнівним. У другій половині 80-х років ХХ ст. отримує свій

розвиток концепція «модернізації в обхід модерніті», що припускає політичний розвиток, що засновується на збереженні соціо-культурних традицій без нав'язування чужих (західних) зразків. Одним з найбільш відомих теоретиків даної концепції є А. Турен. Вчений ввів такі поняття як «контрмодернізація» і «антимодернізація». Під першим терміном мається на увазі альтернативний варіант модернізації за незахідним зразком; під другим – активна протидія цьому процесу. На думку А. Турена, ці два варіанти і складають головну тенденцію суспільно-політичного розвитку ХХ століття.

Поряд зі структурним розумінням процесів модернізації в 1980-ті роки в рамках транзитології отримав розвиток процедурний або «волютаристський» підхід до демократизації політичних систем. Його прихильники виходили з тези, що політичні актори ініціюють та здійснюють демократичний транзит. При цьому здійснення переходу не зумовлюється «об'єктивним» становищем політичних акторів в суспільній структурі, але їх «суб'єктивним» вибором, який створює нові політичні можливості.

Прихильник процедурного підходу Ф. Шміттер пише: «Початок процесу демократичного переходу – той історичний момент, коли учасники (актори) політичного процесу усвідомлюють, що старий режим більше не може слугувати основою їх дій. В свою чергу, завершення процесу переходу визначається неможливістю повернення до вихідного стану; а якщо точніше, то перехід закінчується, коли політичні актори віддають собі звіт в незворотності змін, що сталися. Показово, що періоди транзиту та консолідації (демократії) не розділені між собою, при чому суть процесу консолідації – вибір, що веде до формування кодексу правил політичної гри, в кращому випадку є результатом домовленостей на основі взаємної згоди. Ці правила і норми в підсумку закріплюються в конституції. А якщо перехід нав'язаний (якоюсь частиною елітарних груп або навіть, наприклад, зовнішніми стосовно країні силами), то зазначені правила можуть бути задані режимом, що йде у минуле [115, с. 30-31].

На першій стадії переходу до демократії – лібералізації, яка передбачає інституціоналізацію громадянських свобод без зміни владного апарату, не відбувається змін в характері самої політичної системи. Більш того, на даному етапі система може зберігати авторитарні характеристики. В таких умовах формується «опікунська демократія» – політичний режим, при якому функціонують формальні демократичні та конкурентні інститути під опікою апарату. Наступним етапом переходу до демократії є власне демократизація. Утримавши владу політичні еліти повинні здійснювати реформи. Від дій політичної еліти залежить чи залишиться перехід на стадії лібералізації або наступить більш складна стадія переходу – демократизація. За відсутності опозиції авторитарний режим може довго існувати у вигляді «опікунської демократії».

Аргентинський політолог Г. О'Доннелл, досліджуючи досвід демократичного транзиту латиноамериканських політичних систем відзначає незавершеність процесів демократичного транзиту і формування так званої «фасадної», або «делегативної» демократії. Г. О'Доннелл визначає даний термін як режим, при якому всенародно обраний глава за своїм розсудом користується делегованими йому владними повноваженнями. Його не обмежує ніщо, крім реального співвідношення сил в суспільстві в кожний конкретний момент і терміну перебування при владі, відведеного йому конституцією. Президент виступає як фігура, яку більшість населення наділила правом протягом певного терміну виступати «втіленням і інтерпретатором вищих інтересів нації». Він свого роду вождь нації, який обирається на строго обмежений термін. На відміну від представницької демократії, що передбачає делегування влади, для делегативної демократії характерна атрофія зворотних зв'язків між суспільством і главою держави. У такій демократії не діють механізми регулярної вертикальної підзвітності вищої виконавчої влади, або, іншими словами, в такій системі демократичні інститути існують, але не працюють. Партії та групи інтересів можуть

піддавати дії влади гострій критиці. Однак на відміну від авторитаризму і справжньої демократії критику, що йде від інститутів політичного і громадянського суспільства, не пригнічують, а просто ігнорують [214, р. 60].

Демократичний транзит може здійснюватися чотирма шляхами. Ф. Шміттер і Т. Л. Карл виділяють наступні форми демократичного транзиту : 1) «нав'язаний перехід»; 2) «пактований перехід»; 3) «реформістський»; 4) «революційний» [73, с. 13]. «Нав'язаний перехід» передбачає наявність провідної групи в рамках режиму, яка організує визнання іншими акторами своїх правил політичної гри. Сили, які ініціювали транзит, до певного часу спроможні контролювати події, включаючи стадію безпосередньої демократизації політичної системи.

Інший варіант транзиту – «пактований» або договірний перехід. Особливістю цього переходу є укладення пактів та угод між правлячими групами колишнього режиму і тими, хто не володів ніякою владою або був усунений від участі в ній. Такий перехід є результатом багатосторонньої елітної угоди. Наступний варіант демократичного транзиту – «реформістський» перехід, який передбачає активність не тільки політичних еліт, але й широку включеність в політичні процеси широких мас населення. В даному випадку мобілізація мас веде до компромісної угоди з правлячою елітою без використання насильства з тієї чи іншої сторони. І, нарешті, «революційний» транзит є революцією, тобто насильницьке повалення колишнього авторитарного режиму з активною участю масових соціальних верств.

Відмінною особливістю останніх двох варіантів демократичних транзитів виступає – активне підключення до політичного процесу масових верств населення. В обох випадках переходи здійснюються більш динамічно і непередбачувано. На невизначеність результатів і процедур в періоди демократичних переходів, а також супроводжуючу їх нестабільність вказує американська дослідниця В. Банс. Зокрема, вона зазначає, що становлення

економічних і політичних інститутів може привести до різних результатів, а саме – до «заморожування» режиму, реставрації державного соціалізму, диктатури або ліберальної демократії. На її думку, демократичні перетворення йдуть успішно в тих країнах, які порвали з минулим і розпочали будівництво демократичних політичних і економічних установ і процедур [209, р. 788-789].

На думку А. Пшеворського, процес вивільнення з-під впливу авторитаризму може відбутися тільки в результаті політичного консенсусу між реформаторами та помірними. Однак дана угода може виникнути в декількох випадках. По-перше, якщо реформатори і помірні досягли консенсусу щодо політичних інститутів, при якому надані їм повноваження мали б помітний політичний вплив в демократичній системі. Також, якщо реформатори в змозі домогтися згоди на певні політичні дії прихильників твердої лінії або за допомогою будь-яких засобів нейтралізувати або обмежити їх вплив. Крім того, з'являється шанс на досягнення консенсусу, якщо помірні здатні контролювати дії радикалів.

Процес вивільнення від авторитарного правління неминує перетікає в етап конструювання демократичного правління. Групи, які фігурують в конфлікті з приводу утворення і функціонування демократичних інститутів, стикаються з цілим рядом проблем. Прикладом подібних конфліктних питань може виступити орієнтація на політичне суперництво чи дозвіл питань шляхом укладення договорів, окремі процедури функціонування політичних інститутів, розмежування сфер компетенції тощо.

Важливе значення при вирішенні наріжних питань конструювання демократичного правління має співвідношення політичних сил в період, коли приймається інституційна структура. Тут А. Пшеворський висуває три можливих сценарії ймовірних подій. Так, якщо співвідношення політичних сил нерівноважне, то інститути ратифікують це співвідношення. При цьому інститути будуть функціональні, тільки якщо збережуться початкові умови і

початкове співвідношення. Крім того, якщо співвідношення сил рівноважне, може відбутися ряд непередбачених подій: почнеться громадянська війна чи буде досягнута домовленість щодо нежиттєздатних інститутів. Однак, якщо співвідношення політичних сил невідомо, інститути сформують сильну систему контролю та балансів і збережуться, не дивлячись на перипетії у політичній та соціальній сфері.

Заключна частина процесу демократизації реалізується шляхом переговорів політичних еліт. «Результати демократичних процесів визначаються додатком певних правил, складових структуру інституту, до загальних наслідків децентралізованих дій ... Сучасне представницьке демократичне суспільство виробляє результати, які є, скоріше, продуктом переговорів лідерів політичних сил, ніж продуктом загального дорадчого процесу» [146, с. 32]. В цілому, аналізуючи конструктивні аспекти моделі А. Пшеворського, варто відзначити, що вона ґрунтується на виділенні особливої ролі характеру співвідношення політичних сил, що беруть участь в конфлікті і досягнення ними консенсусу.

При аналізі позитивних демократичних перетворень дозвіл протистояння між реформаторськими і консервативними політичними колами, виступав, як правило, не в якості остаточного домінування однієї політичної сили над іншою, а на закінчення своєрідного пакту між протиборчими силами, який регламентував «правила гри» при подальшому ході демократичного транзиту і встановлював певні гарантії для політичних аутсайдерів. Крім того, за допомогою подібного пакту можна обумовити процес кооптації політичної опозиції в офіційні структури. Проведені після подібних перетворень вибори (які, як правило, носять найменування вільних і демократичних), приводять до влади не центристське угруповання, а лідерів чи інших представників радикальної опозиції. Таким чином, можливо еволюціонування політичної системи, як в напрямку поступової демократизації, так і в напрямку формування «жорсткої»

авторитарної структури [89, с. 135]. Хоча, як показує політична практика, перемога радикальних сил на подібних виборах, як правило, не буває остаточною. Радикальна контреліта, що перебувала довгий час в опозиції, прагне до революційних перетворень і власної легітимності, зайнявши місце офіційної влади найчастіше не в змозі здійснювати управління соціально-політичною системою і після низки політичних (або економічних) прорахунків, як правило, «йде в тінь» і заміщується більш досвідченими управлінцями.

Крім того, незважаючи на згадуваний багатьма моделями транзитологічного переходу, пакт між реформаторськими і консервативними силами виступає як можливий, але не обов'язковий варіант закріплення політичної угоди. Дійсно, подібна угода найбільш оптимальна з точки зору ефективності та поетапності політичних перетворень. Подібний договір створює правове поле для дій політичних акторів, орієнтує їх на визнання верховенства закону і фіксує розподіл діючих сил у політичній еліті. Однак можливі й інші транзитологічні варіації, при яких подібна угода не виробляється. Тут можливі поступові реформи, що виробляються групою реформаторів всередині політичної еліти, нав'язування демократичного реформування зверху (можливо, навіть силовими методами) і знизу (шляхом революційних дій). Варто обмовитися, що подібні сценарії надають демократичному транзиту нестабільний характер і зменшують шанси на виникнення консолідації в суспільстві.

Варто відзначити, що перехід до демократичних утворень через укладення угоди між політичними силами не відображає всього різноманіття реально існуючих процесів і можливостей при демократичному транзиті. Крім цього, багато факторів вказують на те, що розширювальне застосування терміна «демократизація» до численних підвидів соціально-політичних трансформацій не завжди коректно, особливо якщо орієнтуватися на множинність, мультивекторність і неоднаковість фінальних результатів

даних процесів. Тобто, різні варіанти демократичних транзитів зовсім не означають гарантованого переходу до демократичної форми правління і загальну консолідацію суспільства та еліти.

Компаративістика існуючих транзитологічних моделей не дає можливості для конструювання універсальної всеохоплюючої парадигми демократизації. Звертаючись до гносеологічної проблематики, слід врахувати, що створення парадигми, в якій враховувалися б усі особливості будь-яких процесів, просто неможливо [185, с. 269-280]. Отже, виникає необхідність створення моделі, яка б дозволила виявити зв'язки і послідовність фаз динамічних процесів при демократичному транзиті.

Розглянуті вище генералізовані конструкти суб'єктивних і об'єктивних факторів, якоюсь мірою, дозволяють об'єднати в область демократичних транзитів різні за своїм змістом і характером трансформації, що проходять у сфері політичного життя. Однак генералізація не завжди в змозі пояснити характерні відмінності даних процесів. Неминуче виникнення питання, що стосується успішного завершення демократичного транзиту в одних країнах і його провал або незавершеності в інших. Так, одні держави поетапно вживають демократизацію недемократичних режимів. В інших же подібні зміни тягнуть за собою негативні наслідки, аж до розпаду політичного режиму. У сучасній політології намічається двостороній підхід до розгляду подібних питань.

У сучасній політичній науці робляться спроби створення синтетичних моделей демократичного транзиту, в яких узагальнюються різні нюанси побудови демократії в різних країнах. В якості однієї з подібних синтетичних моделей виступає модель О. Г. Харитонової. Дана модель ґрунтується на виділенні наступних основних стадій: стадії лібералізація політичного життя, що включає в себе інституціоналізацію громадянських свобод і контрольоване допущення певних ліберальних змін; стадії ліквідації найбільш нежиттєздатних політичних інститутів колишньої політичної

системи; стадії демократизації, що включає в себе встановлення норм, інститутів і процедур демократичного режиму (основними ознаками даної стадії виступають вільні вибори і консолідація демократичної системи); стадії ресоціалізації громадян в умовах нових політико-соціальних реалій [193, с. 78].

В даній моделі виділяється дві схеми переходу до демократії – кооперативна і конкурентна. Кооперативна схема полягає в поетапній та послідовній лібералізації політичного режиму, включає в себе контрольований демонтаж нефункціональних інститутів колишньої політичної системи і конструювання нових демократичних інститутів, ресоціалізацію населення. Саме дана схема розглядається як оптимальний підсумок компромісу політичних сил.

На конкурентну схему робить значний вплив авторитарний синдром. У конкурентній схемі фігурує різка лібералізація, розпад застарілої політичної системи, спроби впровадження демократичних новацій, нерідко всупереч опору як соціальних мас, так і політичних еліт. Конкурентна модель передбачає прискорену і поверхневу лібералізацію. Однак, внаслідок неміцності і нестійкості нових демократичних інститутів можливі спроби реставрації авторитарного (або тоталітарного) правління.

Варто відзначити, що конструювання синтетичних моделей демократичного транзиту дозволяє виділити і охарактеризувати основні етапи демократизації, виявити загальну логічну структуру дій при їх реалізації. З іншого боку, жодна модель демократизації не в змозі врахувати численні фактори, що виникають при цьому процесі і розглянути всі можливі сценарії ймовірних подій і змін.

Р. Бова в своїй статті «Політична динаміка посткомуністичного переходу: порівняльна перспектива» вказує на різноманітність процесів демократизації та необхідність уважно ставитися до спільного і різного в ході

режимної трансформації на посткомуністичному просторі і за його межами [208, р. 117].

Відносно політичної демократизації українські дослідники В. Бортніков і А. Куницька вказують, що процес переходу України до демократії взагалі «вписується» в модель демократичного транзиту країн СНД и посткомуністичних країн Центральної та Східної Європи, за винятком середньоазійських республік. Специфіку українського переходу визначають умови «почетверної трансформації», існування у політичному процесі елементів як «західного», так і «незахідного» типів.

На їх думку, прийняття Конституції України у 1996 р. свідчило про закінчення підготовчої фази переходу до демократії (сутність якої визначалася лібералізацією суспільних відносин), та про вступ суспільства у стадію «демократизації» (створення нових демократичних інститутів, активного реформування економічної і політичної систем). Водночас, перехід до демократії ускладнюється впливом суб'єктивного чинника, а саме: процеси демократизації не впорядковані, не спираються на цілеспрямовану державну стратегію і є, скоріше, результатами політичної кон'юнктури або вимушеними поступками влади на тиск української громади «знизу» [19, с. 203]. На незавершеність демократичного транзиту в Україні та перспективи «другого переходу» вказує О. В. Новакова. На думку дослідниці, головною умовою, що визначає здатність суспільства здійснити «другий перехід» до консолідованої демократії, є розвиток громадянської самоорганізації, наявність реальних механізмів впливу суспільства на діяльність органів влади.

Проте завданням сьогодення є проведення якісних перетворень, що дозволять завершити формально-інституціональну демократизацію та здійснити консолідацію нового режиму політичної влади. Основна відмінність між консолідованими та формально-інституціональними демократичними режимами полягає в існуванні системи представництва та

делегування. Представництво ґрунтується на реальному захисті інтересів громадян ресурсами влади, воно контрольоване і підзвітне як у вертикальному, так і в горизонтальному вимірах. На відміну від цього делегування є системою відчуження суверенітету народу, використання громадян лише епізодично для формальної легітимації режиму та політичних лідерів [123].

Близьку позицію висловлює М. С. Назаров. Ситуація в Україні продемонструвала, що комплексні процеси демократизації в політиці, економіці не можуть обмежуватися тільки угодою між елітами, на що, до речі, наші політики здатні доволі опосередковано. Для забезпечення сталості демократичних перетворень потрібні розвинуті інститути громадянського суспільства, чого досягти не вдалося. «...Незрілість еліт, розвиток політичної корупції в Україні, клановість та орієнтованість виключно на лідера в політичних партіях, втрата зв'язку політичних сил з виборцями за відсутності політичних, економічних та соціальних реформ призвели до тривалої політичної та економічної кризи у країні» [118].

Про рівень консолідації демократичного режиму свідчить також утвердження в суспільстві «певних правил гри». Під цими правилами мається на увазі наступні ситуації: в політикумі не лишається впливових політичних груп, які прагнуть підірвати демократичний режим або здійснити сецесію; демократичні процедури та інститути сприймаються суспільством як найбільш прийнятні механізми регулювання суспільного життя; політичні актори звикають до того, що усі суспільні конфлікти вирішуються відповідно до законів, процедур та інститутів, санкціонованих новим демократичним процесом [213, р. 255].

Як свідчить українська політична практика, утвердження «правил гри» так й не відбулося. Останні політичні події в Україні продемонстрували, що в суспільстві залишалися політичні групи, що не підтримували демократичний режим та не прагнули вирішувати суспільні конфлікти відповідно до законів.

Тобто, політична система демонструє не зростання демократичних, але зміцнення авторитарних тенденцій.

Деякі заходи щодо забезпечення незворотності демократичного транзиту в Україні пропонує О. Радченко. На його думку, необхідні розробка нової системи цінностей, виховання демократичної політичної культури у громадян, влади, суспільства, формування нової політичної еліти держави на засадах моральності, патріотизму та служіння Україні. Відповідальній політичній еліті, незалежно від того, при владі вона зараз чи в опозиції, слід відмовитись від використання соціальних політичних технологій, побудованих на «пошуку ворога», й перейти до модернізаційних інтегративних політичних технологій об'єднавчого характеру, культивуванні демократизму, патріотизму, національної гордості, єдиних цілей подальшого розвитку українського суспільства [149, с. 192].

З огляду на концептуальну модель демократизації, що запропонована українськими дослідниками В. Швецем та Ю. Шайхалієвою, до переліку необхідних заходів щодо завершення демократизації в Україні можна додати :

- досягнення консенсусу між різними політичними силами. Подолання суперечності між демократичною формою та недемократичною сутністю інститутів влади. Набуття політичними інститутами не тільки демократичної форми, а й демократичного змісту, продукування ними реальної демократичної політики;

- високий соціально-економічний рівень розвитку держави, економічна стабільність, переважання середнього класу;

- збереження чесних, змагальних та регулярних виборів;

- активна життєва позиція молоді;

- формування сприятливого зовнішнього оточення, вироблення адекватної новому режиму зовнішньої політики, заснованої на узгодженні

наявних у суспільстві інтересів, у тісній співпраці з парламентом, політичними партіями[202].

Висновки до розділу 1.

1. Ідеї верховенства права формувалися в межах уявлень про демократію, які мають тривалу історію. Обґрунтування верховенства права як основоположного принципу ліберальної демократії сприяло його вкоріненню в політичну практику західних демократій. Зокрема, принцип верховенства права стверджував необхідність заперечення свавільної влади; рівність перед законом; конституційне право, яке є наслідком прав особи, а не їх джерелом. Поряд з концепцією верховенства влади відбувався розвиток ідей правової держави. Обидві концепції мають спільну основу, яка передбачає підпорядкування державної влади праву з метою гарантування та захисту прав та свобод людини. Верховенство права та правова держава є феноменами західного політичного розвитку, що значним чином ускладнює їх втілення в політичну практику перехідних суспільств.

2. В межах двох основних концепцій демократичних переходів визначаються структурні та процедурні передумови демократичних транзитів. Становлення демократії вимагає наявності певних економічних, соціальних та культурних умов, готовності політичних еліт домовлятися стосовно «правил гри» тощо. Впровадження верховенства права в політичну практику здійснюється на подальших етапах демократичних трансформацій та є показником ефективності демократичного транзиту. Таким чином, вимога верховенства права не є передумовою демократизації, але є передбаченим результатом успішного демократичного транзиту.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СТРУКТУРНИХ КОМПОНЕНТІВ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ В УМОВАХ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ

У розділі уточнюється понятійно-категоріальний апарат дослідження. Визначається значення базових термінів, які використовуються в дослідженні інституціалізації верховенства права. Описуються основні методи дослідження структурних елементів політичної системи, що перебуває на етапі демократизації; визначаються критерії та показники ефективності інституціалізації верховенства права.

2.1. Категоріально-понятійний апарат дослідження.

При становленні демократичної форми правління велике значення має процедура розробки та прийняття конституції як найвищого закону. Оптимальним варіантом є досягнення консенсусу з основних питань, віднесених до сфери конституційного регулювання. Так, для забезпечення стабільності та легітимності демократичного режиму, має велике значення не тільки форма нових інститутів і структур, але і як пройде період консолідації демократії, адаптації соціуму до нового політичного механізму. На даному етапі виникає проблема трансформації лояльності. Слід враховувати, що процес формування і початку дії соціальних механізмів відбувається не у вакуумі. У суспільстві зберігаються колишні групи інтересів, колишні соціальні та політичні погляди. Можуть спостерігатися прихильність до авторитаризму в масовій свідомості, порівняння функціонування соціальних інститутів при старому, усталеному політичному режимі і в нових, нестабільних умовах. У даних умовах перед демократією постає проблема врахування інтересів в процесі заміни авторитарних структур.

Хоча, як зазначає С. Хантінгтон, демократії можуть зловживати і зловживали індивідуальними правами і свободами людини, а добре відрегульоване авторитарна держава може дуже значною мірою забезпечити своїм громадянам безпеку і порядок. Проте в цілому кореляція між існуванням демократії та існуванням особистої свободи дуже велика» [192, с. 39]. Однак, саме в умовах демократичного транзиту, проблема прав і свобод людини і громадянина стає особливо актуальною.

Виступаючи в якості вищої форми відображення державної волі, закони характеризуються найбільшою юридичною чинністю стосовно іншим правовим актам і виступають в якості фундаменту всієї державно-правової системи. Під час проголошення верховенства права в державній системі затверджується також і пріоритет конституційних принципів (як відносно державних органів різних гілок влади, так і щодо конституційних прав і свобод особистості) у правовідносинах на всіх рівнях. Крім того, саме за допомогою законів забезпечується механізм реалізації демократичних інститутів і прав особистості, створюється база та оптимізуються процедури їх судового захисту.

Регламентация реалізації прав і свобод особистості, надання їм процедурної форми характеризується подвійною природою. З одного боку, існує реальна необхідність в подібних діях через те, що самі по собі демократичні форми і процеси (особливо в умовах демократичного транзиту), не забезпечують надійним законодавчим регулюванням, можуть стати джерелом хаотичних процесів, перетворюючи ті самі демократію в охлократію. З іншого боку, надмірна деталізація процедури здійснення громадських прав і свобод створює умови для бюрократизації і може виступати в якості фактора, стримуючого громадянську ініціативу і, відповідно, негативно впливає на розвиток громадянського демократичного суспільства.

Крім регулювання діяльності політичних інститутів, саме закон спрямований на забезпечення і гарантування юридичного статусу особистості. Крім того, з даного аспекту виникає самостійний принцип правової держави, що полягає у взаємній відповідальності особистості і суспільства, особистості і держави. Саме даний принцип не тільки надає індивідууму спектр різних прав, а й встановлює певні регулятивні обмеження. Відображення даних моментів можна зустріти в працях багатьох мислителів. Так, І. Кант в «Метафізиці моралі» зазначав, що «з приватного права в природному стані випливає постулат публічного права : ти повинен при відносинах неминучого існування з усіма іншими людьми перейти в правовий стан, тобто, в стан справедливості, що розподіляє. Підставу для цього можна аналітично вивести з поняття права в зовнішніх взаєминах в протилежність насильству (*violentia*)» [72, с. 226].

Взаємну відповідальність держави і особистості можна трактувати як самостійний юридичний принцип. Даний своєрідний спосіб обмеження політичної влади відображає морально-юридичні нюанси у взаєминах між державою, як носієм політичної влади, і громадянином (підданим), як учасником її реалізації. Встановлюючи і визнаючи в законодавчій формі певну свободу особистості, сама держава, як суб'єкт права, не повинна бути вільною від правових обмежень у власних рішеннях і діях. Як вказував Ф. Закарія в своїй роботі «Майбутнє свободи : неліберальна демократія в США і за її межами», дотримання прав людина в державі, «досягається не просто викладом списку прав, а створенням системи, при якій уряд не зможе їх порушувати» [66, с. 168]. За допомогою закону держава повинна брати на себе певні зобов'язання з метою забезпечення рівності і справедливості у відносинах з громадянами, громадськими організаціями або іншими державами. Вирішення такого роду завдань характеризується наявністю декількох рівнів і регулюється цілим спектром правових актів (від міжнародних договорів до внутрішнього законодавства). Необхідно звернути

увагу на той факт, що законодавчі норми, що закріплюють основи правового статусу людини і громадянина, співвідносяться з нормами багатьох державно-правових інститутів і галузей права і даний зв'язок є взаємним.

При визначенні правового статусу особистості має значення не тільки закріплений за індивідумом фактичний обсяг прав і свобод, але й аспекти, що зачіпають їх реалізацію та використання. Виходячи з даних аспектів, визначаються механізми державного забезпечення рівності прав і свобод людини і громадянина, діяльність держави щодо їх дотримання і охорони, визначаються межі в реалізації прав і свобод, чи допускається їх обмеження, і чи функціонують юридичні механізми захисту прав і свобод людини і громадянина. Саме принципи правового становища особистості визначають основні риси статусу всіх членів суспільства, поширюються на всі без винятку права і обов'язки, незалежно від того, якою галуззю права вони зафіксовані. Конституційне закріплення отримали основні принципи правового статусу особистості, взаємопов'язані з фундаментальними аспектами концепції прав людини. Варто зосередитися на розгляді даних принципів більш детально.

В якості фундаментального принципу, що регулює правовідносини між державою і особистістю, виступає принцип юридичної рівності. Даний принцип характеризується поєднанням двох аспектів, а саме : рівністю всіх перед законом і судом і рівністю прав і свобод людини і громадянина. Рівність перед законом і судом означає, що закон і його положення однаково обов'язкові для всіх членів суспільства. Суд, при розгляді конкретної справи і винесення вердикту, повинен керуватися тільки законом і не брати до уваги не передбачені законом особливості (соціальні, економічні, політичні тощо). Особа звертається за судовим захистом або відповідає перед судом за свої дії. Рівність прав і свобод людини і громадянина означає, що громадські права та свободи визнаються за всіма індивідуумами рівною мірою і не допускається

дискримінація у здійсненні прав з яких-небудь підстав (національних, релігійних, статевих тощо).

Правовий статус особистості базується на презумпції невід'ємності прав і свобод людини і громадянина та неприпустимість їх обмеження. Однак неприпустимість обмеження прав і свобод зовсім не означає абсолютизацію даного принципу. Так, такі кримінальні покарання як позбавлення волі та конфіскація за своєю суттю є звуженням прав і свобод людини (в першому випадку особистих прав, у другому – економічних), але їх накладення можливо тоді, коли покарання набрало законної сили за вироком суду в строго встановленому процесуальному порядку.

Крім того, в певних соціально-економічних чи політичних ситуаціях може виникнути реальна необхідність тимчасового обмеження прав і свобод. Однак, законодавство (включаючи конституційний рівень) обумовлює кордони, порядок і причини подібних обмежень.

Розглядаючи співвідношення прав людини і прав громадянина, необхідно відзначити їх певну нееквівалентність. Права людини в своїй основі виникають з доктрини природного права, а права громадянина базуються на позитивному праві, хоча і ті, й інші характеризуються невід'ємністю. Крім того, права людини є вихідною, базовою категорією. Вони притаманні всім людям від народження, незалежно від того, чи є вони громадянами (або підданими) тієї держави, на території якої вони проживають. Права ж громадянина містять у собі ті права, які закріплюються за особою через її спеціальний юридичний зв'язок з державою (при громадянстві або підданстві). Права громадянина, як правило, знаходять закріплення в тексті конституції або, в окремих випадках, у спеціальних юридичних документах. Наприклад, у Великобританії, в якості подібних документів виступають Білль про права (1689 р.) та Хабеас корпус акт (1679 р.), що встановлюють правове становище осіб і гарантії його забезпечення. Таким чином, громадянин (або підданий) тієї чи іншої держави

володіє комплексними правами, які належать як загальним правам людини, так і до прав, позитивно закріпленим державою.

Необхідно додати, що саме за допомогою закону й оптимального законодавчого регулювання забезпечується статус особистості, при якому людина вже не виступає в ролі підпорядкованої частини державного апарату, а є особистістю, що володіє соціально значущими якостями та реальними юридичними гарантіями своїх прав і свобод. Саме від даних аспектів залежить активна і зацікавлена діяльність людини, завдяки якій формуються тенденції громадянської ініціативи і, відповідно, повноцінного демократичного громадянського суспільства.

Теоретики демократичних переходів та політичної модернізації в правовому контексті, як правило, акцентують увагу на інституціалізації політичних прав і свобод індивіда. Даний тип прав є своєрідним фундаментом держави, на основі якого базується процес політичної участі індивідів, а також створюється підстава для контролю над процесами прийняття політичних рішень.

Як зазначає А. Я. Танчак, у широкому значенні політичні права – це офіційно визнані можливості людини, що належать їй від народження і забезпечені законом, вони дозволяють індивідууму у встановлених межах активно впливати на організацію і діяльність держави та її органів. Виходячи з даного поняття, політичні права – це комплекс прав, які пов'язані єдиним змістом та метою, а саме : забезпечити людині участь у державному та громадському житті [179].

У сучасному розумінні до політичних прав відносять : 1) активне та пасивне виборче право (право обирати та подавати свою кандидатуру на виборах різних рівнів – як органів місцевого самоврядування, так і органів державної влади); 2) голосувати на референдумах та плебісцитах; 3) брати участь в управлінні державними справами шляхом створення політичних партій, громадських організацій, інших об'єднань громадян та членства в

них; 4) доступ до державної служби; 5) звернення до органів державної влади та місцевого самоврядування. Політичними правами також вважають право на плюралізм політичних думок та свободу слова [67].

Ефективність правового компонента політичної системи, забезпечення принципу верховенства права залежать не тільки від ступеня інституціалізації політичних прав, а й від ступеня гарантованості економічних і соціальних прав індивіда в суспільстві, що трансформується. На думку автора, саме соціально-економічні права становлять основу системи прав людини. Гарантування державою соціально-економічних прав індивіда створює основу стабільності всієї політичної системи, оскільки дана категорія прав пов'язана безпосередньо з задоволенням вітальних потреб індивіда. Інституціалізація політичних прав без реального закріплення соціально-економічних прав створює ілюзію демократизації. Очевидно, що демократія в соціальному сенсі визнає найвищою цінністю життя індивіда, його гідність. Гідний рівень життя людини може бути досягнутий шляхом реалізації його соціально-економічних прав.

Як відзначає білоруський дослідник Д. В. Шабайлов, право на гідний рівень життя – це комплексне право. Воно включає систему не тільки соціально-економічних (соціальних) прав (право на освіту, охорону здоров'я тощо), але сукупність економічних прав (право на працю, гідну оплату праці, відпочинок, пенсійне забезпечення в старості та ін.). Економічні права та їх реалізація складають неодмінну умову і передумову в забезпеченні матеріального благополуччя, гідного життя, у праві на гідність. Специфіка економічних прав полягає в тому, що на їх основі виникають виробничі відносини, які ними обумовлюються; в свою чергу, ці права мають істотний вплив на економічні відносини, їх становлення і розвиток. Економічні права – це договірні права, характерною ознакою їх є рівність сторін (наймача і працівника). Кожен із суб'єктів володіє сукупністю прав і обов'язків (стосовно до конкретних економічних прав). Право на гідність людини і

громадянина, а відтак і право на гідний рівень життя, обумовлюється рівнем доходів населення [199].

Гарантії соціально-економічних і політичних прав можливі в тих політичних системах, де діють принципи правової і соціальної держави. Обидва принципи розглядаються в нерозривній єдності як однопорядкові явища. Правові характеристики соціальної держави розкриваються у двох аспектах – соціальному і юридичному. Соціальний аспект пов'язаний із загальним поняттям права, другий – з поняттям закону як втіленням права.

Поняття права, від якого походить поняття правової держави, розкривається саме через певні соціальні категорії, асоціюється загалом із соціальною справедливістю. До основних правових характеристик соціальної держави відносяться: 1) визнання людини, її життя і здоров'я, честі та гідності, недоторканності та безпеки найвищою соціальною цінністю; 2) пріоритет прав і свобод людини та громадянина; 3) верховенство права як вищої справедливості; 4) реальна рівність усіх перед законом; 5) наявність гарантованої системи соціального захисту незахищених верств населення; 6) визнання права приватної власності непорушним; 7) визнання народу реальним носієм суверенітету і єдиним джерелом влади; 8) практичне дотримання принципу розподілу державної влади; 9) гарантування місцевого самоврядування.

У змістовній площині, як зазначає І. В. Чікіта, даним ознакам відповідають три взаємозалежних компоненти правової держави. Ці компоненти правової держави умовно можна назвати так:

- гуманітарно-правові (права і свободи людини і громадянина);
- нормативно-правові (правовий характер закону, конституційно-правова природа й основа джерел діючого позитивного права);
- інституційно-правові (система розподілу і взаємодії влади, включаючи їх взаємні стримування та противаги) [198].

Важливою правовою характеристикою соціальної держави є верховенство права. Вчені виокремлюють ряд підходів до розуміння верховенства права: ототожнення верховенства права з верховенством закону у вузькому його розумінні; розуміння верховенства права як верховенства закону в широкому значенні, тобто як верховенства всіх нормативно-правових актів; ототожнення верховенства права із верховенством розуму і справедливості; пріоритет загальновизнаних принципів та норм міжнародного права перед національним законодавством; ототожнення верховенства права з верховенством конституції; ототожнення верховенства права з основними правами людини [183].

Дві перші позиції трактування верховенства права уявляються не зовсім коректними, оскільки права та свободи надає не держава, а народ створює право з метою обмеження державної влади. В цьому розумінні продуктом діяльності держави є закон, але не право як таке. Можна погодитися з думкою В. М. Соловйова, що право є передумовою законності, а не її складовою. Тому вдосконалення законодавства є необхідною, але недостатньою умовою для вдосконалення законності. Як зазначалося раніше, право в дослідженні можна ототожнювати із законодавством, лише за умови коли воно є продуктом суспільства, а держава лише формалізує його у правових нормах. Практика свідчить, що спроби створити правові норми для регулювання суспільних відносин з ініціативи держави, а не з необхідності суспільного розвитку, не мають перспектив для існування, негативно впливають на імідж держави [171].

Позиція, за якою ототожнюють верховенство права з верховенством розуму, є досить широкою та мало зручною у політичному аналізі. В той же час ототожнення принципу, що розглядається, з верховенством конституції, значно звужує його розуміння та має формальний характер. Формальні концепції верховенства права неодноразово критикувалися фахівцями, оскільки правління на основі закону не забезпечує достатніх обмежень

державної влади. Впровадження формальної законності не гарантує повноцінного впровадження принципу верховенства права, зокрема в політичних системах, що знаходяться в стані політичної демократизації.

Найбільш прийнятним уявляється трактування верховенства права, де воно ототожнюється з верховенством фундаментальних прав людини. Мова йде про матеріальні концепції верховенства права. Як зауважує С. П. Погребняк, всі матеріальні концепції містять елементи формального розуміння верховенства права, додаючи до них моменти змістовного характеру, а саме :

– Індивідуальні права. Ця найбільш поширена матеріальна теорія визначає верховенство права як ідеал правління, яке гарантує дотримання прав людини. Її прихильники наполягають на тому, що індивіди мають права – як дар від Бога, або пов'язані зі статусом людських істот і членів морального співтовариства – незалежно від будь-яких положень конституцій чи законів. Отже, права людини повинні визнаватися в законах, а в разі їх порушення – забезпечуватися судовою системою.

– Гідність людини. Цей варіант є особливо популярним в Німеччині, де гідність людини та захист цієї гідності як центральний елемент всіх інших прав людини проголошено керівним принципом діяльності держави.

– Право на соціальне забезпечення. В цьому випадку класичне ліберальне розуміння верховенства права, спрямоване на встановлення обмежень державної влади, забезпечення негативною свободи індивідів, доповнюється ідеями реальної рівності, подолання бідності, гарантування гідних умов життя, соціального захисту, які витікають з концепції держави загального добробуту [139].

Поряд з соціально-економічним аспектом верховенство права має політико-інституційний вимір, який розкривається через функціонування певних політичних інститутів та установ, що втілюють цей принцип у політичному житті.

Існує два основних підходи до розуміння інститутів: нормативний і організаційний. З позиції нормативного підходу, інститут являє собою «правила гри» в суспільстві, за допомогою яких організуються взаємодії людей. Таке трактування «інститута» належить американському науковцю Д. Норту [124, с. 17]. Організаційне трактування політичного інституту передбачає його розуміння як організації, структури, об'єднання людей, яке виступає як колективний актор. В організаційному сенсі трактує інститути англійський соціолог Е. Гідденс. На його думку, «інститути являють собою тривалі структури у часі і просторі, що відображають найбільш стабільні риси соціального життя» [34, с. 65]. В межах транзитологічної парадигми уявляється доречним використання нормативного підходу у розумінні політичних інститутів. Демократичний транзит може вважатися завершеним в разі вкорінення нових політичних інститутів як основних правил гри, що поділяються більшістю членів суспільства.

Процес втілення нових норм політичної та суспільної взаємодії, становлення нових інститутів має назву інституціоналізації. Це поняття конкретизує українська дослідниця А. Ф. Колодій. В контексті політичних партій, на її думку, «по-перше, не можна ототожнювати інституціоналізацію з близьким, але не ідентичним поняттям стабілізації. «...Інституціоналізація – значно ширше поняття; вона не можлива без визнання та поцінування певної практики чи організації суспільством. По-друге, інституціоналізацію не можна розуміти як формалізацію партій, їх офіційне визнання шляхом реєстрації та легалізації. Необхідно брати до уваги формальну та неформальну інституціоналізацію, їх можливе збігання або, навпаки, різновекторність, коли юридично встановлені демократичні правила утворення і функціонування партій (як і будь-яких інших організацій та установ) нівелюються під тиском визнаних у впливових суспільних середовищах неформальних правил гри протилежного змісту» [81].

Звідси випливає, що однієї формальної інституціоналізації в процесах демократизації недостатньо. Ця обставина повинна враховуватися в межах дослідження й правової держави та втілення принципу верховенства права. З цього боку уявляється значущим акцентування уваги й на неформальних інститутах, на практичному боці політичних процесів, що мають місце у політичних системах перехідного типу. Оскільки в умовах незавершеності демократичних транзитів, зокрема у пострадянських країнах, співіснують нові формальні та старі неформальні політичні інститути.

На думку російського дослідника В. Гельмана, існує два ідеальні типи інститутів : 1) формальні інститути (такі, як конституціоналізм, розподіл влади, законодавство, вибори, політичні партії тощо) або 2) неформальні інститути, або набори неформальних практик (такі, як партикуляризм, клієнтелізм, корупція і т. д.). Переважання формальних інститутів більш явно асоціюється з принципом верховенства права («rule of law»). Навпаки, переважання неформальних інститутів (в умовах, коли формальні інститути існують, але відіграють незначну або фасадну роль по відношенню до неформальних практик) може бути визначено як панування свавілля («arbitrary rule») [32].

Ще одною складовою політико-інституційних процесів втілення принципу верховенства права виступає наявність дієвої системи розподілу влад. Розподіл влади на сьогоднішній день є загальновизнаною ознакою правової держави, основним принципом організації та функціонування механізму правової держави. Розподіл влади в його практичному застосуванні розглядається як досить складне поєднання незалежності і взаємодії трьох гілок влади, а в деяких випадках – їх переплетення. Система розподілу влади не виключає виникнення конфліктів і дисбалансів між гілками влади.

В. В. Костицький зазначає, що критеріями розмежування гілок влади є неподільність владних функцій, особливий характер формування державних

органів, що об'єднані в рамках однієї гілки влади, публічність діяльності суб'єктів влади (тобто, відсутність потреби у спеціальному державному органі для надання публічного характеру рішенням суб'єктів владних повноважень), повнота влади, яка визначається змістом та обсягом компетенції державних органів, кінцевим характером їх рішень та обов'язковим характером цих рішень для фізичних або юридичних осіб, державних органів і посадових осіб, конституційне закріплення противаг і балансів, які виключають можливість втручання на ідставах у діяльність державних органів, що входять до різних гілок влади, а також конституційність здійснення владних функцій у рамках гілки влади [88].

Окрім зазначених, ознаками, що дають можливість стверджувати про окрему гілку влади, є наявність власної компетенції, певного комплексу повноважень і обов'язків, за допомогою яких суб'єкти влади виконують свої функції, самостійність, тобто, можливість суб'єктів влади здійснювати свої функції незалежно від інших державних органів, виключення підпорядкування будь-якому зовнішньому керівництву, а також незалежність суддів, виключність повноважень суб'єктів влади, об'єднаних в рамках однієї гілки влади, тобто, виключення можливості прийняття функцій державного органу іншим органом влади [88].

Поряд з функціональним аспектом, принцип розподілу влад реалізується й в обмежувальному плані. Зокрема, як відзначає О. С. Вирлеєва-Балаєва, «...суть принципу розподілу влад знаходить прояв в двох аспектах. Перший аспект – функціональний. Кожна гілка влади спеціалізується на виконанні повноважень у сфері правотворчості, правореалізації або правосуддя, стаючи фахівцем у своїй сфері, здійснюючи функції кваліфіковано, якісно. ...Другий аспект – обмежувальний. Розподіл влад покликаний створити таку систему органів, в рамках якої не допускається узурпація влади, але надається можливість убезпечити тих, ким здійснюється керівництво. Конституційне закріплення принципу розподілу

влад з чітким зазначенням меж прав кожної влади та визначенням засобів стримувань і противаг в рамках взаємодії трьох гілок влади стає однією з гарантій його функціонування» [30, с. 16-17].

Система стримувань и противаг є способом організації взаємодії вищих органів державної влади, що передбачає функціонування цілісної системи взаємопов'язаних конституційно-правових і політико-правових інститутів, які забезпечують взаємодію, взаємозалежність, взаємопроникнення повноважень гілок державної влади, з метою їх урівноваження, взаємного стримування та створення дієвого механізму запобігання узурпації державної влади, що у свою чергу гарантує дотримання основних прав і свобод, а також забезпечує стабільність та ефективність механізму державної влади.

На думку багатьох вітчизняних учених, дієздатний баланс стримувань і противаг, який має виражатися в інституційному і функціональному розподілу повноважень і сфер відповідності між гілками влади, повинен стати міцним бар'єром для правлячої еліти від можливості узурпації влади. Така побудова державної влади створює умови для участі в політичному процесі конкуруючих політичних еліт, що є запобіжним засобом проти узурпації (привласнення) влади будь-яким політичним угрупованням [176, с. 143].

Система стримувань і противаг у політичних системах з різними формами правління відрізняється організаційною структурою. Система розподілу влад в політичних системах з парламентською формою правління описується «дифузною» моделлю. Відповідно до «дифузної» моделі, «розподіл владних повноважень здійснюються різними державними органами та посадовими особами, між якими далеко не завжди можна провести чітку грань за інституціональними і функціональними ознаками. Одним з елементів механізму стримування та противаг за цим варіантом є баланс повноважень між державними органами та органами місцевого самоврядування» [186].

У політичних системах з президентською і президентсько-парламентською формами правління закладено принцип «жорсткого» розподілу влад. Основною ознакою цієї моделі розподілу влад є неприпустимість подвійного мандата, тобто неможливість суміщення мандата законодавчого органу з роботою у виконавчому органі влади. В результаті використання «жорсткої» моделі розподілу влад підвищується ймовірність виникнення протистояння між законодавчою та виконавчою гілками влади. В цих умовах ефективність механізму стримувань і противаг набуває ключового значення.

Наступною умовою реалізації принципу верховенства права та необхідною умовою демократії є наявність реальної політичної опозиції, яка здатна контролювати дії існуючої влади. «Опозиція як політичний інститут протидіє урядовому курсу правлячої сили, здійснює конструктивну критику владних інститутів, вносить альтернативи офіційній політиці та тримає постійний контроль над владою. Її мета – прийти до влади в державі, застосовуючи методи організованої критики чинної влади та пропонування альтернативних методів вирішення питань» [82].

З правової точки зору характеризує політичну опозицію російська дослідниця С. В. Васильєва. Зокрема вона відзначає, що політична опозиція – це не форма здійснення громадянами влади, і меншою мірою їх участь в управлінні справами держави. Політична опозиція – це устрій системи влади (інституційне ередовищесв суспільстві і державі) на основі політичної конкуренції, який дозволяє проявлятися в цій системі і середовищі (на рівні парламенту, уряду, президента, партій, суспільства тощо) не просто різних думок, а думкам протесту на адресу ініціатив політичної більшості [25].

Становлення опозиції в політичній системі, що здійснює демократизацію, передбачає наявність політичного плюралізму і конкуренції, які в інституційному вимірі знаходять втілення в багатопартійності. Багатопартійність є засобом втілення в життя суспільних інтересів, що

легітимізуються на державному рівні. Багатопартійність дозволяє усунути монополію однієї партії на владу в державі, завдяки саме їй широким народним масам пропонується альтернативний варіант бачення майбутнього стану речей у суспільстві та країні взагалі.

Під багатопартійністю розуміється наявність у політичному спектрі суспільства різних за ідеологією політичних партій, які конкурують між собою з питання влади. Багатопартійність є характерною ознакою демократичного суспільства, якому притаманні інституціалізований плюралізм політичних інтересів і де вона є практичною реалізацією основних політичних свобод громадян [142, с. 31].

Оцінюючи стан багатопартійності в Україні, дослідниця І. Хомин вказує на існування трьох рівнів демократичної трансформації. Зокрема, щодо багатопартійності виокремлюються наступні рівні :

По-перше, інституціональний – розкриває міру демократичної трансформації основних політичних інститутів. В цьому сенсі можна говорити про багатопартійність як про доконаний факт.

Другий рівень – репрезентативний, який відображає міру представництва реальних груп інтересів сформованими інститутами. За цим критерієм транзитні суспільства ще дуже далекі від реального представництва. І не лише тому, що багато груп громадян не представлені на парламентському рівні; але й потужні групи інтересів – банки, військово-промисловий комплекс, підприємці та інші не шукають представництва через партії і блоки, а воліють реалізовувати свої інтереси безпосередньо або через механізми тіньової політики.

Третій рівень – поведінковий – відображає, якою мірою учасники політичного процесу керуються трансформованими, демократичними нормами поведінки. У цьому сенсі ситуація суперечлива, але загальна тенденція все-таки спрямована в бік демократизації [194].

Очевидно, що для реалізації принципу верховенства права необхідною уявляється репрезентативна трансформація багатопартійності. Однак у перехідних суспільствах здійснення трансформацій на зазначеному рівні не відбулося. Відсутність ефективного механізму представництва інтересів соціальних груп в перехідних політичних системах можна вважати однією з перешкод впровадження верховенства права.

2.2. Методологія дослідження структурних передумов інституціалізації верховенства права в політичних системах.

Дослідження правових аспектів в межах політичної науки вимагає застосування певних методів, які б дозволили аналізувати правові явища в контексті політичних процесів. Одним з методів, що дозволяє виконувати завдання такого характеру, є системний підхід, який на відміну від традиційного аналітичного методу дозволяє осмислити цілісність, (а не розрізнені елементи), динамічні взаємодії (а не причинно-наслідкові зв'язки), досліджувати політичні системи, що змінюються (а не статичні), фіксувати всі моменти складності (на противагу аналітичній думці).

В українській політології цей метод використовувався багатьма науковцями до різноманітних предметів дослідження. Зокрема, безпосередньо методологія системного підходу застосовувалася до державно-церковних відносин (О. М. Білоус [14]); місцевого самоврядування (Ю. В. Крестєва [91]); політичної модернізації (В. В. Брустінов [23]) та ін.

Створення загальних системних концепцій бере початок у першій чверті ХХ ст. та пов'язується з іменем Л. фон Берталанфі. В подальшому з кінця 50-х років ХХ ст. були запропоновані інші варіанти системних концепцій. Зокрема, їх розробниками стали Р. Л. Акоф, К. Боулдінг, Н. Вінер, М. Д. Месарович, К. Шенон, У. Р. Ешбі та ін. В період становлення

політичної науки, який припадає також на 50-ті роки ХХ ст., відбувається розробка класичних концепцій політичних систем американськими науковцями Д. Істоном, Г. Алмондом, К. Дойчем.

Дотримуючись положень загальної теорії систем Л. фон Берталанфі, Д. Істон будує системний аналіз політичного життя на тезі про «систему, занурену в середовище» і піддану впливам з його боку. Функціонування системи, таким чином, залежить від її здатності реагувати на імпульси. Виходячи з цього, сама політична система розглядалася Д. Істоном як «чорна скринька», дослідження якої має здійснюватися за допомогою аналізу її взаємодій із зовнішнім середовищем. Поняття «чорна скринька» було запозичене вченим з системотехніки. Дане поняття використовується для позначення систем, структура і внутрішні процеси яких дуже складні, або невідомі. Метод вивчення таких систем заснований на дослідженні їх реакцій на відомі (задані) вхідні впливи.

Д. Істон визначив межі політичної системи, використавши поняття «вхід» і «вихід». На «вході» їм були виділені два основних види імпульсів: вимоги і підтримка. Вимоги – це імпульси з приводу розподілу цінностей у суспільстві. На думку вченого, існує три основних види вимог – розподільні, регулювальні, комунікативні. Політична система, реагуючи на дії зовнішнього середовища, перетворює стимули (вимоги і підтримку) у рішення і дії на «виході». Політичні рішення – це норми, які мають форму законів, заяв, регламентів, тоді як політичні дії здійснюються у вигляді різних заходів з регулювання та вирішення найбільш суттєвих завдань суспільства. За допомогою рішень і дій політична система впливає на суспільне життя і певним чином перетворює його, домагаючись більш позитивних стимулів у вигляді підтримки на «вході».

Згідно з існуючими в науці уявленнями, будь-яка система проявляє себе і може бути визначена як особливого роду сукупність, або безліч, елементів. Проте, не будь-яка безліч є системою. Як пише А. Рапопорт, визначаючи

специфіку систем, «Система – це не просто сукупність (totality) одиниць (часток, індивідів), коли кожна одиниця управляється законами причинного зв'язку, що діє на неї, а сукупність відносин між цими одиницями» [152].

Російський вчений О. Ф. Шабров в контексті дослідження політичних систем вказує, що крім таких ознак системи як наявність елементів і взаємозв'язок між ними необхідно враховувати ще один критерій: системою буде така сукупність взаємопов'язаних елементів, якій відповідає певна якісна визначеність. Сукупність елементів утворює систему, тільки в тому випадку, якщо відносини між ними утворюють інтегративну якість, яка дозволяє відрізнити дану сукупність від навколишнього середовища. Інтегративна якість є такою властивістю сукупності, яка притаманна кожному приналежному їй елементу [200, с. 101-102].

Інтегративність як якість системи передбачає, що зміна будь-якого елемента системи впливає на всі інші її елементи і веде до зміни всієї системи, і, навпаки, зміна будь-якого елемента системи залежить від усіх інших її елементів. Крім того, політичним системам, на відміну від простих технічних систем, властива така якість як нелінійність.

Підсистеми лінійних систем слабо взаємодіють одна з одною і ціла система може бути зведеною до суми її частин, тоді як підсистеми нелінійних систем знаходяться в складних взаємозв'язках один з одним і сума частин такої системи не дорівнює цілій системі. У лінійній системі, наприклад такою є будь-яка нескладна технічна система, елемент, який є частиною структури системи може бути змінений на новий, при цьому характер взаємозв'язку елементів системи, а також і характер функціонування самої системи, не зазнаватимуть значних змін. Інакша справа з соціальними системами, у тому числі й політичними. Тут неможливо шляхом інсталяції необхідного елемента примусити систему функціонувати ефективніше. Наприклад, неможливо замінити неефективну форму правління на яку-небудь нову, не надавши дії на інші елементи системи. Неможливо замінити один елемент і

отримати первинну якість політичної системи, більш того, нелінійні системи, особливо в нестабільних станах непропорційно реагують навіть на малі дії. В результаті складання елементів системи її якість набуває абсолютно інший характер, тобто відносно нелінійної системи справедливе твердження: система як ціле не дорівнює сумі її елементів [106, с. 120-121].

Нелінійність політичних систем багато в чому пояснює невдачі демократичних транзитів в перехідних суспільствах. Вибудовування нових політичних інститутів виявляється неефективним, оскільки зміна певних елементів в політичній системі не є достатньою для здійснення трансформації системи. Більш того, витрати політичної модернізації перехідних суспільств стають все більш очевидними, коли демократичні інститути формують своєрідний фасад для неформальних практик, що ґрунтуються на старих установках політичної культури і поведінки. Необхідно мати на увазі, що нелінійність як властивість політичної системи, має враховуватися не тільки в рамках теорії, але і в реальній практиці політичного реформування системи: побудові правової соціальної держави, забезпеченні базових прав людини, реалізації принципу верховенства права.

На думку російської дослідниці місцевого самоврядування Т. В. Горожаніної, в російській політології недооцінюється значення системного підходу. Ця недооцінка пов'язана, по-перше, з тим, що системний підхід часто ототожнюється зі структурно-функціональним методом. По-друге, значення системного підходу применшується в зв'язку з поширенням погляду, що зводить в абсолют цінність інтересів окремої особи і який заперечує будь-які прояви орієнтації на інтереси системи як цілого. Протилежний характер цих уявлень впливає з різних поглядів на співвідношення держави і суспільства. Думається, що саме системний підхід може бути особливо корисний для відповіді на питання про те, частиною якої системи слід вважати місцеве самоврядування і який погляд більш точно

відображає реальність – російський чи західний? Якщо західний, то йому і слід слідувати, якщо ж ні – варто слідувати російському погляду. Найбільш ймовірно, що західний погляд відповідає особливостям західного суспільства (германо-романського культурно-історичного типу), а російський виходить з вітчизняних реалій (слов'янського культурно-історичного типу). Якщо ці реалії опиняться непереборними, то постане питання не тільки про можливість муніципальної реформи за західним зразком, але навіть про необхідність усього демократичного транзиту в цілому [194, с. 40].

Що стосується дослідження верховенства права як критерію демократизації політичної системи (незалежно від того, яка з перехідних політичних систем досліджується), тут необхідно орієнтуватися на західну модель політичного розвитку як точку відліку, оскільки сам принцип верховенства права є однією з основ даної моделі розвитку.

Системний підхід, як і будь-який метод дослідження, передбачає певну сукупність операцій. Як традиційний (аналітичний), так й системний підхід, використовують аналіз (поділ цілого на частини) і синтез (об'єднання частин в ціле). Різниця полягає в поєднанні, послідовності цих методів. Традиційне мислення містить наступну послідовність етапів : 1) поділ (аналіз) того, що треба буде пояснити; 2) пояснення поведінки або властивостей частин узятих окремо; 3) об'єднання (синтез) цих пояснень в пояснення цілого.

У системному підході також можна виділити три ступеня : 1) визначення цілого (системи), частиною якого є цікавий для нас об'єкт; 2) пояснення поведінки або властивостей цього цілого (системи); 3) пояснення поведінки або властивостей предмета з точки зору його функцій в цьому цілому, частиною якого він є.

Визначимо три ступені системного підходу стосовно об'єкту дослідження. Перший етап полягає у визначенні системи вищого порядку, частиною якої є перехідна політична система. Системою більш високого порядку по відношенню до перехідної системі є демократична політична

система. Другий етап полягає у визначенні системоутворюючих чинників (інтегративної якості) демократичних і перехідних політичних систем. Третій етап – визначення ступеня реалізації принципу верховенства права в перехідних політичних системах.

Продовженням загальної теорії систем Л. фон Берталанфі в суспільствознавчих науках став структурний функціоналізм. Його основоположниками є Т. Парсонс, Р. Мертон. Структурний функціоналізм як методологічний підхід в соціології полягає в трактуванні суспільства як соціальної системи, що має свою структуру і механізми взаємодії структурних елементів, кожен з яких виконує власну функцію.

Ключевими поняттями для структурного функціоналізму є поняття функції і структури. Функція може бути визначена як об'єктивний наслідок якої-небудь дії для системи. Для Р. Мертона дане поняття виступає інструментом аналізу наслідків дій індивіда. Ця категорія розглядається американським соціологом поряд з категорією «дисфункція». Дисфункція – це такі спостережувані наслідки, які зменшують можливості адаптації або регулювання в системі. Р. Мертон був переконаний, що дисфункції в тій же мірі закономірні для системи, що й функції.

В свою чергу під структурою розуміють стійкі елементи побудови соціальної системи, які відносно незалежні від коливань у відносинах з оточенням. У політичному контексті призначення структури полягає у внутрішній організації цілісної системи, специфічного способу взаємозв'язку і взаємодії компонентів, що її утворюють – сприяти функціонуванню політичної системи, реалізації цілей і завдань, що стоять перед суспільством в економічній, соціальній і духовній сферах.

За визначенням американського вченого Г. Алмонда, структура – це доступна спостереженню діяльність, що формує політичну систему. З цією метою створюється механізм функціонування державної влади, яка є базовим елементом політичної системи, її організаційної структури. Цей механізм є

складним комплексом спеціальних органів і установ, що виконують як внутрішні, так і зовнішні функції управління справами суспільства. Це представницькі установи або законодавча влада; виконавчорозпорядчі органи; судові інституції; органи громадського порядку та служби безпеки; збройні сили.

Таким чином, структурно-функціональний аналіз доцільний для дослідження способів збереження і регулювання системи. Він дозволяє чіткіше позначити складність соціальних і політичних явищ, сконцентрувати увагу на соціальній системі як середовищі для політичних феноменів, сприяє усвідомленню важливості функцій (особливо прихованих), виконуваних політичними авторами або групами. Мета структурно-функціонального аналізу полягає у кількісній оцінці структурних змін, до яких дана система може пристосуватися не на шкоду своїм функціональним призначенням [168, с. 200].

Для дослідження правового компонента, визначення його ролі та місця у політичній системі необхідно визначити функції та конкретні структури, які впливають на реалізацію принципу верховенства права і ефективності права. На думку Г. Алмонда, функціонування будь-якої політичної систем може бути проаналізовано та порівняно з іншими політичними системами за схемою, що складається з шести основних функцій :

- 1) як здійснюється функція артикуляції інтересів (формування вимог до політичної системи);
- 2) як відбувається агрегування інтересів (перетворення вимог в конкретні програми дій);
- 3) як формуються норми;
- 4) як ці норми реалізуються в політичній системі;
- 5) як здійснюються контроль і регулювання норм;

б) як всі ці настільки різноманітні дії співвідносяться один з одним усередині даної системи, а також при взаємодії системи з навколишнім середовищем.

Очевидно, що в наведеному переліку безпосередньо з правовим компонентом політичної системи пов'язаний комплекс нормативних функцій. Сам процес нормотворчості включає ряд етапів: визначення політики і вибір загальної мети; підготовку рішень і конкретних правил для досягнення цілей; застосування вироблених норм-законів; контроль за дотриманням норм-законів.

У той же час зміст даних функцій дозволяє лише позначити межі дослідження правового компонента в політичній системі. Зазначені функції є, за термінологією Г. Алмонда, функціями «виводу». Їх призначення полягає у створенні норм, законів, за допомогою яких визначається не тільки характер функціонування політичних інститутів, а й поведінка громадян в суспільстві.

Існує і більш широкий перелік функцій політичної системи, які відображають завдання сучасного політичного розвитку перехідних систем. Вітчизняні дослідники визначають наступні функції політичних систем [143, с. 155-188]:

- 1) забезпечення цілісності громадянського суспільства;
- 2) владно-політична;
- 3) народної, національної інтеграції;
- 4) управління, організації (функціонування як самоціль);
- 5) відтворення політичного життя;
- 6) демократизації життєдіяльності суспільства;
- 7) організації й упорядкованості політичного життя;
- 8) консолідації соціально-політичних сил;
- 9) соціально-політичної модернізації;
- 10) стабілізації соціально-політичного життя.

Однак для визначення якісних характеристик функцій політичної системи уявляється найбільш зручним формулювання функцій політичної системи, що запропоновано українським дослідником А. В. Юсовим. На його думку, політична система повинна виконувати чотири основних функції :

1. Управління суспільством, що припускає визначення цілей, завдань розвитку суспільства, вироблення і реалізацію політичного курсу, забезпечення контролю за діяльністю всіх елементів системи в її ідеологічному та інформаційному забезпеченні.

2. Інтеграція елементів політичної системи в єдине ціле для досягнення поставлених цілей досягається організацією консолідації суспільства за допомогою врегулювання конфліктів.

3. Регулювання і розподіл матеріальних і духовних ресурсів, політичних відносин, політичної поведінки, нормотворчість, вироблення еталонів суспільної поведінки здійснюється через узгодження інтересів суб'єктів політичного процесу.

4. Політична комунікація забезпечує зв'язок між елементами політичної системи, а також між системою і зовнішнім та внутрішнім середовищем. Інформація дає можливість владним структурам ухвалювати оптимальні рішення, мобілізувати підтримку системи управління з боку населення, формувати громадську для забезпечення стабільності та безпеки суспільства. Її життєдіяльність визначається тим, наскільки у ній переважає згода і співпраця між окремими елементами [207, с. 115].

Функції політичної системи реалізуються за допомогою певних взаємодіючих підсистем політичної системи, які в сукупності відображають її структуру. Значущість структури політичної системи підкреслюють українські дослідники С. Гелей і С. Рутар [31]. На їх думку, система – це певна кількість взаємопов'язаних елементів, що утворюють стійку цілісність, мають певні інтегративні особливості та внутрішні закономірності, притаманні саме цій спільності. Система характеризується також стійкими

зв'язками елементів, які досягаються внаслідок структурного упорядкування її частин.

Більшість дослідників виділяють чотири основні підсистеми політичної системи. Головною є інституційна підсистема, яка включає в себе такі інститути як держава, політичні партії та об'єднання. Провідним інститутом, що зосереджує в собі максимальну політичну владу, є держава. У демократичних політичних системах, де дотримується принцип верховенства права, політичні партії, що здійснюють представництво інтересів широких верств населення відіграють значну роль. В перехідних політичних системах присутня деформація функцій політичних партій, оскільки їх діяльність не регламентується виключно правовими нормами, а часто підпорядкована інтересам правлячих еліт.

Нормативно-регулятивну підсистему утворюють норми, які визначають поведінку людей у політичному житті, їх участь в процесах висунення вимог, перетворення цих вимог в рішення, здійснення рішень. Ці норми – основні правила участі в усіх типах політичного процесу. Норми можна розділити на два типи: норми-звички і норми-закони. Норми-звички багато в чому визначають форму політичної системи, всередині якої оперують норми-закони. Норми-закони визначають процес законодавства, встановлюють (або не встановлюють залежно від режиму) права: голосу, свободи слова, створення асоціацій тощо. Обидва типи норм сприяють політичній взаємодії, стабільності політичної системи в цілому.

Комунікативна підсистема охоплює взаємодії, які виникають в результаті реалізації політичної влади. За допомогою даної підсистеми забезпечується не тільки взаємодія між інститутами політичної влади у горизонтальному напрямку, а й між владою і суспільством – у вертикальному. До елементів комунікативної підсистеми можна віднести канали передачі інформації уряду, а також засоби масової інформації. Слід також зазначити, що функціонування даної підсистеми в демократичних і

перехідних політичних системах суттєво відрізняється. Зокрема, ЗМІ в демократичних політичних системах сприяють здійсненню контролю над політичною владою, захисту прав і свобод людини, в той час як в перехідних політичних системах підпорядкованість ЗМІ політичній владі є очевидною. Дана обставина підкреслює залежність ЗМІ від інтересів політичних еліт, їх слабку здатність контролювати процеси прийняття політичних рішень.

Ідеологічна підсистема суспільства складається з політичної ідеології, політичної свідомості, правової та політичної культури. Політична свідомість є відображенням політичного буття, насамперед, політичних відносин і інтересів. Політична культура є надзвичайно важливим елементом політичної системи, вона значною мірою впливає на ефективність функціонування, подальший розвиток та вдосконалення політичної системи суспільства [207, с. 381]. Правова культура є відображенням загальної культури, становить собою сукупність цінностей, через яку проявляються такі феномени як демократія і правопорядок.

Функціональна підсистема знаходить своє вираження у політичному процесі, політичних відносинах, політичній діяльності, політичному режимі, що визначають ступінь участі суб'єктів політичної системи у формуванні і функціонуванні політичної влади [207, с. 114].

Повертаючись до функцій політичної системи, які були позначені В. Г. Кременем і М. І. Горлачем, визначимо підсистеми, що забезпечують їх виконання. Очевидно, що будь-яка з наведених функцій реалізуються на базі декількох підструктур. Так, підтримання цілісності громадянського суспільства забезпечується завдяки ефективній комунікативній підсистемі. Владно-політична функція, функція соціально-політичної модернізації, а також функції організації та управління здійснюються за допомогою інституційної та функціональної підсистем. Функції народної інтеграції, соціально-політичної консолідації і демократизації політичного життя виконуються нормативно-регулятивною та ідеологічною підсистемою. У

свою чергу, функції відтворення та стабілізації політичного життя здійснюються через взаємодію всіх п'ятьох підсистем політичної системи.

Що стосується переліку функцій політичної системи, наведеного А. В. Юсовим, визначення підсистем для кожної з функцій буде мати наступний вигляд. Управління суспільством – це комплексне завдання, очевидно, що воно виконується за допомогою декількох підсистем: інституційної, функціональної, нормативно-регулятивної, а також ідеологічної. В процесах інтеграції елементів політичної системи бере участь функціональна, інституціональна, нормативно-регулятивна підсистеми. Регулювання і розподіл ресурсів більшою мірою забезпечується інституційною, функціональною, ідеологічною підсистемами. І, нарешті, політична комунікація здійснюється за допомогою інституційної, нормативно-регулятивної, комунікативної підсистем.

Наведене співвідношення функцій і підсистем є відносним і досить узагальненим. Тим не менш, не викликає сумнівів, що ключову роль у функціонуванні політичної системи відіграють інституційна, функціональна і нормативно-регулятивна підсистеми. У перехідних політичних системах ці структурні елементи є об'єктом політичних трансформацій. Ступінь завершеності трансформацій і ефективність виконання функцій структурними елементами свідчить про характер реалізації принципу верховенства права. Якщо структурні та функціональні трансформації не сприяли становленню демократичних інститутів і норм, то і принцип верховенства права не став системоутворюючим фактором політичної системи.

Отже, ефективність демократичних трансформацій та реалізація принципу верховенства права може бути оцінена за допомогою аналізу структурних та функціональних характеристик конкретної політичної системи. Як зазначалося, критерієм ефективності демократичних

перетворень в перехідній політичній системі повинен виступати ступінь їх відповідності базовим характеристикам демократичної політичної системи.

До базових характеристик демократичної системи відносяться пріоритет прав і свобод людини (в тому числі гарантоване право людини на життя), розподіл влади в системі державного управління, змінюваність влади, багатопартійність (у тому числі наявність дієвих механізмів представництва інтересів основних соціальних груп), незалежні ЗМІ, плюралізм в соціально-політичному житті суспільства.

Дані якості демократичної політичної системи реалізуються в рамках її підсистем, функціонування яких характеризується певним балансом. Для перехідних політичних систем, що не закінчили трансформаційні процеси, характерний дисбаланс підсистем, коли окремі підсистеми є досить модернізованими, а інші не відповідають критерію демократії. Певною мірою саме ця обставина обумовлює невисоку ефективність реалізації принципу верховенства права в умовах перехідних політичних процесів.

Таким чином, відштовхуючись від базових характеристик демократичної системи можна визначити критерії (умови), наявність яких забезпечує верховенство права. Права і свободи індивіда, як соціально-економічні, так і політичні забезпечуються нормативно-регулятивною підсистемою. На формальному рівні права людини закріплюються в конституції держави. Їх фактичне забезпечення залежить від ряду факторів і може оцінюватися за допомогою світових рейтингів, які є результатом моніторингу спеціалізованих міжнародних організацій. Одним з таких рейтингів є Міжнародний індекс захисту прав власності (The International Property Right Index). Даний індекс є комбінованим показником, який вимірює досягнення країн світу з точки зору захисту прав власності в трьох основних категоріях :

1. Правове і політичне середовище: незалежність судової системи і неупередженість судів, верховенство закону, політична стабільність, рівень корупції.

2. Права на фізичну власність: захист фізичних прав власності, реєстрація власності, доступність позик.

3. Права на інтелектуальну власність: захист інтелектуальних прав власності, захист патентного права, рівень «піратства».

Крім кількісних показників, які дозволяють судити про ступінь захищеності економічних прав людини, існують і якісні характеристики, які дозволяють позначити потенційний стан економічних свобод в суспільстві. Зокрема, мова йде про економічну модель розвитку – економічну систему, яка визначає характер процесів виробництва, організації та розподілу ресурсів в рамках певного суспільства. Так, білоруський дослідник А. В. Данильченко виділяє ряд принципових елементів, які відрізняють типи економічних систем :

- соціально-економічні відносини, що базуються на державній (громадській) або приватній власності;
- організаційно-правові форми господарської діяльності;
- господарський механізм (ринковий або плановий) і відповідні зв'язки між підприємствами та організаціями;
- система стимулів і мотивацій суб'єктів економічної системи.

Базуючись на цих визначальних критеріях, дослідник виділяє два діаметрально протилежних типи економічних систем – ринкову і командно-адміністративну (планову). Будь-яка економіка вбирає в себе елементи і того і іншого типу, тому симбіоз ринкового і планового механізмів координації реалізується в змішаному типі економічних систем, який властивий більшості сучасних економік світу. Питання полягає в іншому : з якою вихідної позиції, точки відліку починається формування змішаного типу економічної системи і яким чином це відбувається – еволюційно або

революційно? Адже сам змішаний тип економічної системи може бути представлений ліберальною моделлю з орієнтацією на ринкові механізми координації без активного директивного втручання з боку держави і соціально-орієнтованою ринковою моделлю з більш активною позицією держави у вирішенні соціальних питань і більшим ступенем відповідальності перед суспільством [46, с. 89].

Очевидно, що перший тип ліберальної моделі, який базується на мінімізації соціальних функцій, домінуванні приватної власності, обмеженні втручання держави в економічні процеси є сприятливим розвитку підприємництва. Однак щодо соціальних гарантій, другий тип ліберальної економіки є таким, що сприяє їх реалізації. Ця модель припускає різноманіття форм власності, включаючи досить широкий державний сектор.

Стосовно політичних прав, які поряд з економічними, складають необхідну умову ефективної реалізації верховенства права. Виборчі права закріплені та ефективно реалізуються в перехідних суспільствах. В умовах сучасного розвитку гарантування таких прав є необхідною, проте недостатньою ознакою дотримання принципу верховенства права. Уявляється значущими політичні права, що пов'язані з активною політичною участю індивіда. Якщо в межах певної політичної системи, що трансформується, фактично обмежуються активні прояви політичної участі, то за параметром дотримання політичних прав і свобод така країна буде мати низькі показники демократизації та верховенства права.

В рамках інституційної підсистеми ефективність реалізації принципу верховенства права можна оцінювати за допомогою аналізу основних політичних інститутів, через які здійснюються владні взаємодії. В першу чергу, мова йде про державу як основний інститут політичної системи. В цьому відношенні наочною є система розподілу влади, її збалансованість і фактична можливість взаємоконтролю гілок влади. Закріпленню принципів

верховенства права сприяє наявності ефективної системи стримувань і противаг.

У перехідних політичних системах відносно системи розподілу влади спостерігається стійкий дисбаланс гілок влади. Виконавча влада грає домінуючу роль, в той час як законодавча займає підлегле становище. Більшість перехідних політичних систем пострадянського простору є президентськими або напівпрезидентськими республіками. Місце законодавчої влади варіюється в залежності від існуючого типу республіки. Визначити місце парламенту в політичній системі можна шляхом співвідношення повноважень органів законодавчої та виконавчої влади.

Методика визначення співвідношення президентських і парламентських повноважень була запропонована російським ученим О. І. Зазнаєвим. Зокрема, вчений обґрунтував індекс форми правління (ІФП), який обчислюється шляхом вирахування так званого парламентського індексу з президентського індексу, кожен з яких формується за десятьма найбільш важливими аспектами форми правління (вибори президента; носій виконавчої влади; призначення прем'єр-міністра, призначення інших членів уряду; формування нового кабінету після президентських або (і) парламентських виборів; вотум недовіри уряду; законодавча ініціатива президента; вето президента; розпуск парламенту; сумісність депутатського мандата з урядовою посадою).

Використання методики дозволяє виявити різні типи напівпрезидентських республік. Оскільки напівпрезидентська система являє собою комбінацію елементів президентської і парламентської систем, то значення індексу форми правління тієї чи іншої держави (позитивне чи негативне) показує «тяжіння» системи до президентської (+) або парламентської формам (-) [65, с. 26].

Високий ступінь домінування президентського компонента в рамках системи розподілу влади створює потенційні ризики в процесі

інституціалізації верховенства права. У цьому випадку відсутність противаги з боку законодавчої гілки влади може створювати передумови посилення президентської влади.

Не менш важливим індикатором інституціалізації верховенства права в політичній системі є ефективність і самостійність судової гілки влади. Слід також зазначити, що в перехідних політичних системах судова гілка влади займає підлегле становище і нерідко стає джерелом політично мотивованих рішень. Дана обставина має враховуватися при аналізі ефективності права.

Для комплексної оцінки інституційної підсистеми представляється релевантними результати глобального дослідження Governance Matters (Якість державного управління), які відображають рейтинг країн світу за показником якості та ефективності державного управління. Розрахунки здійснюються за методикою Світового банку (The World Bank) на основі кількох сотень змінних, що отримуються з різних джерел (статистичні дані національних інститутів і міжнародних організацій, результати досліджень, здійснюваних на регулярній основі міжнародними і неурядовими організаціями).

У методології дослідження використовуються шість індексів, що відображають різні параметри державного управління :

1. Врахування думки населення та підзвітність державних органів (Voice and Accountability) – індекс включає показники, що вимірюють різні аспекти політичних процесів, цивільних свобод і політичних прав. Показники цієї категорії вимірюють ступінь можливості участі громадян у виборі уряду та інших органів влади, ступінь незалежності преси, оцінку рівня свободи слова, свободи об'єднань, інших цивільних свобод.

2. Політична стабільність і відсутність насильства (Political Stability and Absence of Violence) – індекс включає показники, що вимірюють стабільність державних інститутів, ймовірність різких перемін, зміну політичного курсу,

дестабілізації і повалення уряду неконституційними методами або із застосуванням насильства.

3. Ефективність роботи уряду (Government Effectiveness) – індекс включає показники, що вимірюють якість державних послуг, якість розробки та реалізації внутрішньої державної політики, рівень довіри до внутрішньої політики, що проводиться урядом, якість функціонування державного апарату та роботи державних службовців, їх компетенцію, ступінь їх незалежності від політичного тиску і так далі.

4. Якість законодавства (Regulatory Quality) – індекс включає показники, що вимірюють здатність уряду формулювати та реалізовувати раціональну політику і правові акти, які допускають розвиток приватного сектора і сприяють його розвитку. З його допомогою фіксуються заходи, що суперечать ринковій економіці, такі як неадекватний контроль рівня цін і банківської сфери, надмірне регулювання розвитку бізнесу, торгових відносин і так далі.

5. Верховенство закону (Rule of Law) – індекс включає показники, що вимірюють ступінь впевненості різних суб'єктів у встановлених законодавчих нормах, а також дотримання ними цих норм, зокрема, ефективність і передбачуваність законодавчої системи, рівень злочинності і ставлення громадян до злочину, ставлення до виконання контрактних зобов'язань, ефективність роботи поліції, судів і так далі.

6. Стимування корупції (Control of Corruption) – індекс включає показники, що вимірюють сприйняття корупції в суспільстві (корупція розуміється як використання суспільної влади з метою добування приватної вигоди), ступінь використання державної влади в корисливих цілях, існування корупції на високому політичному рівні, ступінь участі еліт в корупції, вплив корупції на розвиток економіки і так далі [74].

В рамках інституційної підсистеми є необхідною ще одна передумова - багатопартійність, партійний плюралізм. Очевидно, що основним завданням

партійного плюралізму виступає створення певних організаційних передумов представництва інтересів соціальних груп. У той же час ефективність партійного плюралізму не зв'язується з яким-небудь конкретним типом партійної системи. Партійний плюралізм може бути представлений або двопартійною, або багатопартійною системою.

Поряд з кількісною класифікацією партійних систем, яка має слабку пояснювальну здатність відносно фактичної ефективності права, можна залучити якісну класифікацію партійних систем. Зокрема, одна з таких класифікацій була запропонована російським дослідником Г. Голосовим, який запропонував диференціювати партійні системи в демократичних системах, системах електорального авторитаризму і неелекторального авторитаризму.

Така класифікація акцентує увагу на специфіці партійного плюралізму в політичних системах з авторитарним політичним режимом. До категорії країн з неелекторальним авторитаризмом відносяться ті країни, в яких вибори або не проводяться, або не мають ніякого значення, тому що дані держави є неспроможними, тобто в них взагалі відсутня централізована влада (як в Сомалі) або вона не носить суверенного характеру (як було, наприклад, в Іраку до самого останнього часу). Однак найбільш поширена форма неелекторального авторитаризму – це традиційні монархії, які як і раніше існують в досить великій кількості.

Найбільш поширеним є політичні системи електорального авторитаризму. Це режими, які проводять вибори, причому в них приймають участь опозиційні кандидати, проте відповідності процедурним критеріям демократії ці режими не досягають. При першому ж погляді на данні стає очевидно, що електоральний авторитаризм в значно меншому ступені, ніж демократія, веде до інституціоналізації партійних систем.... Часткове пояснення полягає в тому, що режими електорального авторитаризму є настільки ж молодими, як і сучасні демократії. Але суттєвої варіації між

електоральним авторитаризмом і демократією за параметром віку політичного режиму немає. В деяких авторитарних режимах вибори проходять на безпартійній основі (наприклад, в Біларусі), але таких порівняно небагато [39].

В контексті кількісних оцінок партійних систем є значущим врахування ступеня концентрованості багатопартійних систем. Одним з показників, що дозволяє виробляти дану оцінку, виступає Індекс агрегації, введений в науковий обіг зарубіжним політологом Л. Майєром. Індекс агрегації дозволяє визначати концентрацію партійної системи за допомогою двох змінних: кількості партій і їх впливовістю в електоральному вимірі. Показник індексу агрегації (A) визначається відношенням частки місць в парламенті партії, що перемогла (S), до кількості партій у парламенті (N).

Чим ближче показник Індeksu до одиниці, тим вище є ступінь фрагментації партійної системи. Подібна ситуація спостерігається, коли в електоральному процесі бере участь велика кількість політичних партій, потенційно здатних подолати виборчий поріг. При цьому електоральна підтримка розподіляється відносно рівномірно, підтримка партій в даному випадку характеризується низькою концентрацією. З іншого боку, чим вище від одиниці показник Індeksu агрегації, тим більш концентрованою є підтримка політичних партій. В цьому випадку партійна система максимально наближається до напівторапартійного, або до двопартійного типу системи.

Таким чином, в найбільш радикальних, крайніх варіантах величини Індeksu агрегації партійна система має наступні характеристики :

– партійна система є тим більш концентрованою, що вищою є величина Індeksu. Концентрована партійна система характеризується наявністю одного великого гравця, який володіє високим коаліційним потенціалом, реалізуючи який, даний гравець формує кабінет;

– слабоконцентрована партійна система характеризується відсутністю великого гравця, який володіє високим коаліційним потенціалом, що є додатковим чинником ускладнення процесу коаліційних переговорів релевантних партій і припускає відому нестійкість уряду. Для такої системи є характерною наявність декількох середніх за величиною центрів коаліційного тяжіння, що конкурують між собою за право виступити центром формування урядової коаліції. Подальший розвиток такої політичної ситуації неминуче веде до підвищення фрагментації партійної системи і прагнення перетворитися в систему малих партій (партологією прийнято називати таку систему «скандинавський варіант») [61, с. 51].

В рамках функціональної підсистеми індикаторами ефективності правового компонента виступають демократичний тип передачі влади і наявність опозиції. Демократичним механізмом зміни влади виступають вибори, які передбачають наявність альтернативи і проведення електоральних процедур в рамках правового поля. Ступінь відповідності електоральних процедур критеріям демократії повинна враховуватися при аналізі конкретних політичних систем.

Також слід звернути увагу на те, що в окремих перехідних політичних системах практикується передача влади так званому наступнику, чого не спостерігається в країнах розвиненої демократії. Наступництво, як модель відтворення влади, може не порушувати букву закону і бути ефективним інструментом послідовного проведення реформ в державі. Хоча можлива і зворотна ситуація. Так, російський дослідник П. В. Панов відзначає, що «співвідношення інститутів «наступництва» і виборності має не процедурні, а змістовні відмінності. «Послідовник» («продовжувач»), однак, зовсім не те ж саме, що «наступник», а «спадкоємність політики» – далеко не тотожна «наступництву». Наступник, зрозуміло, також покликаний продовжити політичний курс свого попередника, однак головне в його діяльності як наступника все ж не політичний курс, а гарантія сформованої дистрибуції

ресурсів» [130]. Таким чином, завдання наступництва як моделі відтворення влади пов'язані з інтересами правлячої влади, їх захистом, що, в свою чергу демонструє пріоритет політики над правом.

Демократична процедура зміни влади, що відповідає правовим нормам, неможлива без наявності опозиції. Досвід зарубіжних демократичних систем «влада – опозиція» полягає, насамперед, у оформленні механізму взаємодії еліт та контреліт на основі розподілу влади, створення системи стримувань і противаг, обмеження влади більшості над меншістю. При розвиненому демократичному політичному режимі владна еліта і опозиційна контреліта є повноправними політичними партнерами.

Класик елітології М. Острогорський, ґрунтуючись на аналізі партійних систем Великобританії та США, зазначав, що для подолання «партійного ярма» необхідно створювати тимчасові ініціативні об'єднання громадян, не здатні до збюрокрачення. Класичний аналіз виявлення закономірностей функціонування політичної опозиції здійснив М. Дюверже в книзі «Політичні партії». Він визнавав існування організованої опозиції іманентною рисою західної демократії, а її відсутність вважав ознакою недосконалої («східної») демократії.

Повертаючись до перехідних політичних систем, необхідно зазначити, що опозиція не повинна оцінюватися з формальних позицій. Лише її наявність не є достатнім показником демократизації політичної системи. Слід враховувати, що можливості політичної опозиції в системі владних відносин визначаються та розрізняються у відповідності від наявності у її розпорядженні чотирьох основних типів владних ресурсів : 1) потенціалу до влади; 2) влади як потенціалу, або потенціальної влади; 3) латентної влади; 4) безпосередньої актуалізації влади. Також необхідно розрізнити належні опозиції «владні ресурси» та «можливості». Якщо владні ресурси є об'єктивними та структурними передумовами розвитку опозиції і формуються під впливом системних, інституційних та нормативних

чинників, то можливості є суб'єктивними, формуються у відповідності до «внутрішніх якостей» опозиції [195, с. 201].

Основним призначенням комунікативної підсистеми політичної системи є ефективне представництво інтересів соціальних груп. Як відомо, ключова роль у даному процесі належить не тільки політичним партіям, але громадським організаціям, які є частиною громадянського суспільства. Наявність сильних громадянських організацій є фундаментом правової держави. Діяльність громадських організацій полягає не тільки в трансліюванні інтересів соціальних груп, але і в здатності контролювати державні інститути в разі їх неефективності, обмеження прав і свобод.

В цьому відношенні значуща роль відводиться неурядовим організаціям (НУО). Так, незалежний неурядовий сектор являє собою об'єднання громадян різних організаційно-правових форм, які формуються в міру усвідомлення того факту, що вирішувати наростаючі в суспільстві проблеми та обстоювати свої інтереси слід, об'єднавшись в організації, незалежні від влади. Основними напрямками діяльності НУО, що перетворюються на справжні, за висловом А. І. Жуковського, «фабрики думки», є :

- відстоювання прав громадян, у тому числі на здорове навколишнє середовище;
- підтримка (безпосередньо, частіше адресно, або лобіюванням) соціально вразливих верств населення (діти-сироти, біженці, переселенці, інваліди та ін);
- просвітницька та освітня діяльність;
- соціально-культурна діяльність і організація дозвілля;
- соціальна реабілітація;
- надання послуг населенню (благодійна та гуманітарна допомога, безкоштовні консультації);

– інформування влади про проблеми населення і відстоювання інтересів громадян [60, с. 78].

Повноцінний розвиток громадянського суспільства і правової держави неможливий за відсутності вільних ЗМІ. Існує світовий рейтинг свободи преси, що розраховується міжнародною неурядовою організацією Freedom House. Узагальнено даний рейтинг дозволяє визначити ступінь свободи друкованих, радіомовних і онлайн-нових засобів масової інформації в кожній країні світу. Висновки про стан свободи ЗМІ фахівці організації роблять на основі оцінки таких критеріїв, як свобода слова, ступінь урядового контролю над ЗМІ, умови роботи журналістів в країні, випадки застосування насильства по відношенню до журналістів, економічна і політична ситуація в країні тощо. У новій доповіді, оприлюдненій 1 травня, оцінювалася ситуація зі свободою ЗМІ, що склалася в 197 державах і територіях. Всі вони розділені на три умовні групи – з «вільними», «частково вільними» і «невільними» засобами масової інформації. У своєму рейтингу Freedom House використовує систему оцінки в трьох номінаціях - правовій, політичній та економічній [157]. В дослідженні правового компонента в перехідних політичних системах позиція країни в зазначеному рейтингу дозволяє отримати загальну характеристику стану ЗМІ.

Серйозною перешкодою процесам демократизації в цілому, та ефективному функціонуванню комунікативної підсистеми політичної системи зокрема, є високий рівень корупції в перехідних суспільствах. Найбільш небезпечною є політична корупція.

Як відзначає український дослідник Л. В. Березинський, корупція, яка вражає верхній рівень системи державної влади і управління, позначається поняттям «state capture». Найбільш точною за змістом інтерпретацією цього поняття представляється «купівля держави». Автори цього терміну Дж. Хеллманн, Г. Джонс та Дж. Кауфманн визначають його як здатність фірм впливати на формування базових правил гри (тобто, законів, указів,

положень та інструкцій) за допомогою незаконних і непрозорих приватних виплат державним посадовим особам. «Купівля держави» здійснюється економічними агентами шляхом підкупу її вищих посадових осіб для отримання сконцентрованої ренти за рахунок решти економіки. Кінцевою формою корупції є захоплення держави, коли державна влада приватизується правлячими політико-економічними угрупованнями і всі владно-примусові повноваження і види адміністративного ресурсу державної влади спрямовуються на захоплення природних ресурсів та землі, основних потоків фінансових коштів, державної та приватної власності і майна, найприбутковіших економічних агентів, як у державному, так і в приватному секторі, а також найбільш впливових засобів масового розповсюдження інформації для їх використання з метою матеріального збагачення членів правлячих угруповань [12, с. 10].

Одним з показників, які дозволяють судити про рівень корупції в суспільстві, є Індекс сприйняття корупції – комплексний показник, розроблений Transparency International в 1995 р на підставі дослідження представників бізнесу та оцінок країнових аналітиків з урядових і неурядових організацій (він спочатку охоплював 133 держави з більш ніж двохсот, щорічно включається для аналізу все більше число країн). Індекс враховує п'ять показників, що відображають рівень корупції, правовий захист, захист прав власності, економічну політику, стандарти бухгалтерського обліку та режим регулювання. Аналітиків цікавить корупція у державному секторі, при цьому адміністративний і політичний типи корупції не розділяються. Однак, слід зазначити, що ІСК має ряд недоліків. По-перше, він ґрунтується на експертних оцінках, що робить показники неточними. По-друге, ІСК, фіксуючи уявлення людей про ступінь корумпованості, не показує реальний рівень поширеності корупції.

Поряд з проаналізованими підсистемами на ефективність демократизації впливає і ідеологічна підсистема. Одним з її істотних

компонентів виступає політична культура. Очевидно, що кількісних оцінок політичної культури не існує. Даний феномен і його характеристики можуть бути позначені якісно. З певною часткою впевненості можна стверджувати, що політична культура стає фактором ефективної демократизації в тому випадку, коли її характеристики максимально наближаються, або стають аналогічними набору характеристик демократичної політичної культури. Переважання активістських установок, орієнтація на автономний тип політичної участі, раціональний інтерес до політики – всі ці якості політичної культури створюють передумови для завершення демократичного переходу і закріплення в політичній практиці принципу верховенства права.

У перехідних політичних системах пострадянського простору демократичні трансформації торкнулися далеко не всіх структурних елементів (підсистем). Дана обставина дозволяє стверджувати, що результати демократизації навіть в регіонально близьких системах істотно відрізняються, наприклад, керована демократія як результат трансформацій в Росії і квазідемократія в Україні. Отже, і до реалізації верховенства права як основного принципу демократичної системи різні перехідні політичні системи готові різною мірою. Наведені вище критерії дозволяють оцінювати і порівнювати функціонування перехідних політичних систем з позиції реалізації в них принципу верховенства права. Для виконання завдання порівняння необхідно визначити стратегію порівняння перехідних систем.

Порівняння – це пізнавальна операція, спрямована на визначення подібностей і (або) відмінностей між явищами. Уже саме поверхнєве знайомство з актами порівняння показує, що воно являє собою таку пізнавальну дію, яка пов'язана з зіставленням деяких об'єктів один одному з метою встановлення або виявлення їх схожості або відмінності. Порівняння припускає дві процедури. По-перше, пошук підстави для порівняння, що інтуїтивно зрозуміло: порівнювати, приміром, стіл і демократію можна тільки знайшовши для них загальну підставу, – це уявлення, що знаходять

вираження в мові. Часто підставою для порівняння виступає визначення через відмітну родову і видову ознаку, де підставою служать загальні властивості, що дозволяють зарахувати об'єкти до одного роду. По-друге, порівняння передбачає визначення критеріїв порівняння – властивостей, за якими виділяються подібності та відмінності об'єктів. При цьому, встановлюючи певні критерії, ми фокусуємося на певних властивостях об'єктів або явищ, нехтуючи іншими [155].

В ході дослідження передбачається порівняння перехідних політичних систем пострадянського простору. Загальною підставою для порівняння в нашому випадку виступають однакові початкові умови розвитку після розпаду СРСР, а також збіг тимчасового чинника політичних трансформацій. Так, порівняння двох спочатку близьких за умовами розвитку політичних систем України і Росії має проводитися в рамках порівняльної стратегії «найбільшої схожості». Її використання передбачає зіставлення і виявлення не стільки загальних рис розвитку, скільки характеристик, які відрізняють дані одиниці аналізу. Застосування стратегії «найбільшої схожості» дозволяє акцентувати увагу на різних рисах, тим більше, що результати демократизації політичних систем України і Росії істотно відрізняються в результаті. Такі ж припущення справедливі і щодо реалізації принципу верховенства права в політичній практиці даних систем.

Таким чином, в якості об'єктів порівняння позначимо дві політичні системи – України та Росії, які є прикладами квазідемократії і керованої демократії на пострадянському просторі відповідно. Порівняння двох політичних систем називається бінарним. Зарубіжні дослідники М. Доган і Д. Пелассі відзначають, що бінарний аналіз дозволяє провести більш детальне зіставлення об'єктів, які досліджуються, що майже неможливо, коли аналіз охоплює надто велика кількість випадків. Його головне призначення в тому, що він дає можливість проводити дослідження вглиб. Бінарне порівняння іноді видається найкращим методом дослідження, при якому не

береться до уваги ні загальне, ні особливе. Порівняння двох країн, природно, підвищує інтерес до кожної з них; і що особливо важливо, підкреслюються їхні головні характеристики і самобутність. Але бінарне дослідження може бути використано не тільки для того, щоб методом протиставлення підвищити рівень знань про різні системи. У багатьох випадках цей метод може також сприяти кращому розумінню загальних явищ. В таких випадках обидві країни, що досліджуються, можуть розглядатися як різні ілюстрації широкого, всеосяжного теоретичного осмислення [53, с. 177].

На особливості застосування порівняльного аналізу вказує російський політолог Л. В. Сморгунів [170], який, спираючись, зокрема, на висновки вчених-компаративістів, виділяє наступні :

- порівняння включає абстракцію, тому не можуть порівнюватися конкретні ситуації і процеси, що може привести до викривлення унікальності;

- до порівняння необхідно визначити критерії релевантності особливих компонентів соціальної та політичної ситуації аналізованої проблеми;

- необхідно визначити критерії адекватного уявлення особливих компонентів, які включаються в загальний аналіз або в аналіз проблеми;

- у випадку спроби розвитку теорії політики необхідно сформулювати гіпотези, що виникають або із змісту концептуальних схем, або з формулювання проблем;

- при виробництві гіпотез не слід проектувати можливі взаємини в чистому вигляді.

Стосовно предмета дослідження можуть бути висунуті наступні гіпотези :

1. Демократизація політичних систем в умовах перехідних процесів має різну динаміку, форму, а також не однакові результати. Трансформації знаходять відображення як у структурних, так і в функціональних аспектах

політичних систем, і характеризуються незавершеністю. Наявність структурно-функціональних дисбалансів виступає основною перешкодою на шляху подальшої демократизації політичної системи та реалізації принципу верховенства права.

2. У перехідних політичних системах пострадянського простору виділяються дві найбільш загальні моделі правового регулювання: «керована демократія» і «квазідемократія». Суть «керованої демократії» полягає в пріоритеті політики над правом. «Квазідемократія» становить собою імітацію демократизації на основі правових норм. В обох моделях принцип верховенства права не реалізується в достатній мірі, в той же час передумови для його реалізації мають якісні відмінності.

3. «Керовані демократії» характеризуються достатнім рівнем стабільності, який дозволяє уникнути криз пов'язаних з електоральними циклами і конфронтацією політичних еліт; неформальним обмеженням політичних свобод; невисокою інституціоналізацією демократичних норм. «Квазідемократії» відрізняються більш високим ступенем інституціоналізації політичних норм нового демократичного типу; низькою керованістю політичної системи в умовах криз, що пов'язані з коливаннями електоральних циклів і зміною правлячої політичної еліти; достатньо високим рівнем гарантованості політичних свобод.

Висновки до розділу 2.

1. Базовими категоріями аналізу верховенства права виступають «конституція», «закони», «економічні права», «політичні права», «розподіл влади», «система стримувань і противаг», «опозиція», «багатопартійність», «формальний інститут », «інституціоналізація» та ін.

2. В методологічному контексті інституціалізація верховенства права, ступінь ефективності даного процесу в перехідних політичних системах можуть бути дослідженими з позицій структурно-функціонального аналізу. Відсутність структурного балансу в рамках політичної системи є перешкодою інституціалізації верховенства права. Не менш значущим фактором демократизації політичної системи, запровадження принципу верховенства права в політичну практику виступають функціональні характеристики політичної системи. Про слабку ефективність правового компонента в політичній системі свідчить розбіжність її структурних і функціональних характеристик, коли політична практика виходить за межі правового поля. Процеси демократизації в різних перехідних системах характеризуються певними особливостями, що дає підставу для використання стосовно предмету дослідження порівняльного методу.

РОЗДІЛ 3

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ З РІЗНИМИ МОДЕЛЯМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

У розділі аналізуються процеси трансформації політичних систем, визначаються дві моделі правового регулювання перехідних систем: «квазідемократія» та «керована демократія». Встановлюються режимні риси та основні типи «квазідемократії» та «керованої демократії». Визначаються умови, що сприяють / перешкоджають впровадженню принципу верховенства права в політичну практику політичних систем, що демократизуються.

3.1. «Квазідемократія» як імітація демократизації на основі правових норм.

У виданій в 1992 році праці «Кінець історії і остання людина» американський філософ і політолог Френсіс Фукуяма сформулював свою знамениту тезу про кінець історії. Ф. Фукуяма доводив, що західні ліберальні цінності здобули безповоротну перемогу над конкуруючими уявленнями про політичних, правових та економічних реаліях. Наприкінці ХХ століття у ліберальної демократії і капіталізму практично не залишилося жодних альтернатив. Автор «Кінця історії» прогнозував зникнення всіх тенденцій, що диференціюють у світовій соціально-політичній системі, та глобальну рецепцію ліберальних інститутів і ринкової економіки, які є своєрідними символами західної цивілізації. Аналізуючи історичні тенденції з позиції гегельянства і неогегельянства, Ф. Фукуяма відстоював тезу про те, що західні соціально-політичні та економічні інститути набувають в сучасному світі універсальне значення, так як є найбільш оптимальними «інструментами» для задоволення різних потреб соціуму.

«В двадцятому сторіччі відомий інтерпретатор Гегеля Олександр Кожев рішуче заявляв, що історія закінчилася, оскільки те, що він називав «універсальна і однорідна держава», а ми розуміємо як ліберальну демократію, виразно вирішило питання про визнання шляхом заміни відносин пана і раба універсальним і рівним визнанням» [190, с. 22].

Тенденція до стирання кордонів між різними цивілізаційними (і етнорелігійними) системами, що спонукалась загальним прагненням до досягнення економічного процвітання, виступає в даній парадигмі як процес не тільки глобальний, але і незворотний.

Наближаючись до ХХІ століття, глобальна конвергенція політичних і економічних інститутів стає все очевидніше. Монархія, фашизм, ліберальна демократія і комунізм люто билися за першість в політичній сфері, а в економіці держави вступали на розбіжні шляхи протекціонізму, корпоративізму, вільного ринку і централізованого планування. І, тим не менш, сьогодні практично всі розвинуті суспільства або вже мають ліберально-демократичні інститути, або намагаються їх заснувати» [189, с. 14].

Проте подальші політичні події можна вважати скоріше не триумфальною ходою західної ліберальної демократії, а історією успіху «дефектних» варіантів демократії. Спробу осмислення даного феномена робили багато політологів. В ході численних політологічних дискусій і аналізів виникали не менш численні визначення даного явища (квазідемократії, неліберальні демократії, дефектні демократії тощо).

Так, Ф. Закарія, який розглядає проблеми демократії в своїх роботах «Постамериканський світ» і «Майбутнє свободи : неліберальна демократія в США і за її межами», вказував, що в багатьох країнах, що стали на шлях демократизації, спостерігаються змішані риси демократичного і авторитарного правління. Подібні авторитарно-демократичні гібриди отримали в його роботах найменування «неліберальних демократій».

Політичні реалії подібних утворень характеризуються рядом специфічних рис. Так, в умовах неліберальної демократії «уряди, що претендують на те, щоб представляти народ, стрімко вторгаються в сферу повноважень і прав інших елементів суспільства. Узурпація влади має як горизонтальний вимір (привласнення повноважень інших її гілок), так і вертикальне (вторгнення в сферу повноважень регіональної та місцевої влади, а також приватного бізнесу та інших неурядових груп)» [66, с. 102]. Крім того, у феномені неліберальної демократії криється не тільки внутрішньополітична нестабільність, але і зовнішньополітична загроза. Так, держави, які знаходяться в процесі демократизації, вступають у війну значно частіше, ніж стабільні автократії або ліберальні демократії. «У державах, де відсутній конституційно-ліберальний фундамент, підйом демократії нерідко приносить із собою крайній націоналізм і підбурювання до війни. Завдяки лібералізації політичної системи доступ до влади отримують різноманітні групи, що починають відстоювати свої незбіжні інтереси» [66, с. 120].

Досить цікавий аналіз квазідемократичних утворень зробили В. Меркель і А. Круасан в роботі «Формальні і неформальні інститути в дефектних демократіях». Для визначення політичних режимів різних типів ними, в якості класифікуючих підстав, обрані аспекти, на яких базуються претензії на політичне панування. До подібних аспектів відносяться: легітимація панування; доступ до панування; монополія на панування; домагання на панування; структура панування; спосіб здійснення панування. Так, в демократичних умовах політичне домінування легітимізується через принципи свободи і рівності, в тоталітарних – через догматичні «закриті» світогляди. В демократіях доступ до панування відкритий і інституціоналізований через гарантії загального вільного виборчого права, при автократичних системах правління, навпаки, існують численні виборчі обмеження, засновані на політичних, расових, релігійних та інших підставах. В ліберально-конституційних демократіях політичні рішення приймаються

виключно представниками народу, прямо або побічно легітимуються демократично. При тоталітарних (авторитарних) режимах політичні рішення приймаються закритими групами (анклавами), причому дані рішення можуть носити і антиконституційний характер. Межа домагань на політичне панування в демократіях конституційно встановлена і захищається законами від порушень. В автократії ж подібна демаркаційна лінія є випадковою. Вона проводиться, переноситься або порушується в залежності від політичної кон'юнктури. Структура панування знаходиться в залежності від принципу поділу влади. В демократіях три гілки влади розділені так, що здатні контролювати один одного, а в автократичних режимах подібний контроль обмежений на користь виконавчої влади або зовсім відсутній. При демократичних режимах спосіб здійснення політичного панування знаходиться у відповідності з конституційно визначеними принципами та підлягає контролю, а в автократії політичне панування невідконтрольно і може ґрунтуватися на необмеженому свавіллі [116, с. 8-9].

Унаслідок порушень базових демократичних аспектів, формуються режими названі «дефектними демократіями». Так, в ліберально-конституційних демократіях доступ до політичного панування гарантований загальним виборчим правом і здійснюється за допомогою вільних виборів. Однак, якщо значний сегмент дорослого населення виключений з виборчого процесу, на яких-небудь підставах, то дана демократія стає дефектною.

В конституційно-правових демократіях політичне панування здійснюється представниками народу, що перемогли на виборах. Однак, коли «групи вето» (військові, фінансова еліта, промислові концерни тощо) позбавляють законних представників доступу до певних політичних або економічних сфер, виникають функціональні анклави. Даний вид дефектної демократії, за класифікацією В. Меркель – А. Круассан, носить найменування «анклавної демократії».

У разі, якщо обрані на вільних і рівних виборах представники народу відступають від основних демократичних принципів, а взаємний контроль властей частково порушується за рахунок політичних маневрів в обхід парламенту чи судової влади, то дана демократія також є дефектною [116, с. 10-12].

Ф. Шміттер в своїй роботі «Загрози і дилеми демократії» при класифікації та аналізі причин появи квазідемократії, виходив з принципу взаємозв'язку процесів лібералізації та демократизації. Так, коли перехідний період ініціюється зверху, колишня політична еліта робить спробу захистити власні інтереси шляхом впровадження авторитарних прийомів. У подібних випадках, коли проводиться лібералізація без демократизації (порушуються деякі індивідуальні права без згоди на підзвітність громадянам), гібридний режим, що виникає, отримав назву «диктабланда». Якщо ж проводиться демократизація без лібералізації (підсумки проведення виборів гарантують перемогу правлячої партії, певні суспільно-політичні групи виключаються з виборчого процесу), то подібне утворення, за Ф. Шміттером, носить найменування «демокрадура» [205].

Сам Ф. Шміттер не виключає варіанту, коли при диктабланді лібералізація може привести до виникнення громадянського суспільства, яке отримує набагато більше прав, ніж йому спочатку збиралося надати автократичне правління. Крім того, на виборах при демокрадурах, переможці виборів можуть використовувати авторитет громадянського уряду для звуження прерогатив авторитарних анклавів (наприклад, військових). Однак, як підкреслює Ф. Шміттер, подібні гібридні утворення найчастіше служать фасадом для зміцнення авторитарних режимів.

Де ж проходить межа, що відокремлює квазідемократичні утворення від ліберальної демократії. Варто відзначити, що багато політологів намагалися вивести критерії демократичності в сучасній політичній системі (наприклад, Й. Шумпетер, А. Пшеворський, Т. Карл та ін.). Однак, найбільш

повний список аспектів, притаманних демократичним системам правління, сформулював Л. Даймонд в своїй роботі «Чи пройшла «третя хвиля» демократизації?». Варто відзначити, що саме цими критеріями керується «Freedom House» у своїх аналітичних оглядах з проблеми демократії в сучасному світі.

Так, згідно Л. Даймонду, реальна влада в демократичних державах належить виборним чиновникам та особам, що вони призначають, а не вільним від контролю з боку суспільства акторам (наприклад, військовим або закордонним державам). Виконавча влада в даних державах обмежена конституційно, а її підзвітність забезпечується іншими урядовими інститутами (наприклад, незалежною судовою системою, парламентом, уповноваженими з прав людини). У ліберальній демократії не тільки заздалегідь не зумовлені результати виборів, але і жодній групі, яка дотримується конституційних принципів, не відмовляється в праві створювати власну політичну партію і брати участь у виборчому процесі (навіть якщо «загороджувальні бар'єри» та інші електоральні правила не дозволяють малим партіям домагатися представництва в парламенті). Культурним, етнічним, конфесійним меншинам (або групам, що традиційно дискримінується більшістю) не забороняється висловлювати власні інтереси в політичному процесі і використовувати власну мову і культуру. Крім того, в умовах ліберальної демократії, крім партій та виборів, є інші постійні канали вираження та представництва законних інтересів громадян. У ролі таких каналів виступають різні автономні асоціації, рухи та групи, створювані громадянами. На додаток до свободи асоціацій і принципу плюралізму, існують альтернативні джерела інформації (незалежні ЗМІ), до яких громадяни мають нічим не обмежений доступ. Індивіди в демократичних державах володіють основними громадянськими свободами, включаючи свободу переконань, думок, свободу слова, зібрань, демонстрацій. Всі громадяни є політично рівними, а особисті та групові

свободи ефективно захищені незалежною судовою владою, чиї законні рішення визнаються і забезпечуються іншими гілками влади. Саме влада закону убезпечує громадян від довільного арешту, вигнання, терору, катувань і втручання в їх особисте життя не тільки з боку держави, а й інших організованих сил [43, с. 10-13].

Отже, системи правління, де не спостерігаються які-небудь з перерахованих факторів, не є демократичними в повному розумінні цього слова. Однак автоматичне віднесення подібних режимів до квазідемократичних було б помилковим, оскільки квазідемократія може володіти формальними ознаками демократичної системи. Так, в ній може бути розподіл влади, інститут загальних виборів, конституційне закріплення принципу верховенства права і рівності всіх перед законом. Однак квазідемократія симулює зміст ліберальної демократії при збереженні її зовнішніх форм і атрибутів.

Причини появи такого феномену як квазідемократія досить різноманітні. До них можна віднести і сформовану в суспільстві певну структурованість політичної еліти, економічні чинники, традиційну політичну культуру.

Так, на пострадянському просторі в перші періоди перетворень політична еліта рекрутовалася переважно з радянської партійної номенклатури. Сформовані політичні традиції даного шару надавали (і до цих пір надають) помітний вплив на функціонування нових політичних інститутів. Так, за фасадним іміджем партій влади (наприклад, «Єдиної Росії») спостерігається явне тяжіння до структури КПРС. Для політичної ситуації в Україні характерна наявність кількох фінансово-промислових центрів (наприклад, Донецьк і Дніпропетровськ), що лобіюють свої інтереси за допомогою великої політики. Подібне явище з одного боку привносить в політичне життя країни дух конкуренції, але з іншого боку сприяє дестабілізації суспільства і антиномічності в сприйнятті політичних реалій.

На формування квазідемократії також можуть вплинути і економічні чинники. За загальноприйнятим положенням, чим багатша держава, тим вище ймовірність встановлення в ній демократичного правління. Однак, дане твердження не завжди однозначно. «Демократизація не детермінована економічним розвитком. У 1976 році Чехословаччина і Східна Німеччина опинилися в багатій економічній зоні, де «повинні» були вже бути демократичними, а Радянський Союз, Болгарія, Польща та Угорщина, маючи ВВП на душу населення понад 2000 доларів, займали високе положення в зоні транзиту. Однак політика і зовнішні сили затримали їх просування до демократії до кінця 1980-х років» [192, с. 75] Так, наприклад, матеріальні кошти, отримані в результаті сировинного експорту (насамперед, нафти і газу), часто не тільки не створюють стимулів для демократичних перетворень, але можуть їм перешкодити. Даний ефект може бути викликаний наступними причинами. Наприклад, доходи, отримані від сировинного експорту, осідаючи в кишенях правлячої еліти, сприяють олігархізації політики. Так, Філіп К. Шміттер у вже згадуваній роботі «Загрози і дилеми демократії» зазначав : «В найдемократичніших інститутах професійні лідери і адміністрація зазвичай володіють певними перевагами в силу самого перебування на посаді, ізолюючи їх від загрози позбавлення влади. Партії, асоціації та рухи стають все більш олігархічними і, таким чином, все менш підзвітними широкій публіці» [205].

Крім того, за допомогою доходів від експорту сировини правляча еліта може утруднити формування незалежних від правлячих структур соціальних груп (опозиційних політичних партій, дисидентських груп), які можуть заявити про свої права і бажання перетворень в державі. Влада може витратити величезні кошти, отримані від експорту, на утримання силових структур (спецслужб, політичної поліції тощо), використовуючи їх у боротьбі з інакомислячими і опозиційними рухами. Крім того, політична еліта, переслідуючи мету створення сприятливого іміджу, може

спрямовувати кошти, отримані від експорту сировини, на соціальні піклувальні програми, тим самим, знижуючи внутрішню напруженість і послаблюючи тиск опозиції.

Варто відзначити важливу роль політичних традицій і політичної культури в процесі становлення демократії. Демократичні перетворення і становлення громадянського суспільства повинні спиратися, перш за все, на ціннісні установки членів соціуму, а не на директиви і маніпуляції правлячої політико-економічної еліти. Однак у кожній державі (а держава – це не тільки кордони і територія, а й етнічна система з власними традиціями і ментальністю), існують певні цінності та культурні установки, які не завжди сприяють встановленню демократичних інститутів. Наприклад, Арнольд Джозеф Тойнбі, аналізуючи африканську систему правління, вказував, що «Західна демократія і африканська система влади є системами, що мають між собою дуже мало спільного. А якщо додати до цього, що кордони сучасних африканських держав не збігаються з племінним поділом, а внаслідок цього відсутнє усвідомлення територіальної цілісності та національної спільності, стає очевидним, як мало подібності між тим, що називають демократією в Африці і західною демократичною системою» [181, с. 64].

Політична культура Росії характеризується підданським ставленням до владних структур. Привнесення в неї деяких демократичних елементів в період кінця 1980-х – початку 1990-х років породило певну мозаїчність ціннісних установок в сучасному російському соціумі. У підсумку в масовій свідомості все частіше домінують антиномії типу «модернізація – фундаменталізм» (причому, ставлення до модернізації, в масі своїй, як правило, негативне, так як вона асоціюється з реформами періоду правління М. Горбачова і Б. Єльцина), «західництво – почвенництво», «авторитаризм – демократія».

У сучасній українській політичній культурі прояви підданства у ставленні до влади виражені дещо слабше, ніж у російській. Однак тут

формуванню антиномій (що впливають, зокрема, і на правосвідомість і політичну свідомість) сприяє геокультурний розкол країни на східну і західну частини.

Найбільш повно феномен геокультурного та цивілізаційного розколу розглянув у своїй роботі «Зіткнення цивілізацій» С. Хантінгтон. Ця робота побачила світ у 1996 році. Варто відзначити, що ключові аспекти, детально розроблені в даній праці (поліцивілізаційний світ, питання етнорелігійної самоідентифікації, локалізація конфліктів та ін.), були викладені автором дещо раніше. Влітку 1993 року в журналі *Foreign Affairs* було опубліковано статтю Хантінгтона «Зіткнення цивілізацій?», присвячену аналізу сучасних тенденцій в галузі геополітики. Дана публікація викликала значний суспільний резонанс і зацікавленість, як представників наукових кіл, так і широкої громадськості. Концепція С. Хантінгтона виступила як антитеза уявленням Ф. Фукуями про глобальну рецепцію західних демократичних інститутів.

Автор «Зіткнення цивілізацій» малює картину сучасної політичної системи, ґрунтуючись на ідеї нелінійності історії та поліцивілізаційності. С. Хантінгтон інтерпретує всесвітню історію саме як історію цивілізацій, а не економічних формацій деяких окремих націй-держав. Звичайно ж, С. Хантінгтон не є першопрохідцем у цій галузі. Проблемою генези цивілізацій як локальних культурно-історичних утворень займалися у своїх роботах Г. Рюккерт, М. Данилевський [45], О. Шпенглер [206], Ф. Бродель [21] та інші вчені.

Значний вклад у вивчення природи цивілізацій вніс англійський історик А. Дж. Тойнбі. Необхідно зауважити, що саме на його дослідження активно посилається в своїй роботі С. Хантінгтон. Дійсно, в аналітичних позиціях А. Тойнбі і С. Хантінгтона можна знайти багато спільного (наприклад, акцентування уваги на унікальності природи кожної цивілізації, критичне ставлення до західноцентризму тощо.). Крім того, як в одного, так і

в іншого зустрічається свого роду «антифукуямовські» тези (незважаючи на те, що роботи А. Тойнбі були опубліковані задовго до появи «Кінця історії»). В своїй фундаментальній праці «Розуміння історії» А. Тойнбі вказував, що теза про уніфікацію світу на базі західної економічної, політичної і правової системи як закономірний підсумок єдиного і безперервного процесу розвитку людської історії приводить до грубого викривлення фактів і до звуження історичного кругозору. Подібний погляд на сучасний світ слід обмежити лише політичними аспектами соціального життя, але ніяк не поширювати його на культуру, яка не тільки глибше перших двох шарів, а й фундаментально» [180, с. 87-88].

Відтак, в цілому цивілізаційні штудії С. Хантінгтона цілком збігаються з тезами А. Тойнбі. У розумінні С. Хантінгтона цивілізації являють собою якісь динамічні культурні сутності, що володіють певними аспектами, в яких відображаються різні рівні культурної неоднорідності. Саме дані аспекти (мова, релігія, ментальність тощо) і виступають основою для самоідентифікації цивілізації. «Західний світ, арабський регіон, Китай не є частинами більш широкої культурної спільності. Вони являють собою цивілізації. Ми можемо визначити цивілізацію як культурну спільність найвищого рангу, як найширший рівень ідентичності людей ... Культурна самоідентифікація людей може мінятися, і в результаті міняються склад і межі тієї чи іншої цивілізації» [191, с. 33].

Цивілізаційний поділ, на думку С. Хантінгтона, більшою мірою відображає реалії сьогodнішньої геополітичної ситуації, ніж двополярності схеми (наприклад, «Схід – Захід» та ін.) або різні мультівекторні підходи типу «184 держави – 184 системи». «Розглядаючи світ в рамках семи або восьми цивілізацій, ми уникаємо безлічі подібних складнощів. Ця модель не приносить реальність в жертву теоретизування, як у випадку з парадигмами одно– і двополюсного світу; в той же час вона не жертвує абстрагуванням на користь реальності, як статична або хаотична парадигми. Це забезпечує

досить просту і ясну систему розуміння світу і визначення того, що важливо і що не важливо серед численних конфліктів, передбачення майбутнього розвитку, а також дає орієнтири політикам» [191, с. 39].

Зони напруженості у відносинах між цивілізаціями при подібному підході локалізуються в районах їхнього зіткнення, що отримали назви «лінії розломів». Лінії розломів можуть проходити як по кордонах між державами, так і всередині окремих держав, виступаючи в останньому випадку в якості головного дестабілізуючого чинника, позбавляючи, тим самим, країну єдності і стабільності («розірвані країни»). Події в Югославії, сепаратистські рухи в Чечні, що ставлять своєю метою її відділення від Росії, нестабільність на Україні – все це є наслідками проходження цивілізаційних кордонів всередині перерахованих держав.

«Конфлікти по лініях розломів проходять через етапи посилення, сплеску, стримування, тимчасового припинення та – зрідка дозволу. Ці процеси зазвичай послідовні, але часто вони накладаються один на інший і можуть повторюватися. Одного разу почавшись, конфлікти по лініях розломів, подібно до багатьох інших міжобщинних конфліктів, мають тенденцію жити власним життям і розвиватися за зразком «дія – відгук». Ідентичності, які колись були множинними і випадковими, фокусуються і вкорінюються» [191, с. 432].

Відтак, згідно С. Хантінгтону, основою диференціації між цивілізаціями виступатиме релігія і культура, а не політична ідеологія. Автор «Зіткнення цивілізацій» намічає кілька векторів, за якими будуть посилюватися процеси, що диференціюються, між різними цивілізаційними системами, а саме:

– міжнародні інститути в галузі політики, права, економіки та вирішення різних соціальних питань будуть ефективно діяти в межах окремих цивілізацій, але не на міжцивілізаційному рівні;

– політичні еліти держав, усередині яких проходять цивілізаційні кордони, будуть робити спроби їх вестернізації і включення в орбіту західного світу, що знову ж приведе до зростання числа конфліктів (досить згадати Придністровський конфлікт, Україна, Грузія).

Відносно України цивілізаційний розкол ґрунтується на декількох аспектах, а саме на геополітичному, релігійному та мовному факторах. «Україна – це розколота країна з двома різними культурами. Лінія розлому між цивілізаціями, що відокремлює Захід від православ'я, проходить прямо по її центру ось уже кілька століть» [191, с. 255]. Дане розділення робить активний вплив і на політичне життя. Так, вибори на Україні «відображають і викристалізують розкол між європеїзованими слов'янами на Західній Україні і російсько-слов'янським баченням того, у що має перетворитися Україна. Це не стільки етнічна поляризація, скільки різні культури» [191, с. 256-257].

Геополітична розділеність явно не здатна сприяти консолідації суспільства, а й може виступати в якості деструктивного фактора в період демократичного транзиту. Для прикладу необхідно звернеться до динамічної моделі Д. Растоу [153], в якій розглядаються основні фази переходу до демократичного правління і аналізуються головні аспекти демократичного транзиту. В якості детермінуючого початку в даній моделі виступає поняття національної єдності. Так, більшість громадян держави, що проходить через демократичні перетворення, не повинно володіти сумнівами щодо, того факту до якої політичної спільноти вони належать. В іншому випадку, в соціумі, в якому немає єдиної платформи для самоідентифікації, політичні зміни можуть не зустріти однозначну позитивну підтримку в суспільстві. У даних умовах формування єдиної «загальноукраїнської ідеї», що сприяє об'єднанню нації на демократичних засадах, обмежуватиметься «плакатним» рівнем («Український прорив» Ю. Тимошенко і т. п.) і навряд чи буде позитивно сприйнято масовою свідомістю.

З іншого боку, феномен квазідемократії необхідно розглядати не тільки в політологічному ключі на предмет відповідності чи невідповідності загальноприйнятим демократичним канонам, а й перейшовши демаркаційні межі окремої дисципліни, досліджувати його комплексно. Явище квазідемократії більш глибоко в своїй сутності. Живильне середовище для даного феномену базується на певних гносеологічних аспектах, які можна розкрити за допомогою постмодерністської і постструктуралістської методології.

У 1968 р. в світ вийшла робота «Система речей» французького філософа Ж. Бодрійяра, яка мала помітний вплив на ряд наукових дисциплін (включаючи і політологію). У «Системі речей» вводиться центральне поняття всієї філософської системи Ж. Бодрійяра, а саме поняття симулякра. Симулякр, в інтерпретації Ж. Бодрійяра, виступає як деяка помилкова подоба, умовний знак чого-небудь, що функціонує в суспільстві як його замітник. «Симулякр – це імітація неіснуючого. Симулювати – значить робити вигляд, що маєш те, чого немає насправді. У постмодерністській ситуації, де реальність перетворюється на модель, опозиція між дійсністю і знаками стирається і все перетворюється на симулякр» [16, с. 6]. Тут Ж. Бодрійяр виходить з роздумів іншого видного французького філософа – Ролана Барта, що вказував на оманливу «натуралізацію» ідеологічних значень, про перетворення реальної природи (або історії) в умовний знак природності або історичності.

Ж. Бодрійяр розумів під симулякрами знаки або образи, що відриваються за змістом від конкретних об'єктів, явищ, подій, до яких спочатку вони ставилися, і тим самим виступаючи як підробки, фальсифіковані копії, не відповідають оригіналу. При цьому, філософ виділяв чотири види симулякрів – символ, що відображає сутнісну характеристику реальності; символ, що маскує і спотворює сутність

реальності; символ, що приховує відсутність сутності реальності; символ, що не співвідноситься з реальністю взагалі.

Соціальна роль симулякрів – створювати заміщення реальних предметів і явищ (наприклад, демократії) там, де вони недоступні або малодоступні людському сприйняттю. Наприклад, як показують результати низки соціологічних досліджень в різних країнах, значна частина населення взагалі не сприймає адекватно ні державні органи, ні партії, ні депутатів, ні їх ідейно-ціннісні позиції. Але у кожній групі населення є своя політична квазіреальність зі своєю мовою понять і уявлень.

При віртуалізації суспільства символи починають грати все більшу роль. Причому зростає кількість симулякрів четвертого типу, тобто чистої фікції. Наприклад, владні структури формують певний образ себе і своєї ціннісної системи, «імідж», щоб пред'являти його соціуму. Основою соціально-політичної диференціації в сучасному середовищі стають споживані знаки і використовувана система ідеалів і цінностей (які в свою чергу так само є симулякрами).

Символи мають концентроване вираження в коді, стають абсолютно індетермінованими, стосовно реалій навколишнього світу. У підсумку руйнується і відмирає зв'язок між символами і реальністю. Обмін між символами відбувається відносно один одного, але не між символами і реальністю. За символами, за поняттями політичних ідеалів і цінностей найчастіше не стоїть нічого конкретного. Тут стирається грань між реальністю та вигадкою, між істиною і оманю. Реальність і істина, як вважає Ж. Бодрійяр, просто перестають існувати.

Символічний обмін призводить до утвердження «гіперреальності». Під гіперреальністю Ж.Бодрійяр розуміє симуляції чого-небудь. Гіперреальність для стороннього спостерігача більш реальна, ніж сама реальність більш правдива, ніж істина, більш ціннісна ніж сама цінність.

Якщо об'єкти існують в реальності, то поле дії симулякрів, простір їх існування – гіперреальність. Це не розширення реальності шляхом додатку до неї сукупності мислимих світів. Це підміна реальності, якої, за Ж. Бодрійяром, вже не існує.

Величезну роль у формуванні гіперреальності і в популяризації штучно розроблених політичних ідеалів і цінностей відіграють засоби масової інформації. Деякі вчені вважають, що саме цей факт дає ЗМІ величезну владу над суспільством. Ж. Бодрійяр доводив, що ЗМІ і маси взаємно впливають один на одного. Вони починають з того, що пануючому коду протиставляють свої особливі субкоди, а закінчують тим, що будь-яке повідомлення, що спадає до них, змушують циркулювати в рамках специфічного, що визначається ними самим циклом.

У сучасній системі економічній, політичній, науковий успіх більше залежить від штучно розроблених образів, ніж від реальних вчинків і речей – образ більш дієвий, ніж реальність. Соціальні інститути – ринок, корпорація, держава, політичні партії, цінності і традиції перестають бути реальністю соціальною і стають реальністю віртуальною.

Ж. Бодрійяр назвав гіперреальність великим спектаклем. Маси – це ті, хто засліплений грою символічних цінностей і поневолений стереотипами, це ті, хто сприймає все, що завгодно, аби тільки воно виявилось видовищним. Вони відповідають на питання саме так, як від них вимагається.

Індивід усвідомить умовність віртуальної реальності, але захоплено живе в ній, усвідомлюючи керованість її параметрів і можливість виходу з неї. Він занурюється у віртуальну реальність, піддаючись імперативу віртуалізації, свого роду волі до віртуальності, яка трансформує всі сфери життєдіяльності. Той, хто успішно маніпулює образами, ідеалами і цінностями, завжди набуває відносно високий соціальний (і політичний) статус і у власних практиках слід імперативу віртуалізації суспільства. Той, чії практики орієнтовані на уявлення про реальність соціальних ідеалів, з

більшою ймовірністю виявляється в нижчих шарах стратифікаційної піраміди.

Говорячи про проблему мас-медіа, Ж. Бодрійяр вказував, що їх характерною рисою є те, що вони постають як антипровідник, що вони антикомунікативні – якщо ми приймемо визначення комунікації як обміну, як простору взаємозв'язку слова і відповіді, а, отже і відповідальності, – що вони зовсім не володіють психологічною і моральною відповідальністю.

Таким чином, вся сучасна архітектура мас-медіа ґрунтується на даному визначенні: вони являють собою те, що назавжди забороняє відповідь, що унеможлиблює процес обміну (хіба тільки в формах симуляції відповіді, які самі виявляються інтегрованими в процес передачі інформації). Саме в цьому і полягає повна абстракція мас-медіа. І саме на даній абстракції ґрунтується система соціального контролю і встановлення системи ідеалів і цінностей, що пройшли легітимацію на рівні політичної влади. «Першим і найпоказовішим прикладом мас-медіа є виборча система, вінцем якої виявився референдум, де відповідь уже включена у питання, як це робиться у відповідях, – це слово, яке відповідає самому собі за допомогою симульованої можливості відповіді, причому в даному випадку, абсолютизація слова, прикрита формальною маскою обміну, є самим визначенням влади» [15, с. 239].

Мас-медіа не є обмінним інформаційним інструментом. У цьому – суть розвитку мас-медіа. Це не просто сукупність технічних засобів для поширення змісту інформації, це нав'язування моделей політичних і соціальних цінностей. Передачі підлягає не те, що проходить через пресу, телебачення, радіо, але те, що вловлюється формою / знаком, виявляється артикульовано в моделях і управляється кодом.

Сучасна політика, яка вимагає особливого патетичного ставлення до власних фетишизованих символів, в такий же фетиш перетворила і поняття «демократія». Коли вимовляють слово «демократія» (а воно фігурує в ЗМІ

мало не щодня), індивіди вже не задаються питанням, чи дійсно чути голос народу, чи дійсно в країні, про яку йдеться, немає узурпування влади двома-трьома партіями. Зокрема, А. Дж. Тойнбі у своїй роботі «Розуміння історії» вказував, що для «сучасної Західної цивілізації демократія – це постійний і добре налагоджений інститут правління. У теорії демократія передбачає стирання різниці між правителем і поданими, однак на практиці атрибути влади завжди опиняються в руках невеликої групи фахівців - юристів, суддів, поліцейських і т. д.» [181, с. 64].

На жаль, в умовах постмодерністської паралогії, в якій можливе співіснування кількох смислових векторів [71, с. 115-117], неможливо прийти до однозначного визначення феномену демократії в сучасній політичній систематиці. Цікавим є той факт, що в сучасній політологічній літературі дається кілька визначень цьому терміну. Дані визначення варіативні і не дозволяють виявити остаточні риси демократичної влади. Наприклад, Р. Даль у своїй роботі «Демократія та її критики», застосовуючи метод історичного аналізу щодо застосування терміна «демократія», вказував, що кожне положення, що застосовується для позначення демократії в Стародавній Греції (схожість інтересів, однорідність спільноти, безпосереднє схвалення громадянами прийнятих законів та ін.), явно суперечить реаліям сучасної демократії [44, с. 30-31]. Крім того, видатний соціолог і економіст В. Парето зазначав : «При тлумаченні подій в оману вводить обставина, що більшість, зрештою, приймає, не дуже вникаючи в суть, такий уряд, який виконує завдання, корисні з точки зору тих, хто здатний їх зрозуміти, кому вони вигідні. З цього випливає, що уряд меншості сприймається як уряд мас» [131, с. 205].

Варто відзначити, що дана невизначеність у виявленні основних аспектів демократичного суспільства йде тільки на користь квазідемократичним утворенням, що допускає найрізніша варіативність в інтерпретації та репрезентації демократичних тенденцій.

У контексті викладеного можна виявити ряд тенденцій, які розкривають сутність квазідемократичних утворень. Так, багатоваріативність характеристик, що використовуються для визначення демократичного суспільства в сучасній соціально-політичній системі, не дозволяє прийти до однозначного виявлення предикатів демократії. Даний фактор дозволяє різним політичним утворенням, що володіють частковими демократичними характеристиками, репрезентувати себе в якості «повноцінних» демократичних систем.

Система цінностей та ідеалів, якою оперує сучасна соціально-політична система (наприклад, поняття «демократичне суспільство», «загальна рівність»), також допускає різні інтерпретації їх змісту, що сприяє формуванню квазідемократичних утворень. Крім того, варіативність інтерпретації ознак демократії і формування громадської думки за допомогою ЗМІ перетворює багато категорій, якими оперує соціально-політична система, в деякі «порожні» поняття, що не володіють смисловим змістом (симулякри). Даний фактор дозволяє владі здійснювати своєрідну підміну понять і імпринтовані власні ідеали в масову свідомість. Крім того, саме звернення до репрезентативних систем дозволяє розглядати феномен квазідемократії в якості логічного продовження постмодерністської симуляції реальності.

3.2. «Керована демократія» як пріоритет політики над правом.

Термін «керована демократія» став активно вживатися в політологічній сфері наприкінці правління Б. М. Єльцина. Саме в цей період Адміністрація президента під керівництвом А. С. Волошина зробила успішну спробу поставити під власний контроль політичні процеси, що відбувалися в той час в Російській Федерації. Варто відзначити, що в термінологічному плані

«керована демократія» потрапляє в систему численних «демократій з прикметниками» (квазідемократії, дефективні демократії, неліберальні демократії та ін.), вивченням яких займалися багато відомих політологів (наприклад, Ф. Закарія, В. Меркель, Ф. Шміттер та ін.). В той же час «керована демократія» характеризується рядом специфічних рис.

Керована демократія виступає як система влади, за якої, при зовнішньому дотриманні загальноприйнятих демократичних процедур, відбувається якийсь тиск на учасників виборчого процесу та нав'язування їм готового варіанту вибору. Цікаво, що в умовах російської реальності часів Б. Єльцина, багато політологів виправдовували даний феномен, розглядаючи його як перехідний етап між пострадянським станом і істинної демократією з сформованим громадянським суспільством і оптимально функціонуючими ліберальними інститутами. Саме в цей період (на їхню думку) необхідно активне втручання влади, як у виборчий процес, так і у функціонування багатьох державних інститутів. «Керована демократія не ідеал, а природний етап розвитку країни від радянської диктатури через єльцинську анархію до нормального демократії. Її принцип : демократія там, де вона вже працює, де вона ефективна, повинна бути, а де не працює – необхідно використання прямого ручного м'якого управління країною в ім'я розвитку, а значить, в кінцевому рахунку – в ім'я демократії» [109, с. 50].

В принципі, оцінюючи події єльцинського періоду правління в ретроспективі, стає ясно, що з'явилася на політичній сцені нова еліта, яка не прагнула до створення повноцінної ліберальної демократії, а, використовуючи антитоталітарний порив, що спостерігався в широких верствах суспільства, прагнула до утримання економічно значущих позицій. Фігурували на соціально-політичній авансцені «ліберали», які в масі своїй в основному досягли успіху в розподілі колишньої державної власності, ніж у створенні політико-правових основ ліберально-демократичного суспільства. Дані обставини в підсумку спричинили дискредитацію ідей лібералізму, який

почав асоціюватися в масовій свідомості з процесом пограбування і зuboжіння населення, та ідеї демократії, яка стала сприйматися як охлократія і економічна вакханалія на державному рівні. Саме з цієї причини основні ідеологічні орієнтири ліберальної демократії виявилися девальвовані, і виникло плідне середовище для керованої демократії під гаслом зміцнення державної вертикалі.

В цілому, для «керованої демократії» характерні такі риси: втручання в сферу здійснення правосуддя і маніпулювання судовою системою; активний тиск на виборців, який чиниться за допомогою засобів масової інформації; наявність негласних домовленостей між кандидатами на регіональних виборах і федеральним центром, при яких перемога кандидата на виборах залежить не стільки від результатів місцевого голосування, скільки від волевиявлення центральної влади. Крім того, одним з ключових аспектів «керованої демократії» виступає пропаганда.

Феномен пропаганди можна розглядати з кількох точок зору. Так, Р. Барт, який досліджував у своїх роботах «Нульовий ступінь письма» і «Міфології» проблему політичної пропаганди з точки зору пост структуралізму, зазначав, що пропаганда виступає як мовний міф, що приписує об'єктам невластиві їм значення і соціалізує їх за допомогою тексту [10, с. 62-64]. Механізм функціонування пропаганди в квазідемократичних системах (і, перш за все, в керованій демократії), в принципі зрозумілий – виборцю нав'язується той чи інший вибір, при цьому формально дотримуються легальні демократичні норми. Однак насправді відбувається латентне квазісилове втручання в процес самовизначення виборця. «Під владою репресивного цілого права і свободи стають дієвим інструментом панування. Для визначення ступеня людської свободи вирішальним фактором є не багатство вибору, наданого індивіду, але те, що може бути вибрано і що дійсно їм обирається ... Відтворення індивідом нав'язуваних йому потреб не веде до встановлення автономії, але лише

свідчить про дієвість форм контролю» [111, с. 271]. Монополія на засоби масової інформації (і, перш за все, на телебачення) дозволяє політичним силам активно впливати на виборчий процес.

Крім того, в масі своїй виборець не бере участь в переговорах політичних суб'єктів. Він сприймає результати і підтверджує досягнутий політичними елітами консенсус своїм легальним голосуванням. Внаслідок цього не спостерігається явна девальвація виборного процесу і в цілому зовнішні демократичні атрибути виборчого процесу не порушуються.

Також «керованій демократії» властивий високий ступінь політичного конформізму в масовій свідомості. Саме даний фактор сприяє успіхам пропаганди. Завдяки пасивному прийняттю пропонованого політичного порядку, відсутності критичного мислення та наслідуванню встановленим політичним стереотипам, створюється сприятливий базис для квазідемократичних режимів. У подібних умовах суб'єкт такої системи усвідомлює існування урядової влади і чуттєво орієнтується на неї. Однак «ставлення до системи взагалі і до того, що вона дає на виході, тобто до адміністративного боку політичної системи, це відношення в основі своїй пасивне, це обмежена форма знання та участі, яка відповідає підданській культурі» [1, с. 565].

Громадянська культура покликана підтримувати баланс між владою і відповідальністю. Вона дає можливість зрозуміти, чому ті чи інші найважливіші політичні питання в разі недозволеності породжують нестабільність у політичній системі. Але баланс між політичною активністю і пасивністю може підтримуватися тільки в тому випадку, якщо політичні питання не породжують явних політичних конфліктів. Якщо політичне життя характеризується явною напруженістю у зв'язку з невирішеністю якого-небудь важливого соціально-політичного питання, то невідповідність між позиціями починає втрачати стійкість. Будь-яке відносно тривале руйнування даної невідповідності тягне за собою негативні для політичної системи

наслідки. У разі, коли обсяг контролю з боку нееліт над елітами значний, це може породити неефективність державного управління (наприклад, позбавити його можливості оперативно реагувати на будь-які зміни в соціумі). Якщо ж контроль за діями влади з боку нееліт незначний (або взагалі відсутній), в соціумі виникає почуття безсилля і незалученості в політичне життя. Саме тут і відбувається своєрідна «підміна», коли тенденції до формування повноцінного громадянського суспільства замінюються на сприйняття політичних стереотипів, що відповідають інтересам політичної еліти (що, власне, і спостерігається при «керованій демократії»). На перше місце виходить політичний конформізм з відносно сильною орієнтацією індивіда на політичну систему, але зі слабкою спрямованістю на участь в її функціонуванні. Особистість з підданською культурою визнає авторитет влади, але не прагне до участі в політичному житті, зводячи свої функції до схвалення рішень влади. «Подібна втрата власної сутності перетворює конформізацію в деякий імператив – людина має право бути впевненою в собі і в своєму майбутньому, якщо поводить відповідно до очікувань інших. Якщо ж ми ведемо такий спосіб життя, який не вписується в рамки загальноприйнятих понять, то ми ризикуємо не тільки викликати загальне несхвалення, але і втратити впевненість у своїй сутності» [188, с. 313].

Досить важливою проблемою в умовах «керованої демократії» виступає проблема свободи слова і засобів масової інформації. У цій ситуації влада, як правило, номінально виступає як прихильник свободи ЗМІ. Проте незалежність ЗМІ в сучасних умовах досить проблематична, оскільки мас-медіа завжди знаходяться в певній залежності від власників, ідеологів і фінансових ресурсів.

Розглядаючи особливості функціонування засобів масової інформації в умовах керованої демократії (стосовно до реалій сучасної Росії), необхідно розглянути ряд важливих чинників. Так, в якості одного з найважливіших гасел демократичних перетворень в період перебудови і наступних

політичних реформ виступив заклик до свободи засобів масової інформації та ліквідації політичної цензури. Однак по закінченню часу такі терміни як «гласність» або «плюралізм думок» в масовій свідомості придбали архівні відтінки і сприймаються сьогодні не більше як анахронізми часів правління М.С. Горбачова. При детальному вивченні системи функціонування мас-медіа в умовах сучасної Росії, можна виділити певні аберації у їх розвитку. Одним з головних чинників, що позначаються на динаміці розвитку та інформаційній політиці ЗМІ, виступає вплив на їх функціонування політичних сил і в першу чергу діючої політичної еліти [52, с. 156].

Справедливості заради необхідно відзначити, що обмеження свободи слова навіть в умовах усталених демократичних режимів зустрічаються досить часто. Дані обмеження проводяться або політично коректними, або психологічними способами. Так, прагматизм ринкової економіки (і впливає звідси висока конкурентоспроможність виробництва) призводить до тієї ситуації, коли людські інстинкти намагаються не придушувати, а використовувати на благо збереження сформованої суспільної системи. Подібна політика щодо ЗМІ не позбавлена підстав. Так, практично необмежена свобода друку, відсутність етичної складової, плюралізм думок і оголошуваних точок зору іноді призводять до того, що в силу ряду обставин, в інформаційному середовищі на домінуючі позиції починають претендувати дезінтеграційні, маргінальні (а, часом і явно екстремістські) думки. Зосередження суспільної уваги на подібних смислових точках багаторазово підсилює ефект їх впливу як на поточну політику, так і на життя суспільства в цілому. Так, в період розпаду Радянського Союзу, з 1987 р. по 1991 р., практично необмежена свобода засобів масової інформації сприяла активній агітаційній діяльності націоналістичних і екстремістських політичних організацій. Крім того, в даний період державними організаціями мовлення каналами активно користувалися і різні деструктивні релігійні секти (зокрема «Аум Синрикьо» Секо Асахара).

Аналізуючи особливості функціонування ЗМІ, варто відзначити, що преса починає володіти демократичними ознаками в умовах, при яких досягнуто рівність прав для вираження офіційних і опозиційних, групових та індивідуальних точок зору. Це, свого роду, потік оперативних повідомлень про функціонування (або, навпаки, не функціонування) різних гілок влади, в тому числі і «четвертої гілки влади», тобто самих засобів масової інформації. Розглядаючи проблему розширення меж незалежності ЗМІ, необхідно враховувати питання свободи слова в контексті соціальної доцільності, з урахуванням інтересів держави та національної безпеки. Крім того, заяви про свободу засобів масової інформації не повинні залишатися на декларативному рівні, а повинні бути підкріплені законодавчо і практично.

Також важливу роль грає ступінь доступності ЗМІ для різних політичних сил в суспільстві. Так, в 1996 році російська офіційна влада і найбільші олігархічні бізнес-групи спільно використовували ЗМІ (насамперед, телебачення) для створення необхідного їм соціального іміджу і для цілеспрямованого маніпулювання поведінкою виборців. Цікаво, що в даний період всі політичні сили, які були зацікавлені у використанні ЗМІ у власних інтересах (і, отже, обмежували об'єктивне відображення політичної ситуації), позиціонували себе як демократичні і ліберальні. Аналізуючи подальший розвиток політичних подій в Росії, можна виділити наступні фактори, що становлять загрозу для вільного функціонування ЗМІ :

- небажання держави, при формальному проголошенні пріоритету демократичних принципів (в тому числі і свободи слова і свободи засобів масової інформації), діяти у відповідності з даними принципами і нормами;
- часто бажання окремих ЗМІ опублікувати «сенсаційні» матеріали може викликати неоднозначну реакцію, як соціуму, так і офіційних органів влади;
- протистояння всередині російського суспільства, його нестабільність створює ситуацію, коли бажання політичної еліти утримати досягнуту владу,

змушує представників владного апарату порушувати (або обмежувати дії) законів, в тому числі і законів, що охороняють свободу слова [182].

Можна констатувати, що в Росії, незважаючи на декларативне слідування орієнтирам ліберальної демократії, так і не сформувалися політичні сили, прямо чи опосередковано зацікавлені у свободі друку. Політичні партії та рухи розглядають засоби масової інформації виключно як елемент боротьби за владу, інструмент для створення вигідного для себе політичного іміджу й примноження свого соціального впливу. Крім того, позначається відсутність повноцінної (і діючої) концепції державних ЗМІ.

Розглядаючи проблему свободи слова в умовах «керованої демократії», неминуче виникає питання про принципи соціальної відповідальності, як самих ЗМІ, так і держави. Виходячи з аристотелівської тези про вроджену соціальність людини, неминуче виникає питання про межі свободи в умовах соціуму. Тобто, право на свободу слова одних неминуче кореспондує з правом інших на захист від можливого негативного прояву подібної свободи. У подібному становищі неминучі конфлікти інтересів, вирішення яких можливе як у правовій, так і в етичній сфері. Цікаво, що в умовах ліберальної демократії створено ряд етичних кодексів, які визначають сферу дозволеного в умовах функціонування ЗМІ в соціальній системі.

Одним з перших подібних кодексів, що регламентують сферу дії ЗМІ в умовах демократичного суспільства, був прийнятий в США в 1923 році під найменуванням «Канони журналізму». До прийняття і введення його в дію сприяло співтовариство головних редакторів найбільших американських друкованих видань. Основоположні моменти «Канону журналізму» виникли під впливом сформуваної на початку ХХ століття концепції вільної (ліберальної) преси. Цікаво, що на формування даної концепції вплинули політико-правові (і етичні) ідеї, викладені в роботах Т. Джефферсона і Дж. Ст. Мілля, які зробили значний внесок у формування концепції

ліберальної демократії. «Канон журналізму» містить в собі наступні декларативні принципи :

– преса виступає в якості громадського інституту. Її основна мета – інформування читача, його розвага і надання допомоги при здійсненні громадського контролю за діями уряду (політична функція ЗМІ виявилася тісно пов'язаною з її соціальними функціями);

– преса доступна будь-якому громадянину, і кожен, хто має достатні засоби, в стані видавати власну газету;

– преса контролюється самовільним процесом встановлення істини на «вільному ринку ідей»;

– в пресі заборонені наклеп і непристойності;

– преса виступає в якості четвертої влади в державі. ЗМІ несуть відповідальність перед суспільством і зобов'язані представляти існуючі в соціумі точки зору в цілому [57, с. 54].

В принципі, загальна демократична спрямованість даної концепції позитивно вплинула на розвиток засобів масової інформації в умовах демократичного суспільства, так як в якості вищих цінностей тут проголошуються свобода слова і право всіх членів соціуму на отримання інформації.

Однак функціонування подібних етичних декларацій в умовах «керованої демократії» неминуче стикається з низкою аспектів, які ставлять під питання їх функціональність. До них належать відсутність ефективного механізму організаційно-економічної підтримки преси; слабкий захист засобів масової інформації від політичного тиску; недостатнє забезпечення інформаційної відкритості. Крім того, виникає реальна необхідність у виробленні заходів, які не дозволяли б використання ЗМІ в вузькогрупових інтересах. Але саме останній пункт виступає як найбільш проблематичний.

Переходячи від декларативності до розгляду реальної ситуації, варто відзначити, що в сучасній соціальній системі головним критерієм

незалежності тієї чи іншої газети або радіостанції виступає, передусім, фінансова незалежність. Тобто, в якості незалежних ЗМІ в сучасних умовах можуть виступати різні комерційні радіостанції та розважальні журнали, чия діяльність спрямована на залучення фінансових коштів. Однак, відносно невисокий рівень життя визначає невеликий оборот рекламного ринку, що й змушує такі видання звертатися до олігархів за матеріальною підтримкою і вливатися у всілякі медіа-холдинги. Говорити в цьому разі про відсутність політичної ангажованості ЗМІ вже не доводиться. Особливо важлива роль належить в даній ситуації телебаченню, так як саме воно розглядається політичною елітою в якості головного ідеологічного засобу. Як підсумок – тенденція позбавлення права власності опальних олігархів (В. Гусинського, Б. Березовського) на телемовлення. «Телеканали, особливо при слабких політичних партіях, – це в Росії не засіб інформації, а засіб пропаганди – політична ядерна зброя. Путін висунув приватним групам інтересів вимогу: «роззброїти!» – Політична ядерна зброя може бути лише у держави» [109, с. 52]. Природно, що подібний підхід неминуче позначається на ступені свободи слова в умовах керованої демократії. Російська Федерація виступає як держава, в якій переважають несприятливі умови для діяльності журналістів. Це відбувається у зв'язку з тим, що політична опозиція, неурядові організації та незалежні ЗМІ відчувають на собі тиск з боку офіційної влади. Відповідно до індексу свободи преси міжнародної правозахисної організації «Reporters Without Borders», рівень свободи преси в Росії нижчий, ніж у Молдові, Азербайджані та Білорусі, але вище, ніж в Тунісі, Лівії та Руанді.

Варто відзначити ряд правових аспектів, безпосередньо пов'язаних з «керованою демократією». В основі даної концепції знаходиться ідея про необхідність зміцнення державної влади. Однак дане прагнення співвідноситься з певним ступенем зменшення громадянських свобод, так як, на думку фундаторів та ідеологів «керованої демократії», соціум не готовий

до абсолютної громадсько-правової свободи і потребує ряду правових обмежень, які направили б розвиток політичних процесів в необхідне русло. Якщо досліджувати цю тезу за допомогою історичного аналізу, то вона виявиться не позбавленим підстав. Дійсно, на початкових етапах ліберальних перетворень російське суспільство, позбавлене будь-якої чіткої політичної програми, не володіло сформованими ліберальними традиціями і не виробило організаційно-правових методів для даних перетворень, зіткнулося зі стихійним розвитком багатьох політичних процесів. Виникла реальна необхідність у політичному коригуванні. Однак «замість того, щоб вибудовувати і підтримувати правові принципи громадянського суспільства, бюрократія під гаслом зміцнення держави вкотре намагається взяти на себе функцію наглядача за життям людей, обмежуючи їх свободу» [95, с. 15].

Варто відзначити, що дане «коригування» не виникло на порожньому місці. В процесі демократичних перетворень важливу роль відіграють політичні традиції та політична культура. Ці перетворення, як і процес становлення громадянського суспільства, повинні базуватися, перш за все, на певних ціннісних установках членів соціуму, а не на доктринах і маніпуляціях політико-економічної еліти. Але будь-яка держава є також етнічною (або суперетнічною) системою з певними історично сформованими традиціями і ментальністю. В цілому політична культура Росії характеризується підданським ставленням до владних структур, що знаходить відображення в масових уявленнях про «сильну владну руку», «строного, але справедливого правителя» тощо. Тобто ідея «керованої демократії» сформувалася в досить живильному середовищі.

Аналізуючи політичну культуру Росії на сучасному етапі, можна виділити ряд специфічних аспектів. Так, при розгляді масової свідомості, виділяється пріоритет афективної (емоційної) сфери над раціональною, відчуття катастрофізму, що різко виявляється в моменти кардинальних змін у соціально-політичній системі, підсвідоме тяжіння до правового нігілізму.

Масова ж поведінка, що породжується політичними аспектами, характеризується відсутністю базового соціального консенсусу, перманентною фрагментарністю в сприйнятті політичної складової і низькою толерантністю.

Варто відзначити, що дані негативні чинники виступають як суми ряду подій, що сталися в новітній історії Росії. Так, процес деструкції політичної системи (і, відповідно, прояв негативних змін у політичній культурі) відбувався в кілька етапів. Провал антигорбачовського путчу і перемога антикомуністичних сил під керівництвом Б. М. Єльцина, за яким пішов розвал Радянського Союзу в грудні 1991 року, що викликало різке падіння життєвого рівня основної маси населення, на тлі стрімкого збагачення виниклої нової соціально-економічної еліти («нових росіян»). Саме в цей період стало спостерігатися зростання сепаратистських настроїв, піком яких виступила перша чеченська війна 1994-1996 року. Незважаючи на прийняття нової Конституції і перемогу Єльцина на виборах 1996 року, в суспільстві так і не був створений консолідуючий фундамент. Так чи інакше, в масовій свідомості неминуче виникала антиномія між демократичною і авторитарною політичною культурою. Правління Б. М. Єльцина демонструвало тяжіння до першого варіанту, але підсумки реформ (насамперед у економічній сфері), що вилилися в масове зубожіння і зміцнення влади організованих злочинних угруповань не влаштовували велику частину населення. Саме в період кінця 80-х-першої половини 90-х років ХХ ст. в соціумі стало переважати негативне ставлення до реформ (символами яких виступали М. Горбачов, Б. Єльцин, Е. Гайдар, А. Чубайс та ін.). З приходом до влади В. Путіна намітилася тенденція до авторитаризму, але, при цьому соціум постійно знаходиться в стані політичної біполярності.

Характерною особливістю політичної культури Росії (та її політичного менталітету) виступає певна ступінь незгоди і протистояння різних політичних субкультур. Дані субкультури вносять суперечливість і надають

фрагментарні властивості масовому сприйняттю політичної культури. Однак цей фактор не слід вважати породженням виключно новітньої історії Росії. Так, протистояння субкультур сходять корінням до періоду хрещення Русі, коли виявилися різкі антиномії типу «язичники – християни», «старообрядці – прихильники реформ патріарха Никона», «західники – слов'янофіли». Варто відзначити, що ці поділи укладаються в концепцію протиставлення власного етносу іншим етнічним утворенням і наділенню інших груп (насамперед етнічних) властивостями негативної компліментарності [42, с. 90-98].

У сучасний період в Росії спостерігаються явні відмінності в сприйнятті політичних процесів представниками різних національних анклавів і різних регіонів. Багато політологів поділяють електоральний простір Російської Федерації на ряд неконкурентних регіонів, де переважають ідеї авторитарного правління і регіони, які тяжіють до демократичної системи, де спостерігається реальне суперництво двох або більше кандидатів. Недемократичні регіони характеризуються інертністю і досить сильною керованістю електорату. До них відносять переважно національні суб'єкти Росії (Татарстан, Башкортостан, Чеченська Республіка, Мордовія). Інші регіони, формально належать до демократичних, характеризуються відсутністю реальної альтернативи у виборному процесі (домінування одного лідера місцевого масштабу) і відсутністю реальної опозиції. Крім того, рівень демократизації того чи іншого регіону корелює з його економічним становищем. Так, кризова економічна ситуація створює ґрунт для генерування в масовій свідомості ідей жорсткої централізації влади, фігури лідера із твердою, але справедливою манерою управління. Саме в даному випадку помітно посилення етатистських настроїв в масах.

Держава також прагне до зміцнення етатистських позицій в соціумі. В даному контексті опозиційні політичні партії знаходяться в досить слабкому становищі, оскільки не володіють значним потенціалом для впливу на процес

формування політичної культури. Крім того, також позначається і обмежений доступ (або повна відсутність доступу) до ЗМІ.

Аналізуючи зовнішньополітичні чинники, що впливають на формування політичної культури в Росії, варто відзначити, перш за все, акцентування унікального геополітичного положення Російської Федерації і її протиставлення іншим геополітичним центрам (насамперед, США).

Пріоритетними напрямками перетворення російської політичної культури виступають глобалізація та модернізація політичного життя. Процес глобалізації виступає як багатоплановий і багатовекторний рух. Він змінює характер глобальності сприйняття світової соціально-політичної системи. Саме процес глобалізації видозмінює (або навіть ставить під питання) існування національної політики чи політичної культури. В даному процесі національна політика чи політична культура піддаються багатоваріантним метаморфозам, трансформуючись у щось уніфіковане і універсальне [Див., напр. : 11; 184].

Характерними особливостями володіє також і модернізація. У соціально-політичній системі даний процес досить складний і багатовимірний. На первинному етапі модернізації відбувається збільшення обсягів виробництва внаслідок впровадження нових технологій і збільшення ефективної мобілізації трудових, земельних та фінансових ресурсів. З іншого боку, модернізаційні процеси можуть викликати в соціумі і негативні наслідки. Так, в застосуванні до російських реалій можна відзначити, що результатом пострадянської модернізації виступили зростаюча соціальна нерівність, зростання злочинності та безробіття, падіння народжуваності і зростання смертності, скорочення ВВП на душу населення. Соціологи відзначають, що дані тенденції спостерігаються в багатьох державах, які проходять через етап модернізації, проте в Росії соціальна ціна реформ виявилася надто високою. Так, згідно зі статистичними даними, коли на початку 1992 року російський уряд приступив до лібералізації економіки,

рівень злочинності вже на 80 % перевищував показник 1988 року і встиг вирости на 30 % до 1993 року, коли становище дещо стабілізувалося. Потім спостерігалися невеликі коливання щодо досягнутого рівня, поки ситуація із злочинністю не покращилася в 1997 році, коли показники злочинності стали найбільш низькими за десятиліття (згідно статистики, за рахунок деякого поліпшення економічного становища населення). Проте надалі становище стало погіршуватися у зв'язку з економічною кризою 1998 року і новим зниженням рівня життя [3].

Отже, можна констатувати, що в Росії склалася неоднорідна політична культура, а в якості системоутворюючого фактора виступає економічний аспект. У підсумку в цій системі ліберальні моделі та цінності тільки декларуються, але не втілюються в життя. В реальності ж переважають консервативні політичні погляди і соціальні міфи з авторитарним (або тоталітарним) ухилом. В результаті, на прикладі російської політичної реальності, спостерігається явний конфлікт демократичної форми і авторитарного змісту. Саме даний симбіоз призводить до домінування на російському ґрунті феномена «керованої демократії», що поєднує в собі як авторитарний, так і демократичний елементи.

В даному контексті необхідно зазначити, що фундаментальна для природно-правової доктрини концепція пріоритету прав особистості останнім часом піддається критиці і характеризується скептичним ставленням з боку цілого ряду російських суспільно-політичних рухів, кожний з яких по-своєму бачить особливості ліберально-демократичних перетворень. «Поряд з традиційно опонуючими цій ідеї прихильниками соціалістичної ідеології (що виходять із принципу домінування колективу над особистістю), помітно підсилили свої нападки на конституційний принцип пріоритету прав особистості державники, що набирають силу (які стверджують пріоритет держави над громадянином), євразійці (які право

народів ставлять вище прав людини) і представники цілого ряду ідейно-політичних течій» [95, с. 21].

Крім того, ряд російських правознавців вважають, що політична модель «керованої демократії» в умовах російських реалій долає західний індивідуалізм, органічно поєднуючи в собі інтереси людини і держави, людини і колективу, людини і суспільства. Саме дана модель ілюструє, що інтереси держави не менш істотні, ніж інтереси окремої особистості. Однак відступ від визнання прав і свобод окремої особистості як вищої політико-правової цінності, заміна їх іншими (за твердженнями представників подібного підходу, не менш значущими) цінностями, такими як моральність, релігійна віра, інтереси суспільства і держави, несе в собі певні негативні аспекти. При цьому підході спостерігається своєрідна відмова від універсального правового критерію оцінки поведінки, загальноприйнятий характер якої зумовлений принципом формальної рівності людей як суб'єктів права. Варто відзначити, що відступ від відповідного тільки праву принципу формальної рівності сторін на користь будь-яких інших нормативних регуляторів (релігійних, ідеологічних та ін.) неминуче викличе своєрідний колапс в суспільній правосвідомості і спричинить відхід від сприйняття правових норм.

Необхідно відзначити, що ряд російських правознавців висунули власні альтернативні концепції постсоціалістичної трансформації суспільства, що торкаються як соціальних, так і політичних та економічних аспектів. Так, в кінці 1980-х – початку 1990-х років академік В. С. Нерсесянц розробив філософсько-правову концепцію цивілізму. Автор даної концепції розглядає історію права як прогресуючу еволюцію масштабу і ступеню формальної правової рівності, в процесі якої різним історичним періодам відповідають своє коло суб'єктів відносин, заснованих на принципі формальної рівності, а також певний масштаб і міра свободи. Розвиваючи тезу про соціальний зміст правового принципу формальної рівності, що історично змінюється, через

призму проблеми перетворення відносин власності, В. С. Нерсесянц розробив модель постсоціалістичного ладу, в якому формальна правова рівність доповнюється економічним змістом, що включає в себе формальну рівність у сфері відносин власності [122].

В основу концепції цивілізму покладено правовий принцип десоціалізації соціалістичної власності, при якому за кожним громадянином як спадкоємцем минулої загальнонародної власності визнається рівне право на однакову частку від усієї власності, що десоціалізується. З юридичної точки зору, дана цивілітарна власність виступає в якості ідеальної, тобто не вилучається до реальності із загального фонду громадянської власності, частку кожного в загальній власності всіх громадян. Кожен громадянин, виступаючи в ролі власника, протягом свого життя отримує відповідну його ідеальній частці частину грошових доходів від усіх форм товарно-грошового використання спільної власності, набуваючи, таким чином, довічне приватне суб'єктивне право на свою частку власності. Крім даного мінімуму громадянської власності в концепції цивілізму допускаються всі інші види власності, функціонуючі в правовому режимі приватної власності. «Громадянська власність у вигляді ідеальної частки по природі своїй не може бути вилучена із загальної власності і не може бути предметом будь-якої угоди. Вона носить персонально певний, невідчужуваний характер і належить громадянину від народження до смерті. Майбутні нові громадяни (з числа тих, хто народиться або отримає підстави з інших обставин), як і всі колишні громадяни, будуть мати однакове право на равну громадянську власність» [121, с. 331]. Об'єктивна можливість подібного правового способу перетворення соціалістичної власності обумовлена реальними підсумками соціалізму, а сама концепція постсоціалістичного цивілізму (на думку автора) висловлює більш високий щабель правової рівності, свободи і справедливості у соціальному житті.

Згідно концепції цивілізму, подібне правове перетворення економічних відносин символізуватиме перехід до нового – посткапіталістичного і постсоціалістичного – ладу, в рамках якого знімається діалектичне протиріччя між капіталізмом і соціалізмом. В. С. Нерсисянц, інтерпретував всесвітню історію з позицій гегельянства, вважав, що в ідеї цивілізму діалектично знімаються негативні аспекти соціалізму і капіталізму і дана ідея може виступити як національна консолідуюча ідея Росії.

На закінчення хотілося б відзначити, що тенденції «керованої демократії» можуть володіти негативними якостями не тільки у внутрішньополітичній, але у зовнішньополітичній сфері. Політична еліта, яка користується методами «керованої демократії» (наприклад, втручанням в діяльність судової системи) і не відчуває обмежень з боку сформованого громадянського суспільства, тяжіє до переносу звичної для неї схеми управління на галузь зовнішньої політики. Так, згідно з прогнозами провідних політологів, в найближчі 20-30 років світ, що перетворюється на єдину глобальну систему, зорінтується щодо вибору моделі свого подальшого розвитку. Діапазон варіантів даного вибору буде різнитися «від авторитарно-олігархічної організації внутріглобальних відносин до встановлення в них демократичних основ» [35, с. 71].

Протистояння між даними фундаментально протилежними моделями світового устрою виступає, по своїй суті, як протистояння тенденцій розвитку державно-політичних систем, заснованих на правовому та позаправовому (а частіше силовому) регулюванні виникаючих конфліктів. Правова модель, в даних умовах, орієнтуватиметься на вироблення основоположних норм правовідносин на договірній основі з умовою дотримання принципів формальної рівності сторін і враховувати все різноманіття національних і культурних інтересів учасників міжнародних домовленостей. Крім того, правова основа, при цьому підході, повинна виключати можливість застосування подвійних стандартів у міжнародних

відносинах. Однак ідеальна модель правового регулювання в реальності стикається з безліччю перешкод. Так, однозначний вибір на користь правової моделі ускладнюється безпрецедентним за всю історію розмахом діяльності терористичних організацій. У подібних умовах у найбільш розвинених в фінансово-економічних, технологічних і військових відносинах держав виникає спостережувана тенденція, коли під приводом боротьби з міжнародним тероризмом, вони прагнуть зміцнити свої позиції в світі за рахунок інших держав внаслідок одностороннього перегляду основ міжнародного права. Подібний шлях, що ставить своїм основним завданням отримання і утримання привілеїв і політичних переваг, веде до дезорганізації світової системи і в перспективі може привести до глобальної дестабілізації становища в світі. Внаслідок цього, необхідно створити дієвий правовий інструмент, який обмежив би односторонні тенденції до перегляду світового порядку і дозволив би утримати загальний правовий вектор як внутрішньодержавних, так і міжнародних відносин.

Висновки до розділу 3.

1. «Квазідемократія» як гібридний режим формуються в результаті порушень базових демократичних аспектів. Існує, як мінімум, три варіанти подібних порушень. Перший варіант – «демократія, що виключає» – має місце, якщо значний сегмент дорослого населення держави, виключений з яких-небудь підставах з виборчого процесу, то дана демократія стає дефектною. Другий – «анклавна демократія» виникає в умовах, коли різноманітні «групи вето» (силовий блок, економічна еліта і т. д.) позбавляють перемоги на виборах законних представників доступу до певних сфер політичного чи економічного характеру, внаслідок чого виникають функціональні анклави. Третій різновид «квазідемократії» – «неліберальна демократія» має місце, якщо обрані на вільних виборах представники народу

відступають від основних демократичних принципів, а взаємний контроль влад частково порушується за рахунок політичних маневрів в обхід парламенту чи судової влади.

2. «Керовану демократію» можна інтерпретувати як систему влади, за якої, при зовнішньому дотриманні загальноприйнятих демократичних процедур, відбувається певний тиск на учасників виборчого процесу та нав'язування їм бажаного варіанту вибору. «Керована демократія» формується в умовах певної політичної культури. Для даної політичної культури характерний політичний конформізм з відносно сильною орієнтацією індивіда на політичну систему, але зі слабкою спрямованістю на участь в її функціонуванні. Особистість в подібних умовах визнає авторитет влади, але не прагне до участі в політичному житті, зводячи свою функції до схвалення рішень влади.

РОЗДІЛ 4

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЇ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА В ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМАХ, ЩО ДЕМОКРАТИЗУЮТЬСЯ

Аналізуються структурні компоненти політичних систем «квазідемократії» та «керованої демократії» на прикладах України та Росії відповідно. Визначається поточний стан підсистем та рівень інституціалізації верховенства права на кожному зі структурних елементів політичної системи. Порівнюються якісні характеристики процесу інституціалізації верховенства права.

4.1. Інституціалізація верховенства права в політичній системі України.

В рамках нормативно-регулятивної підсистеми політичної системи показниками інституціалізації верховенства права виступають ефективність реалізації соціальних, економічних і політичних прав. Забезпеченість даних прав в рамках певної політичної системи є основним індикатором її стабільності та ефективності в цілому. В цьому відношенні нормативно-регулятивна підсистема політичної системи України характеризується певними особливостями, які можуть бути виявлені за допомогою аналізу стану економічних, соціальних, політичних прав і свобод індивіда.

Український дослідник Ю. Бальцій зазначає, що головним завданням держави є насамперед реалізація прав і свобод особи. Але, аналізуючи цей аспект конституційного права в сучасній Україні, є всі підстави стверджувати, що права і свободи особи, незважаючи на ґрунтовне їх закріплення та детальну регламентацію в Конституції України, поки що не стали дійсно вищою соціальною цінністю для держави (ст. 3 Конституції

України), що, по-перше, зумовлено колишньою історією держави, яка упродовж тривалого часу була тоталітарною, а, по-друге, нинішніми складними політичними та соціальними проблемами. В українському суспільстві права людини є важливим ціннісним еталоном, який, на жаль, має дуже декларативне наповнення: хоча вони й закріплені в Конституції України, але їх поки що важко втілити в життя, оскільки держава і суспільство не в змозі напрацювати ефективні правові механізми їх визнання, легалізації, реалізації, гарантування, охорони та захисту. І причина тут не тільки в історичних традиціях українського суспільства, де права людини не займали гідного місця ні в суспільній свідомості, ні в практиці діяльності держави, – а в нестабільній ситуації перехідного періоду, неналежній правосвідомості громадян, їхньому правовому нігілізмі та інфантилізмі, відсутності можливостей поліпшити добробут людей. До того ж, державні бюрократичні структури поки що не зацікавлені в задоволенні прав людини. Занепокоєння власними інтересами затуляє від них конституційні вимоги, згідно з якими дотримання і захист прав людини виступає головним обов'язком держави [9, с. 47].

В аналітичному звіті організації Дім Свободи України за 2010 – перше півріччя 2011 р. зазначаються, що недотримання економічних прав українців на фоні поганого стану економіки має в наслідку великий рівень бідності населення. Зазначається, що за останнє десятиріччя не відбулося позитивних зрушень у цьому напрямку. Так, «рівень бідності перевищує 26 % й, фактично, залишається ще на рівні 2000 року. Надзвичайно високою є бідність сільського населення, а також родин з дітьми. Як заявила у своїй доповіді у той час Уповноважена з прав людини Н. Карпачова на засіданні Верховної Ради, за критеріями ООН, для країн Центральної та Східної Європи бідними є майже 81 % населення України» [174, с. 133].

Умови, що ускладнюють повноцінну реалізацію економічних і соціальних прав особи, є досить різноманітними. Дотепер не створено

сприятливі умови для розвитку середнього і малого бізнесу в Україні. Зусилля держави в цьому напрямку виявилися слабкими та не призвели до очікуваного результату. Хоча в політичних системах демократичного типу, за зразком яких Україна здійснює реформи, зазначений сектор бізнесу складає основу економіки. Саме ефективний розвиток середнього і малого бізнесу сприяє забезпеченню добробуту та захисту соціальних прав особи.

Ще однією перешкодою на шляху розвитку середнього та малого бізнесу виступає перебування економіки у тіні. Явище тіньової економіки існує в будь-якій системі економічних відносин. Проте в демократичних та перехідних політичних системах різні масштаби цього явища. В Україні тіньова економіка займає значний сектор економіки, що впливає не тільки на поточний стан економіки, але й на перспективи її розвитку. Ймовірність інвестицій в умовах поширення тіньових відносин в економіці є низькою, майже неможливою.

Належний захист економічних та соціальних прав неможливий в умовах, коли влада діє в інтересах великого бізнесу, фактично зрощеного з державним апаратом. «Про це свідчить наступ на економічні права громадян та рішення на кшталт ухвалення у травні 2011 року законопроектів № 8351 «Про деякі питання заборгованості за спожитий природний газ та електричну енергію» від 5.04.2011 та № 8352 «Про внесення змін до Податкового кодексу України (щодо питань оподаткування природного газу та електричної енергії)» від 5.04.2011, якими енергетичним компаніям було списано податкову заборгованість на 24 млрд. грн.» [174, с. 133]. Варто вважати позитивними, з точки зору соціально-економічного становища населення і теперішні законопроекти у цьому напрямку.

Серйозною перешкодою у забезпеченні економічних прав виступає клієнтелізм. Це практика є достатньо розповсюдженою у політичному просторі України. Її небезпека криється, перш за все в тому, що за такої моделі неможливою стає протидія корупції.

Не сприяє забезпеченню соціальних прав особи в повному обсязі й економічна модель України, яка за своїм характером є ліберальною. Впровадження ліберальної моделі в Україні супроводжувалося значними соціальними витратами. Мінімізація ролі держави в економічних процесах та слабка ресурсна база української економіки не дозволили забезпечити соціальні гарантії в умовах економічних трансформацій. Це підтверджує показник Індексу захисту прав власності. Для України він склав 4,0, коли вищий показник – 8,5 мала Фінляндія [114].

Як зазначає український дослідник П. О. Добродумов, «Конституцією України повній мірою не був сприйнятий досвід останніх десятиліть конституційного регулювання економічної сфери економічно розвиненими країнами, який характеризується розширенням державного регулювання, соціальним обтяженням приватної власності і закріпленням пріоритету публічних інтересів над приватними. Саме тому прискорене впровадження ліберальної моделі економічної системи супроводжувалося дикими формами первісного накопичення капіталу. До причин цього процесу слід віднести форсування ринкових принципів на шкоду загальносистемним конституційним цінностям, таким як повновладдя народу, в тому числі провідна роль представницького органу у вирішенні найважливіших проблем економічного розвитку, верховенство права і пріоритет основних соціально-економічних прав громадян [51].

Далі П. О. Добродумов стверджує, що до найбільш значимих негативних моментів позасистемного і радикального впровадження конституційної ринкової моделі слід віднести : 1) нелегітимну (або не цілком легітимну) приватизацію; 2) неприпустиме зниження частки державного впливу на економічні відносини; 3) відсутність реальної політики щодо демонополізації економіки; 4) комерціалізацію державних функцій, зрощення підприємницького та чиновницького «співтовариств»; 5) надмірне соціальне розшарування суспільства, бідність, демографічну кризу.

Щодо стану політичних прав в Україні, Дім Свободи України оцінював у період 2010-2011 рр. можливість українців реалізовувати політичні права. Дослідники дійшли висновку, що у зазначений період відбулося звуження обсягу виборчих прав, з одного боку, та посилення адміністративного контролю за діяльністю суспільних груп із залученням до цього судово-правоохоронних органів – з іншого (упродовж останніх 9-ти місяців за ґратами у ході досудового слідства перебувають учасники різних суспільно-політичних акцій).

Аналітики вказують, що попри конституційні приписи, звужено реальні можливості проведення мирних зборів та демонстрацій; з боку держави гальмується законодавче забезпечення для можливостей громадським організаціям вільно здійснювати свою діяльність. Основний зміст політичного процесу в період після президентських виборів 2010 року становить діяльність владних груп, спрямована на збереження й посилення їх поточних позицій у політичній сфері та створення гарантій політичної гегемонії на майбутнє. Вибори до органів місцевої влади (рівень самоврядування) пройшли на базі неналежним чином опрацьованого законодавства, а політичним результатом виборів стало посилення владної партії на місцях [174, с. 122-123].

Були у той час і деякі позитивні тенденції, зокрема під потужним тиском громадськості було зроблено крок до посилення відкритості інформації й ухвалено закон «Про доступ до публічної інформації», активне застосування якого здатне як включити суспільно важливі відомості в публічний простір, так і вдосконалювати його процедури у подальшому [174, с. 122-123].

На позитивні зміни у забезпеченні політичних прав в Україні вказує Т. М. Заворотченко. На думку дослідниці, позитивним моментом на сучасному етапі розвитку української державності є зацікавленість держави у залученні громадян України до управління державними справами. Це яскраво

проявляється у створенні, відповідно до статті 106 Конституції України, Національної ради соціального партнерства при Президентові України, Комітету законодавчих ініціатив при Президентові України, Громадської ради із внутрішньополітичних питань, Політичної ради при Президентові України. Остання створена з метою більш повного врахування позицій політичних сил при виробленні державної політики пропозицій та рекомендацій партій щодо подальшого вдосконалення політичної системи суспільства [63, с. 77].

В іншій публікації Т. М. Заворотченко пропонується ряд заходів, які б сприяли більш ефективному забезпеченню політичних прав особи. Зокрема, дослідниця вважає, що в Україні необхідно створити Комісії з прав людини. «Справа в тому, що ідея створення аналога Комісія з прав людини при Президентові України опрацьовувалась в нашій державі вже давно, ще з середини 1990-х, але реалізувати її поки що не вдалось. Її основною метою повинно бути сприяння реалізації главою держави його повноважень як гаранта прав і свобод людини й громадянина. В процесі своєї діяльності Комісія повинна брати активну участь в захисті політичних прав і свобод, зокрема, експерти Комісії повинні були працювати над підготовкою висновків на проект Закону України «Про збори, мітинги, демонстрації, походи і пікетування» і Закону «Про петиції в Україні», напрацювання зауважень щодо проекту Закону України «Про права громадян на індивідуальні і колективні звернення» тощо. Також, згідно зі своїми повноваженнями щодо реалізації, забезпечення і захисту прав і свобод людини й громадянина в Україні, основними завданнями Комісії мають бути: здійснення сприяння Президенту України у створенні умов для реалізації прав і свобод людини й громадянина в Україні і контролю за їх дотриманням; введення моніторингу з питань їх дотримання і захисту; підготовка пропозицій щодо вдосконалення діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування в Україні щодо реалізації прав і

свобод людини й громадянина; систематичне інформування Президента України про стан справ в сфері їх дотримання; забезпечення взаємодії органів державного управління з неурядовими організаціями з питань їх реалізації; участь в укріпленні міжнародного співробітництва в сфері їх забезпечення; сприяння правовій просвіті громадян України; розгляд звернень з питань забезпечення і захисту прав і свобод людини й громадянина. І саме тут існує проблема – Комісію з прав людини складно розглядати в якості самостійної і тим більш незалежної від виконавчої влади структурою. Адже вона повинна діяти на підставі не закону, а Указу, затвердженого Президентом України» [64].

Дослідниця робить висновок, що більша частина порушень політичних прав і свобод виходить як раз з державних структур виконавчої влади, положення Комісії з прав людини є вельми подвійним, з причини чого, вона повинна не замінювати, а доповнювати інститут Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. На сучасному етапі розвитку громадянського суспільства для дійсної та практичної реалізації конституційних політичних прав і свобод людини й громадянина є необхідною якісна організація органів державної влади.

Ключове значення в процесі інституціалізації верховенства права має інституційна підсистема політичної системи. В Україні за роки розбудови незалежної держави інституційна підсистема набула певних особливостей. Очевидно, що були побудовані основні політичні інститути, без яких не може відбуватися демократичне функціонування політичної системи, зокрема (парламентаризм, розподіл влад, багатопартійність тощо).

Характер розподілу влад у державі віддзеркалюється в її формі правління. Протягом існування України форма правління держави зазнавала змін, проте залишалася змішанною. Щодо вибору форми правління Україною, як зазначає Р. С. Мартинюк, у перше десятиліття своєї незалежності Україна як посттоталітарна держава, по суті, була позбавлена

альтернатив у виборі форми правління. Аж упритул до Помаранчевої революції в Україні були відсутні умови, які б забезпечили успіх реформи механізму влади засобом переходу до більш децентралізованої форми правління, тобто до парламентаризму. Відсутність розвиненого громадянського суспільства, відповідної йому усталеної партійної системи з потужними центристськими партіями визначали всю нереальність спроб запровадження як парламентарної, так і парламентарно-президентської республіканських форм правління. Неприйнятність класичних зразків – президентської і парламентарної республік та парламентаризованої змішаної зумовила безальтернативність змішаної республіки президентсько-парламентарного типу. У цьому сенсі параметри змішаної республіканської форми правління в Україні і в найближчій перспективі визначатимуться інертними характеристиками її політичної системи та безпосередніми обставинами розвитку національного державотворчого процесу [112, с. 8].

Стан системи розподілу влад є суттєвим чинником інституціоналізації верховенства права. Баланс гілок влади, який досягається за умовою дії системи стримувань і противаг, в Україні далекий від досконалості. Як зауважує Ю. В. Ломжець, що правова та інституційна конструкція розподілу влад в Україні не створює повноцінного механізму розподілу влади – цієї сучасної форми запобігання державним переворотам, не сприяє налагодженню тісної конструктивної співпраці між гілками влади в інтересах усього українського народу. А це породжує такі негативні для держави фактори, як: дублювання діяльності гілок влади, відсутність повноцінного взаємного контролю, а отже – неефективність державної влади як такої. За цих умов перед державою як системою буде перманентно поставати проблема узгодження одних елементів цієї системи з іншими, що вкрай негативно впливатиме на здійснення головних функцій держави. Є всі підстави вважати, що в Конституції України містяться відповідні механізми взаємодії законодавчої, виконавчої та судової гілок влади, хоча вони і не

досконалі, потребують більш детального вивчення і застосування але вже можна говорити про те, що Українська держава твердо стала на шлях побудови вільної, незалежної і демократичної держави. Як ми пам'ятаємо, ще десять років тому український народ не знав про практичне застосування в нашій країні принципу розподілу та взаємодії гілок державної влади та вже сьогодні ми можемо спостерігати конституційне закріплення цього принципу. Але сама проблема не знімається ні в теоретичному, ні в практичному аспекті, оскільки на сучасному етапі державотворення досить багато випадків конфронтації між владними структурами, особливо між законодавчою та виконавчою, що не допомагає вирішенню досить складних проблем, які стоять перед українською державою і суспільством [100].

Формальні показники перерозподілу повноважень між президентом та парламентом, зокрема Індекс форми правління (ІФП) свідчить, що перехід від президентсько-парламентарної до парламентарно-президентської форми правління та назад до президентсько-парламентарної системи в Україні не призвів до суттєвих структурних зрушень. За розрахунками М. Борисова, ІФП України за першою редакцією Конституції склав : $8 - 2 = +6$. Це дозволило науковцю класифікувати форму правління України як напівпрезидентську республіку з високим індексом президентської влади. Після внесення змін у Конституцію результат розрахунку ІФП склав : $6,5 - 3,5 = +3$, що говорить про існування республіки з перевагою президентської влади в +3 [18, с. 16].

Процес пошуку та вдосконалення системи струмувань і противаг є тривалим та складним. Як зазначає О. Є. Манько, вибір між різними формами державного правління є рішенням, яке має вільно прийматися кожною окремою державою. Проте обрана система повинна бути якомога прозорішою, а її положення не повинні створювати підґрунтя для небажаних ускладнень і конфліктів між гілками влади. У разі обрання президентської форми правління необхідно виконувати певні мінімальні вимоги щодо

парламентського впливу та контролю. В парламентській системі, в свою чергу, повинні поважатися основні вимоги, що випливають з принципу поділу влад. Але головним за будь-якою формою державного правління має залишатися принцип балансу стримувань та противаг, який є головним принципом в країнах, що претендують на те, щоб їх називали розвинутими та демократичними [108, с. 517].

Поряд з балансом законодавчої та виконавчої влад в системі розподілу влад значущу роль в процесі інституціоналізації верховенства права відіграє судова влада. Саме її стан є показником ефективності права в політичній системі. Судова влада в Україні за роки демократизації не набула такої якості, яку вона повинна мати в демократичній державі. Перш за все, актуальною проблемою в процесі вдосконалення судової влади залишається її незалежність від інших гілок влад.

Формально судова реформа в Україні була розпочата ще у 1992 році. Вперше термін «судова влада» в контексті легалізації принципу розподілу влади був вжитий за часів незалежної України при підписанні Конституційного договору «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період прийняття нової Конституції України» у 1995 році. Цей договір визнавав, що державна влада в Україні вибудовується на засадах її поділу на три гілки – законодавчу, виконавчу і судову. Стаття 36 цього Договору проголошувала, що судову владу здійснюють тільки суди. Конституція України 1996 року в статті 6 закріпила положення про розподіл влади. Відтак Конституція України 1996 року вперше на конституційному рівні закріпила судову владу як рівноправну й самостійну гілку влади. Одним із поштовхів для проведення цієї роботи стала ратифікація нашою державою у 1997 році Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Україна таким чином прийняла на себе зобов'язання забезпечити необхідні умови для ефективного функціонування судової влади, яка б була здатна справедливо

вирішувати соціально значущі справи, які мають правові наслідки [197, с. 85].

Фактично станом на 2010 р. фахівці з питань судової реформи констатують, що суди почали активніше використовуватися з політичною метою – як засіб протидії опозиції та опозиційно налаштованим громадянам, проведенню акцій протесту, залякування та переслідування опонентів діючої влади. При цьому, експерти відзначають постійне посилення тенденції використання судів нинішньою політичною владою. Про це свідчать численні кримінальні справи проти представників опозиції, що завершуються повною підтримкою судами позиції обвинувачення. Констатується наявність політично мотивованих судових процесів і рішень.

Характерними зовнішніми рисами нинішнього вітчизняного судочинства, які вказують на його політичну спрямованість, стали :

- активне залучення судів до вирішення проблем політичного характеру;
- прогнозованість судових рішень у так званих політичних чи інших суспільно значимих справах;
- практично повний збіг позиції судів з інтересами діючої політичної влади, передусім у судових справах, що стосуються діяльності діючої влади чи пов'язані з реалізацією громадянами своїх політичних прав;
- явний асиметричний підхід до судового переслідування представників політичної опозиції та правлячої політичної сили [175, с. 64].

Таким чином, інституційна підсистема політичної системи України може вважатися вибудованою та такою, що частково відповідає демократичним критеріям. Про це свідчить індекс інституційних основ демократії, який дорівнює 6,46, що відповідає 41 місцю у світовому рейтингу, який розраховується в межах проекту «Політичний атлас сучасності». Слід зауважити, що даний показник є вищим за російський. Проте, в процесі розбудови інституційної підсистеми в напрямку

впровадження принципу верховенства права, політичній системі України необхідно вирішити багато завдань, серед яких оптимізація державного управління, досягнення балансу у системі влади тощо. Індекс якості державного управління за показником ефективність роботи уряду склав 22 пункти; за якістю законодавства – 32 пункти; за верховенством права 23 пункти [74].

Якість функціональної підсистеми впливає на процеси інституціалізації верховенства права через ефективність системи політичного представництва інтересів основних соціальних груп суспільства. У демократичних політичних системах механізмом представництва інтересів виступає партійна система. Така система повинна відповідати критерію плюралізму, тобто, для ефективного представництва необхідною умовою є багатопартійність.

Партійна система України є багатопартійною. У процесі свого розвитку вона пройшла кілька етапів. Дослідники-партологи відносять партійну систему України до помірно поляризованого типу (за класифікацією Дж. Сарторі). В цьому відношенні важливою характеристикою партійної системи виступає рівень її концентрованості. Визначити дану характеристику конкретної партійної системи дозволяє індекс агрегації Л. Майєра. На виборах 2006 р., 2007 р., 2012 р. його показники варіювалися незначно.

За результатами парламентських виборів 2006 р. місця між блоками та партіями (450 місць) розподілилися так :

Партія регіонів – 186 депутатів;

Блок Юлії Тімошенко – 129 депутатів;

«Наша Україна – Народная самооборона» – 81 депутат;

Соціалістична партія України – 33 депутати;

Комуністична партія України – 21 депутат.

$$\text{Індекс агрегації (А)} = \frac{186 \times 100}{450 \times 5} = 8,2 [106, \text{ с. 215-216}].$$

За результатами парламентських виборів 2007 р. місця між блоками та партіями (450 місць) розподілилися наступним чином :

Партія регіонів – 175 депутатів;

Блок Юлії Тимошенко – 156 депутатів;

«Наша Україна - Народная самооборона» – 72 депутати ;

Комуністична партія України – 27 депутатів;

Блок Литвина – 20 депутатів.

$$\text{Індекс агрегації (А)} = \frac{175 \times 100}{450 \times 5} = 7,7 \text{ [106, с. 216].}$$

У 2012 р. парламентські вибори відбувалися за змішаною виборчою системою, тобто за пропорційним принципом розподілялося 225 місць :

Партія регіонів – 72 депутати;

ППВО Батьківщина – 62 депутати;

ПП «Удар» – 34 депутатів;

КПУ – 32 депутати;

ППВО «Свобода» – 25 депутатів;

$$\text{Індекс агрегації (А)} = \frac{72 \times 100}{225 \times 5} = 6,4$$

Показник Індексу свідчить про незначне зниження концентрованості партійної системи у 2012 р. Аналогічний висновок впливає й з розрахунків Г. Голосова, українська партійна система характеризується ним як багатопартійна без лідируючої партії. Однак, як зазначає український дослідник О. Фісун, перерахунок цих показників по реальному розподілу сил у парламенті (за розмірами депутатських фракцій), навпаки, говорить про те, що партійна система стала менш фрагментованою в порівнянні з попередніми виборами і характеризується як багатопартійна система з лідируючою партією, наближаючись навіть до системи з домінантною партією і численними претендентами. Така різниця в результатах говорить про те, що змішана виборча система призводить до того, що розстановка сил у парламенті структурується не тільки за партійною приналежністю, але і за принципом підтримки/непідтримки існуючого політичного режиму [133, с. 25].

Як бачимо, на відміну від партійної системи Росії, концентрованість партійної системи України є помірною. Це значить, з одного боку що на даному етапі розвитку їй не характерна надмірна фрагментація, яка здатна привести до нестійкості партійної системи. З іншого, існує кілька альтернативних полюсів впливу всередині неї, домінуюча партія відсутня.

Структурно партійна система України відповідає критерію демократії. В цьому відношенні вірною є оцінка російського партолога Б. І. Макаренка, який відзначає, що «за рівнем політичної конкуренції, реальної включеності партій в ухвалення політичних рішень Україна і Молдова, безперечно, випереджають всі інші країни СНД. По суті, ці дві країни переживають «запізнілу демократизацію» з поки не ясним результатом [103].

Однак функціональний бік партійної системи системи, її здатність ефективно транслювати соціальні інтереси в політичну площину є сумнівною, в наслідок широкого впливу фінансово-промислових груп (ФПГ) на партійну систему. «Сучасний етап розвитку партійної системи України характеризується вирішальним впливом ФПГ на діяльність партій (блоків). Вплив ФПГ поширюється на всі провідні партії і блоки, незалежно від їх ідеологічної орієнтації чи ставлення до влади. Саме позиція ФПГ значною мірою впливає на політичну поведінку відповідних партій і блоків. Тим самим ідеологічні розбіжності між політичними силами втрачають вагу у процесі формування та реалізації влади. Нелегітимний вплив ФПГ та політична корупція стають безпосередніми складовими процесу формування виборчих списків партій (блоків) на виборах усіх рівнів, впливають на прийняття рішень Парламентом та іншими владними інститутами» [132, с. 11].

В ході оцінки функціональної підсистеми та ефективності системи політичного представництва необхідно визначити характер та ступінь сформованості опозиції. Конституція України гарантує громадянам основні права, що утворюють можливості для політичної діяльності, у тому числі –

опозиційної. По-перше, це право на свободу думки та слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, а також на свободу політичної діяльності. По-друге, Конституція України встановлює, що громадське життя в Україні базується на принципах політичного, економічного та ідеологічного плюралізму [13, с. 213].

Фактично суттєві зміни в процесі інституціалізації опозиції в Україні стали помітними протягом 2005-2011 рр. В цей час відбулися зміни в конституційно-правовому полі держави, політичній і партійній системах, характері політичного режиму в цілому. Ці зміни, з одного боку, були наслідком діяльності, в тому числі опозиційних сил, з іншого – впливали на їх дії та визначали конфігурацію опозиції в цілому.

З точки зору критеріїв визначення опозиції, найважливішу роль відіграли зміни до Конституції України від 12 грудня 2004 р. та повернення до Конституції в редакції 1996 р. згідно з рішенням Конституційного Суду у вересні 2010 р. Відповідно, опозиційність у ці періоди могла визначатися за ставленням до політики Президента і на підставі належності до парламентської більшості (коаліції депутатських фракцій) та / або ставлення до політики Президента. На характер дій опозиції значно впливали особливості політичних партій і партійної системи України. У поєднанні з інституційними чинниками, вони зумовили існування різних “опозицій” за причинами, змістом і характером діяльності. З огляду на динамічний характер політичних процесів у 2005-2011 рр., на які припали двоє парламентських і одні президентські вибори, розстановка провідних політичних сил у координатах «влада-опозиція» неодноразово змінювалася. Починаючи з 2010 р., на політичну арену вийшли нові політичні сили, що декларують свою опозиційність [128, с. 22]

В цілому функціональна підсистема політичної системи України, її якісний бік та здатність сприяти інституціалізації верховенства права, можуть бути охарактеризованими якостями політичних процесів, що мають

перебіг в Україні в умовах демократичного транзиту. Українська дослідниця А. Ф. Колодій наводить наступні особливості українського переходу до демократії :

- невиконання одного з початкових завдань переходу: заміни еліт, тобто приведення до влади людей, мотивованих на радикальну трансформацію і незалежність України водночас;

- неправова культура владної верстви (нової / старої еліти), її нездатність усвідомити пріоритетність процедур і правил врядування та процесу їх формальної інституціалізації, часте звертання до незаконних та антиконституційних дій;

- відносна слабкість основної опозиційної сили – національних демократів; регіональна обмеженість їх впливу, а з часом – усе більша зацикленість на внутрішній боротьбі та розпорошеність; амбівалентна роль цієї сили як рушія реформ, оскільки найбільше вони опікувалися проблемами державності і через те зайняли нішу надто м'якої «конструктивної» опозиції;

- повільність реформування та стійке недовиконання найголовніших завдань кожної стадії переходу, які мали б становити платформу для перетворень на наступній стадії;

- слабкість, розхитаність і низька легітимність офіційно встановлених демократичних інституцій – спочатку через постійне гальмування реформ, а потім – через протилежну крайність: їх перманентну критику, кон'юнктурне реформування в партійно-групових інтересах та делегітимацію створюваних і змінюваних інституцій;

- вкорінення та розвиток неформальних інституцій упродовж перехідного періоду – через затримки зі створенням формальних (офіційно встановлених) інституцій, а потім через ігнорування та постійні неуспішні спроби реформування;

- поступова заміна залишкового посткомуністичного авторитаризму новим олігархічно-клієнтельним авторитаризмом на рівні поведінки певних

груп політичної еліти, зміна вектора політичного розвитку у період пізнього «кучкізму» та його «виправлення» Помаранчевою революцією;

– проходження суспільства через два істотно відмінні етапи перехідного процесу: посткомуністичний (незавершений) та антиолігархічний (поки що перебуває на початковій стадії, знову впершись у глуху стіну селекції, реструктуризації та консолідації нової політичної еліти) [83].

Таким чином, суттєвою рисою політичного процесу, яка задає перешкоди інституціоналізації верховенства права, є домінуюча роль неформальних інститутів в ньому, переважно олігархічна природа сучасної політики. Такі функціональні характеристики політичної системи знаходять відбиття й в комунікаційній підсистемі. Значним чинником низької ефективності комунікаційних процесів на рівні політичної системи постає розповсюдження корупції. За даними Transparency International, Українська держава у 2013 р. зайняла 144 місце. Рівень корупції в Україні, як й в Росії, є високим [217].

Найбільш небезпечним вважається політичний різновид корупції. Політична корупція може бути визначена як нелегітимне використання учасниками політичного процесу та носіями публічної влади їх можливостей і повноважень з метою отримання особистих чи групових вигод (ренти). Політична корупція в Україні набула всеохоплюючого, «тотального» характеру :

– політична корупція приманна всім етапам формування та діяльності влади і місцевого самоврядування, всім без винятку державним і політичним інститутам; у країні немає «острівців доброчесності», як на рівні особистостей, так і на рівні структур чи інститутів;

– корупційні відносини між органами влади та їх представниками в політичному середовищі набули рівнозначного характеру з легітимними, а в деяких випадках – практично повністю підмінили їх;

– корупційні схеми вважаються цілком прийнятними для політичної та управлінської еліти; політично корупційна поведінка перестала бути девіантною, вона перетворилася на загальноприйнятні «правила гри», дотримання яких дозволяє досягти бажаного результату;

– політична корупція сприймається суспільством як даність і не викликає потреби в активній протидії їй, навпаки – частина громадян добровільно беруть участь у політично корупційних схемах [141].

Наступний чинник, що впливає на якість комунікаційної підсистеми політичної системи в умовах демократичних трансформацій, це ступінь ефективності інститутів громадянського суспільства. Висновки щодо становлення інститутів громадянського суспільства в Україні неоднозначні. Дослідники констатують значні здобутки в становленні громадського сектора, зростанні громадської зацікавленості й ініціативи, але є й чимало перешкод, гальмівних чинників, що стримують формування повнокровного громадянського суспільства. За роки незалежності в Україні склалась мережа громадських інститутів, завдяки яким суспільне життя набуло рис громадянського суспільства, рис, які істотно відрізняють його від життя за комуністичного режиму. Формально існує правове поле, необхідне для захисту прав особи та для її добровільної участі у вирішенні громадських справ, проте воно вимагає розширення та вдосконалення. Загалом українське громадянське суспільство перебуває в стані середньої розвиненості за такими параметрами, як цінності, структура та вплив і трохи нижче середнього рівня за показником «простір громадянського суспільства». Щоб воно успішно розвивалося, нарощувало свій потенціал і як опонент, і як партнер держави, необхідно, щоб державні чиновники змінили своє ставлення до громадянського суспільства загалом і до співучасті громадян у підготовці і прийнятті суспільно значущих рішень. Саме ж громадянське суспільство має ставати більш наполегливим і компетентним в реалізації усіх своїх функцій [160].

В межах комунікаційної підсистеми необхідною умовою становлення верховенства права є свобода преси. ЗМІ в Україні можна схарактеризувати як частково вільні. «Репортери без кордонів» (RSF) знизили в індексі Свободи світової преси її рівень з показника 89 до 131, пославшись на те, що вони назвали «повільним і постійним погіршенням стану свободи преси» відколи президентом було обрано В. Януковича. Вони вказали також на серйозний конфлікт інтересів, що загрожує плюралізму медіа в Україні. Представники медіа, неурядових організацій і дипломати загалом вважають, що стан свободи преси дещо поліпшився у період Помаранчевої революції, та погіршився в останні три роки [164].

У 2012 році спостерігалось посилення цензури у загальнонаціональних та місцевих виданнях. Моніторинги преси, інтернет-видань та телебачення, які проводять громадські організації за підтримки проекту «У-медіа» Інтерньюз-Нетворк, показали систематичне одностороннє висвітлення подій у ЗМІ та замовчування суспільно важливих тем, невігідних для влади. Непоодинокими були випадки фізичної агресії проти журналістів, недопущення працівників ЗМІ на відкриті заходи органів влади та місцевого самоврядування та навіть у прес-ложу Верховної Ради України. Також до журналістів та ЗМІ застосовували і методи непрямих тиску: обшуки в редакціях; позапланові візити податкових інспекторів, незважаючи на мораторій на перевірки ЗМІ в перевиборчий період; потужні DDoS-атаки, які блокували роботу Інтернет-видань; численні судові позови проти ЗМІ та журналістів та ін. 2012 став роком продовження монополізації інформаційного простору в руках людей, наближених до влади, а також таблоїдизації ефіру [166].

Ще одною необхідною передумовою впровадження принципу верховенства права виступає набуття політичною культурою таких рис, що притаманні політичній культурі демократичних політичних систем. Перш за все мова йде про набуття активістських рис у політичній культурі. Слід

зазначати, що політична культура є найбільш інертним, консервативним елементом політичної системи, тому динаміка її змін є достатньо повільною.

Однак, О. М. Кіндратець зазначає, що протягом останніх десятиріч відбуваються поступові зміни політичної культури. Реформування політичної системи впливають на політичну культуру громадян України. Прискорити процес демократичних змін у політичній культурі можна за допомогою підвищення рівня залучення громадян до процесу прийняття рішень. Це сприятиме зростанню відповідальності не тільки влади, але і громадян. Тільки тоді, коли така участь у процесі прийняття рішень (хоча б на місцевому рівні), стане звичним явищем, можна бути говорити про демократичну політичну культуру як реальність [76, с. 210].

Ще одну позитивну рису політичної культури України вказує М. Дмитренко. На думку дослідника, такою характеристикою політичної культури є її полісуб'єктність. За радянських часів основним суб'єктом політики була держава, яка свідомо формувала підданський тип політичної культури. У незалежній Україні кількість суб'єктів, носіїв активістського типу політичної культури, значно зросла, особливо останнім часом. Кардинально, порівняно з тоталітаризмом, змінилася роль громадських організацій, зародилася багатопартійна система, зріс рівень політичної культури громадян. Але якість суб'єктів політичної діяльності, рівень демократизації політичної культури залишається недостатнім, якщо порівнювати із західними країнами [50, с. 136-137].

Таким чином, можемо констатувати, що політична культура України зазнала певних якісних змін. Динаміка цих змін є значно вищою у порівнянні зі змінами, що відбуваються в політичній культурі Росії. Позитивні зрушення в політичній культурі України є основою трансформації всієї ідеологічної підсистеми в напрямку набуття нею демократичних якостей. Зростання активістських настанов у громадян, законослухняність, орієнтація на

автономні форми політичної участі – всі ці риси є сприятливими інституціоналізації верховенства права.

4.2. Інституціоналізація верховенства права в політичній системі Росії.

Політична система Росії на сучасному етапі розвитку відповідає ознакам «керованої демократії». Політичні системи з режимом керованої демократії характеризуються певними структурними і функціональними особливостями. Основним завданням виступає виділення даних особливостей на прикладі Росії в порівняльному контексті з політичною системою України, яка характеризується в якості «квазідемократії».

Нормативно-регулятивна підсистема політичної системи Росії не стільки структурно, скільки функціонально відрізняється від аналогічної української підсистеми. Відмінності стали очевидними, починаючи з 2000-х років, коли в Росії відбувалося становлення режиму «керованої демократії». Зокрема, якісно нові умови розвитку Росії були пов'язані із зміною зовнішньополітичного становища, його зміцненням, а також з досягненням певної внутрішньополітичної стабільності.

Встановлення більш жорсткого політичного режиму, в порівнянні з періодом президентства Б. Єльцина, дозволило подолати наслідки економічної кризи, повернутися до відродження духовних і моральних традицій Росії. Нові національні та соціальні реформи покликані були орієнтуватися на затвердження риси соціальності як найважливішої в межах російської влади, відповідальної перед громадянами, здатної дати відповідь на виклики глобалізації в життєво важливих сферах розвитку – у сфері освіти і науки (якість знань), у сфері охорони здоров'я (якість життя населення), в соціальній сфері (якість громадянського суспільства) тощо.

Певна динаміка проявилася в економічній і соціальній сферах, хоча, як вважають російські аналітики, характер змін у даних сферах не є однозначним. Російський вчений Д. Ф. Шавішвілі, оцінюючи стан соціальної сфери за 2011 р, вважає, що криза соціальної сфери (в тому числі соціального забезпечення) характеризується наступними статистичними показниками, за якими можна оцінити рівень розвитку соціальної сфери Росії :

1-е місце в світі за абсолютною величиною спаду населення; числу розлучень і дітей, народжених поза шлюбом; кількістю абортів і материнської смертності; обсягом продажів міцного алкоголю, споживанню спирту та спиртовмісної продукції; числу дітей, що палять;

2-е місце в світі за числом вбивств на душу населення; поширенню підроблених ліків (після Китаю); чисельності мігрантів; числу людей, що шукають притулок на Заході (після Сербії);

3-є місце у світі за кількістю біженців; притоку мігрантів;

16-е місце у світі по валовому національному доходу;

27-е місце у світі за якістю освіти;

43-є місце у світі за конкурентоспроможністю економіки;

57-е місце у світі за якістю життя;

65-е місце у світі за рівнем життя;

70-е місце в світі за використанням інформаційних і комунікаційних технологій;

71-е місце у світі за рівнем розвитку людського потенціалу;

72-е місце у світі за рейтингом витрат держави на людину;

97-е місце у світі по доходах на душу населення;

127-е місце у світі за показниками здоров'я населення;

134 місце у світі за тривалістю життя;

182-е місце у світі за загальним коефіцієнтом смертності (серед 207 країн світу) [201, с. 9].

Зазначені вище рейтингові оцінки соціальної сфери Росії, по-перше, свідчать про значне її відставання від економічно розвинених країн світу і, по-друге, ще раз підкреслюють необхідність підвищити ефективність і прискорити реальну реформу соціального забезпечення практично по всіх напрямках, не тільки виключно пенсійного забезпечення.

Очевидно, що Росія знаходиться на початковому етапі побудови соціальної держави, сутність якої може визначатися синтезом соціал-демократичних і ліберально-демократичних ідей і цінностей минулого і сучасності, соціалістичного досвіду. Що стосується економічної моделі Росії більшість росіян вважає за краще наявність в Росії змішаної економіки, де державний сектор співіснує з приватним в ряді галузей нестратегічного характеру під контролем держави, покликаної погоджувати інтереси приватного сектора з інтересами суспільства в цілому, що означає в перспективі реалізацію моделі державного капіталізму в економічному розвитку країни. При цьому люди не хочуть повертатися в суспільство тоталітарного соціалізму з його несвободою, дефіцитом, засиллям держави у всіх сферах життя, але вимагають створення для себе твердих соціальних гарантій, справедливого перерозподілу внутрішнього валового продукту, виступають проти недобросовісних власників і злоспоживаючих владою чиновників [120, с. 25- 26].

С. Бодрунов вважає, саме економічна модель Росії характеризує особливості, проблеми та досягнення економічного розвитку. На його думку, основні елементи діючої економічної моделі Росії характеризуються наступними чином :

1. У цій моделі ключовим джерелом економічного зростання є держава. Саме вона визначає економічні пріоритети, мобілізує під їх реалізацію адміністративні, економічні та інші ресурси і формує для цього відповідну інфраструктуру, створюючи або скуповуючи відповідні компанії, фінансові

інститути тощо. Превалюючим і системоутворюючим в такій економічній моделі є державний попит на товари і послуги.

2. Дана модель, що переслідує декларовану мету забезпечення соціальної і політичної стабільності, базується на високому і зростаючому рівні світових цін на російську сировину, в першу чергу – вуглеводневу, і орієнтується на нарощування бюджетних витрат як головного джерела попиту. Така модель передбачає, очевидно, поступове збільшення податкового тягара при високому рівні інфляції, що не знижується, і вимагає постійного розширення державного втручання в економіку.

3. Нинішня економічна модель, що зберегла таку «родиму пляму» 2000-х років, як використання великих, дешевих і при цьому незароблених ресурсів, породжених не зростанням продуктивності праці, а сприятливою кон'юнктурою, передбачає також активну роль і розвиток монополій, що в поєднанні з подорожчанням вуглеводнів на світових ринках і при потужних державних інвестиціях в інфраструктуру (будівництво доріг, енергетика тощо), а також у соціальну сферу, і при високому рівні корупції в рамках такої моделі, що гарантовано забезпечує високий рівень інфляції і необхідність подальшого нарощування соціальних витрат, які, в силу свого характеру, є, в свою чергу, необоротними (на відміну від вкладень в інфраструктуру).

4. В цих умовах держава буде змушена все більше і більше вдаватися до адміністративних регулятивних механізмів («адресне» втручання у діяльність економічних секторів і компаній, специфічний «патерналізм», вибірковість правозастосування до суб'єктів регулювання), що, в свою чергу, породжує посилення корупції, погіршення інвестиційного клімату – як для «своїх», так і для «чужих» [17].

З огляду на викладені проблеми економічного розвитку Росії, не викликає сумнівів відносно невисокий показник Індексу захисту прав власності. У 2011 р він становив 4,6, зазначимо, що в Україні він дещо

нижчий – 4,0. [114]. Це свідчить про те, що підприємницька діяльність в Росії пов'язана з серйозними ризиками, оскільки гарантії економічних прав мінливі і залежать від політичної кон'юнктури. Така характеристика забезпечення економічних прав говорить про наявність серйозних проблем в процесі інституціоналізації верховенства права.

Забезпечення політичних прав в Росії і Україні в порівняльному контексті має відмінні риси. Як зазначає російський дослідник В. В. Смирнов, «розвиток політичних прав в Росії відбувається в контексті суперечливого становлення нової політичної системи. Виникнення політичного плюралізму і демократії ускладнюється контрпроцесом політичної централізації і політико-економічної поляризації. Остання врівноважується і одночасно обтяжується низькою консолідацією еліти, рихлістю соціально-політичної структури суспільства і слабкістю політичних партій. Становище ускладнюється значною конституційною і владно-політичною нерівністю влад в поєднанні з олігархічно-корпоративним характером бізнесу і самої держави. До цього додається традиційно периферійна роль прав і свобод в російській політичній культурі. І хоча, як показують емпіричні дослідження, в тому числі наші власні, цінності деяких політичних прав, в першу чергу виборчих, в російському суспільстві зростають, прихильникам міжнародно визнаних політичних прав і свобод потрібно ще довго об'єднувати зусилля, щоб в черговий раз не дати тим чи іншим силам пожертвувати цими правами в ім'я відновлення керованістю країною або її модернізації [169, с. 114-115].

Поряд з виборчими політичними правами існують права, що передбачають активність при їх реалізації. По суті, мова йде про включення індивідів в активні форми політичної участі. У порівнянні з Україною, готовність російських громадян вступати в активні, в тому числі і протестні форми участі істотно нижче. З одного боку, це пояснюється традиціями політичного розвитку. Як відзначає С. В. Поздняков, «в Росії ніколи не

існувало традицій політичного розвитку на основі стійкої політичної участі пересічних громадян у справах держави і скільки-небудь помітного їх впливу на проведену державою політику. Навіть в історичні періоди великих реформ і революцій, у періоди розбуджених політичних очікувань і гострої боротьби інтересів більшість населення знаходилася поза політикою, залишаючись переважно пасивними глядачами історичного спектаклю, який розігрується владою і політичними партіями [140, с. 98].

З іншого боку, в умовах режиму «керованої демократії» звуження політичних прав є допустимою практикою, коли спроби реалізації активних політичних прав обмежуються, або в певних випадках придушуються чинною владою. Суть подібної реакції розкривають ті заходи, які були прийняті російською владою в період 2012-2013 рр., як відповідь на політичні протести 2011 р.

Як відзначає М. Креймер, в 2012 р. за підтримки (або, принаймні, мовчазній згоді) значної більшості населення було прийнято цілу низку репресивних заходів, в тому числі: введення серйозних обмежень на діяльність НУО, що займаються розвитком демократії та захистом прав людини, а також моніторингом проведення виборів; крупне збільшення штрафів для учасників «незаконних» мітингів; заборона на публічні збори в певних місцях, де наприкінці 2011 р. проводились масові протести; припинення мовлення іноземних ЗМІ; обмеження доступу до інтернету; а також різке розширення поняття державної зради. В 2013 р. були прийняті додаткові заходи, в тому числі: «закон про богохульство»; закон про заборону «пропаганди» прав сексуальних меншин; почалися вкрай настирливі перевірки офісів НУО; а також став проводитися в життя закон, що вимагає, щоб НПО, які отримують фінансування з-за кордону, зареєструвалися як «іноземні агенти» і вказували на цей факт у своїх публікаціях. Хоча кільком периферійним НПО вдалося оскаржити застосовність цього закону до своєї сфери діяльності, вимога зареєструватися

як «іноземний агент» різко негативно позначилося на справі просування демократії [90].

Таким чином, аналіз нормативно-регулятивної підсистеми політичної системи Росії дозволяє зробити висновок, що права і свободи людини не стали в реальності вищою цінністю. Формування правової держави і повага прав людини залишається актуальним завданням, на вирішення якої знадобляться зусилля всього суспільства, пов'язані з подоланням як історичних традицій Росії не сумісних з демократією і свободою, так і прорахунків влади.

Стан інституційної підсистеми політичної системи Росії також є індикатором процесів інституціалізації верховенства права. Як зазначалося вище, критеріями ефективності даного процесу виступає баланс гілок влади, незалежність судової влади, правовий характер державного управління.

Найважливішою частиною конституційного закріплення розподілу влади в Росії, а також і в Україні, є норми, що регулюють відносини між парламентом, президентом, урядом, судовою гілками влади. У Росії в період президентства Б. Єльцина і на сучасному етапі правління В. Путіна функціонує президентсько-парламентська модель правління. Російська специфіка форми правління полягає в тому, що повноваження президента значно ширше порівняно з аналогічними системами в європейських країнах. Це підтверджується показником Індексу форми правління (ІФП), розрахованого для форми правління Росії.

О. І. Зазнаєв характеризує форму правління сучасної Росії як атипову напівпрезидентську систему. «Чиста» напівпрезидентська система характеризується наявністю «сильного» (або відносно «сильного») президента і «сильного» парламенту, перед яким уряд несе політичну відповідальність. У Росії має місце домінування президента над іншими державними органами, слабкий вплив парламенту на виконавчу владу і фактична відсутність парламентської відповідальності уряду. Атиповість

російської форми правління полягає в превалюванні президентських елементів над парламентарними, про що красномовно говорить Індекс форми правління (ІФП): +5 за Конституцією і +8 на практиці (максимально можливе позитивне значення індексу форми правління +10) [65, с. 17].

Система стримувань і противаг, що покликана в класичному західному варіанті сприяти балансу гілок влади, в Росії не діє. Більш того персоніфікація влади президента, що прописана в Конституції РФ, підкріплюється патерналістською традицією російської політичної культури. У той же час законодавча політика в Росії визначається не так парламентом, скільки виконавчою гілкою влади, що суперечить принципу розподілу влади. При цьому домінування в державній системі виконавчої влади відбувається при слабкості парламентського контролю та практичній неучасті парламента у формуванні уряду.

Однак є й владні структури, домінуючі над органами виконавчої влади, наприклад, Адміністрація Президента Російської Федерації. Президент наділений повноваженнями, що дозволяють йому забезпечувати узгоджене функціонування і взаємодію органів державної влади (ст. 80 Конституції РФ). При цьому Президент, який є гарантом Конституції, прав і свобод людини, виступає, в деяких випадках, як самостійна гілка державної влади. Так, ст. 90 Конституції РФ передбачає підзаконний характер указів Президента, але в ній не йдеться про їх слідування федеральним законам. Відсутній і перелік питань, що підлягають регулюванню виключно законом. Президент Росії неодноразово видавав укази з питань, віднесених до компетенції уряду (наприклад, про соціальні виплати). Враховуючи подібну практику, що сприяє виникненню правових колізій, а також часту невідповідність одних нормативних актів іншим, уявляється необхідним законодавчо вирішити проблему розмежування компетенції цих державних органів. Беручи до уваги досвід зарубіжних країн, давно використовують таку модель державного устрою, важливий певний баланс повноважень між главою держави і

органом, контролюючим уряд. У Російській Федерації присутність даного балансу в даний час слабо виражена [134].

Визначаючи ступінь інституціоналізації верховенства права, необхідно охарактеризувати судову гілку влади в Росії. За роки після розпаду СРСР були досягнуті певні успіхи: суттєво покращено фінансування судів, відроджені суди присяжних і мирова юстиція, створений Конституційний Суд РФ, утворена нова і досить ефективна система арбітражних судів, суб'єкти РФ отримали право створити свої власні конституційні або статутні суди, сформовані органи суддівського співтовариства, суддям формально гарантовано високий рівень матеріального і соціального забезпечення, поступово у судовій діяльності починають застосовуватися сучасні інформаційні технології.

Незважаючи на певні успіхи, судова система РФ залишається недосконалою, існує безліч невирішених або вирішених не до кінця проблем :

- утруднене одержання інформації у сфері правосуддя, відсутні необхідні системи отримання правової інформації;
- низький рівень виконання судових рішень;
- відсутність повного законодавчого регулювання діяльності судів;
- недостатня кількість суддів;
- низька захищеність суддів, відсутність гарантованого захисту від тиску на них [150].

Очевидно, що в рамках судової системи Росії і України виникають ідентичні проблеми. Загальною рисою обох політичних систем є, по-перше, низький рівень довіри населення до судової системи. По-друге, відсутність базової умови правової держави – незалежності судової системи.

У той же час слід зазначити, що Індекс якості державного управління, розрахований для Росії в 2011 р., мав наступні показники : щодо ефективності роботи уряду – 42 пункти; за якістю законодавства – 39

пунктів; з верховенства права – 25 пунктів. Дані показники дещо вищі порівняно з українськими за аналогічний період. Таким чином, система політичного управління володіє певним потенціалом стабільності [74].

Функціональна підсистема політичної системи Росії досить консервативна. Так, партійна система, яка є ключовим механізмом представництва інтересів, починаючи з 2000-х рр. зазнавала змін і проявила тенденцію до звуження і обмеження політичного плюралізму. На дану обставину вказує російський дослідник Б. Макаренко. На його думку, пануюча у 1990-ті роки тенденція політичного плюралізму змінилася тенденцією моноцентричності партійної системи, що стала ефективним інструментом підтримки статус-кво. Незважаючи на існуючий Конституційний дизайн зі слабким парламентом и обмеженою роллю партій, період політичного плюралізму зіграв позитивну роль у становленні партійної системи.

«Протягом майже десятиліття влада проводила реформи, притому що у законодавчій владі опозиція становила більшість, – унікальний випадок для всього посткомуністичного простору. Через партії та їх парламентське представництво різні групи населення виявилися залученими до реалій нової політики: і такі, що ностальгують за радянським устроєм (через КПРФ), і ті, кому до душі правий популістський протест з націоналістичним відтінком (через ЛДПР), і ліберали-західники (через «Яблуко» і попередників нинішнього «Правого дела»), і прихильники лівоцентристського патерналізму (через безліч дрібних лівих партій). При всій суперечливості інституційної ролі Державної Думи 1990-х років, вона стала інструментом, за допомогою якого в країні створювалася нова плюралістична політична спільнота, яка заповнила (хоча і не оптимальним чином) законодавче поле» [104, с. 40].

Обмеження політичного плюралізму, звуження партійного простору стали наслідком прийняття у 2001 р. закону «Про політичні партії» з

подальшим його посиленням в грудні 2004 р. Також певний вплив на цей процес мало внесення поправок до виборчого законодавства, за якими було підвищено електоральний бар'єр на парламентських виборах для політичних партій до 7 %, а також заборонено утворення блоків.

Про високу концентрованість партійної системи Росії говорить індекс агрегації, розрахований за результатами виборів до Державної Думи 2007 р. та 2011 р. У 2007 р. у парламент Росії обрано 450 депутатів. Місця розподілилися наступним чином :

Єдина Росія – 315 місць;

Комуністична партія РФ – 57 місць;

Ліберально-демократична партія Росії – 40 місць;

«Справедлива Росія» – 38 місць.

$$\text{Індекс агрегації (А)} = \frac{315 \times 100}{450 \times 4} = 17,5 \text{ [106, с. 224].}$$

На парламентських виборах у 2011 р. місця між партіями розподілилися наступним чином :

Єдина Росія – 238 місць;

Комуністична партія РФ – 92 місць;

«Справедлива Росія» – 64 місця;

Ліберально-демократична партія Росії – 56 місць.

$$\text{Індекс агрегації (А)} = \frac{238 \times 100}{450 \times 4} = 13,2$$

Тобто, Індекс агрегації змінився в 2011 р. в бік зниження концентрованості партійної системи, хоча і не значним чином. Водночас партійна система Росії продовжує залишатися моноцентричною, з певним набором парламентських партій без реальних можливостей опозиційних партій впливати на процеси прийняття політичних рішень.

Що стосується російської опозиції, вона виявилася організаційно і ресурсно слабкіше української. Становлення політичної опозиції в якості ефективної противаги владі в Росії не відбулося. Український дослідник

Н. Кононенко зазначає, що тиск на політичну опозицію розпочався з переобранням президента Б. Єльцина на другий термін, та значно посилювався із обранням президента В. Путіна. Становлення режиму запропонованої В. Путіним «керованої демократії» відбувалось паралельно із зменшенням впливу на політику незалежних від держави політичних акторів (регіональних еліт, партій, ЗМІ, олігархів) і зростанням впливу на вироблення та реалізацію політичних рішень з боку бюрократичної еліти. Так, реформа Ради Федерації та бюджетна реформа зменшили вплив регіоналів на формування центральної політики та позбавили губернаторів фінансової самостійності. А нова система виборів губернаторів фактично вписала їх у «президентську владну вертикаль». З 2001 року у олігархів, опозиційно налаштованих до діючої влади, було відібрано медіа (НТВ, ТВ-6). І, нарешті, вилучення з кола провідних політичних акторів олігархів Б. Березовського і В. Ходорковського, які намагалися впливати на політичні процеси, довело, що влада співпрацює лише з тими олігархами, які відходять від впливу на політику [84].

Існує ще один показник рівня демократизації політичної системи на функціональному рівні, йдеться про тип зміни влади. В умовах демократії влада повинна змінюватися, а ротація здійснюється через вибори. У Росії, як зразку «керованої демократії», даний функціональний аспект політичної системи має особливості. У відмінності від режиму «квазідемократії», в умовах «керованої демократії» діє політичне наступництво. Дві зміни влади в Росії були, по суті, передачами влади (Єльцин-Путін і Путін-Медведєв), хоча і здійснювалися через вибори. З одного боку, народ реалізував своє виборче право, що дає підставу говорити про демократичну зміну влади; з іншого – фактично результат виборів був передбачуваним.

Як пише російський дослідник П. В. Панов, персональна зміна президента в пострадянській Росії відбувалася двічі – в 2000 і 2008 рр., і обидва рази через модель наступника. Але обставини, в яких проводилися

«операції «наступник»», суттєво різнилися по трьох позиціях: 1) Єльцин відійшов від активної політичної діяльності, а В. Путін залишився, зайнявши пости Голови Уряду і лідера «Єдиної Росії»; 2) від Путіна чекали, що він повинен дистанціюватися від досить непопулярного «попередника», тоді як В. Медведєв, навпаки, став президентом на піку популярності Путіна; 3) в 2000 р. в країні мала місце досить гостра політична конкуренція, в 2008 р. політичний простір (принаймні, публічний) було фактично монополізовано однією політичною силою. Значною мірою це пояснює, чому в діяльності В. Путіна поворот до «самостійності» відбувався значно швидше і активніше, ніж у В. Медведєва. Властива інституту наступника дилема «лояльність vs самостійність» простежується в діяльності обох лідерів. Це проявляється, наприклад, в кадрових призначеннях, в політичній риторичі тощо. Наступники, з одного боку, поводяться лояльно не тільки у відношенні до попередника персонально, але також і до його клієнтелі, зберігаючи її представників у вищих ешелонах влади. З іншого боку, вони прагнуть просувати у владу своїх людей і позиціонувати себе як самостійних політиків [130].

Таким чином, політичне наступництво неоднозначний феномен з позицій демократії, його інституціалізація в державі не тільки не сприяє, а й суперечить принципу верховенства права. Консервація політичної системи, яка, як правило, має місце при реалізації політичного наступництва, сприяючи стабільності, істотно обмежує динаміку і можливості політичного розвитку. У цьому відношенні показовим є Індекс інституційних основ демократії, який для політичної системи Росії становить 5,24, тоді як в Україні його показник вищий і дорівнює 6,46 [158].

Ефективність комунікативної підсистеми російської політичної системи, як і у випадку України, може бути оцінена за такими критеріями як свобода преси, розвиненість громадянського суспільства, рівень корупції. Що стосується свободи преси в Росії, її місце в світовому рейтингу

в 2013 р. відповідало 176 місцю, з показником 81, який визначає російські ЗМІ як невірні [158].

Трохи інакше, оптимістичніше, оцінюють стан свободи слова в Росії соціологічні служби. Згідно опитуванням, більшість росіян в 2000 р. вважали, що свобода слова є, причому, половина з них вважає, що свобода слова надто велика. Ще майже третина росіян (31 %) були впевнені в 2001 році, що свобода слова є, але має обмеження. Лише 12 % вважали, що свободи слова немає взагалі. При аналогічному опитуванні експертів 66 % відповіли, що в РФ свобода слова є. За даними Левада-Центру частка росіян, які вважають, що «влада Росії веде наступ на свободу слова і утискають незалежні ЗМІ» становила у 2000 році 30 %, в 2005 р. знизилася до 27 %, а в 2007 р. – 26 %. За даними Левада-центру, частка росіян, які вважають що «влада Росії анітрохи не загрожує свободі слова і не ущемляє діяльність незалежних ЗМІ», збільшилася з 2000 року на 3 % і склала 49 % [165].

Результати всеросійських опитувань від 2007 р. показують, що свобода слова як демократична цінність досить міцно вкоренилася у свідомості росіян: більшість населення країни (83 %) вважає важливим існування в Росії свободи слова та ЗМІ. За результатами соціологічних опитувань, більшість росіян вважає, що права громадян на вираження власної думки, свободу слова сьогодні реалізуються в достатньому обсязі. При цьому, дані всеросійських опитувань показують, що росіяни помічають певні обмеження свободи слова і ЗМІ, але не вважають, що проблема є системною і посилюється з часом [165].

У той же час слід зазначити, що в Росії за даними на липень 2010 р. зареєстровано більше 93-х тисяч ЗМІ, причому абсолютна більшість з них – 90 % – це недержавні ЗМІ. У разі Росії значна кількість недержавних ЗМІ не створює передумов зміцненню свободи слова. Так, В. Римський вказує на наступний аспект даної проблеми : «... необхідно визнати, що в сучасній Росії немає суб'єктів, яким була б вигідна свобода слова. Такими суб'єктами могли

б бути некомерційні та громадські організації, зацікавлені в повній і докладній інформації про діяльність органів влади та приватного бізнесу. Але вони слабо впливають на вирішення суспільних проблем, зайняті приватними проблемами, їм не потрібна така інформація. Приватному бізнесу потрібна була б свобода слова, якби він конкурував за споживачів. Тоді потрібно було б знати точно і своєчасно про все, що трапляється в світі і в регіонах Росії, щоб встигати коригувати стратегії виробництва та комерційної діяльності. У сучасній Росії всі без винятку приватні бізнеси афілійовані з тими чи іншими органами влади, конкуренція йде за доступ до адміністративних ресурсів цих органів влади, а не за споживачів. Тому російському приватному бізнесу свобода слова не потрібна» [159].

Наступна необхідна передумова становлення правової держави – це розвиненість громадянського суспільства. У Росії процес розвитку громадянського суспільства сам по собі неоднозначний і результати його не визначені. Розвитку некомерційного сектора як стрижня громадянського суспільства в Росії не відбулося. Замість співтовариства незалежних організацій, які мають представляти і відстоювати певні соціальні інтереси, сформувалися групи, що тісно взаємодіють з владою з метою задоволення власних інтересів. Таким чином, некомерційний сектор в Росії вписався в систему управління, ставши інструментом влади, за допомогою якого в більшій мірі вирішуються завдання влади.

Російський дослідник І. Дзялошинський відзначає, що порівняння даних, отриманих різними дослідниками, які користувалися різними методиками і які дотримуються різних політичних орієнтацій, свідчить про те, що перспективи розвитку громадянського суспільства в Росії вельми туманні. В соціально-психологічному відношенні російське суспільство все ще перебуває, так би мовити, в «розібраному стані», яке взагалі не здатне поки служити фундаментом чого-небудь. І в такій ситуації ініціатива, необхідна для поглиблення та закріплення демократичних реформ, не може

виходити «знизу», з боку мас та інститутів громадянського суспільства. Громадянському суспільству не вистачає консолідованості для забезпечення такого вектора розвитку. У зв'язку з цим зберігається, а в деяких відносинах навіть посилюється «верхівковий» характер вироблення курсу політичних сил, що стоять при владі. Основними агентами суспільних перетворень в Росії та їх гарантами опиняються (або, якщо завгодно, залишаються) елітні групи та представники влади, але не громадянське суспільство. Політичні події останніх років показали, наскільки нестійким залишається процес демократичної трансформації в країні, і наскільки небезпечно велика в ньому роль окремої особистості. Крім того, що влада в таких умовах не тільки виявляється головним «мотором» реформування суспільства, а й отримує широкі можливості визначати характер змін, що здійснюються, у своїх інтересах. Таким чином, модернізація і демократизація російського суспільства набувають рис авторитарності [49].

Залишається явно недостатньою і соціальна база російського громадянського суспільства. За даними спеціально проведеного в 2008 р. дослідження [54], російське громадянське суспільство включає в себе :

– ядро – 7,7 % росіян, які є членами та / або беруть участь в діяльності громадських об'єднань та інших недержавних некомерційних організацій, громадянських ініціативах, залучені у відносини волонтерства та філантропії, готові об'єднуватися для спільних дій, якщо їх ідеї та інтереси збігаються, а також демонструють інформованість про організації третього сектору і громадянські ініціативи;

– сателіти ядра – 26,6 % росіян, які беруть участі в діяльності НКО і громадянських ініціативах, однак готових об'єднуватися для спільних дій, що займаються благодійністю в широкому сенсі, поінформованих про громадські об'єднання та про інші недержавні некомерційні організації, громадянські ініціативи;

– буферна зона – 26,5 % росіян, є проміжною ланкою між активом і периферією соціальної бази. Її представники потенційно готові об'єднуватися для спільних дій, але реально не беруть участь в них, не займаються приватною благодійністю і не інформовані достатньою мірою про роботу існуючих організацій.

– периферія – 30,4 % дорослих росіян, які на момент досліджень виявилися не готові до об'єднання з іншими людьми для вирішення колективних цілей, але при цьому вони мають схильність до благодійності, знають про існування та діяльності громадських організацій;

– аутсайтери – 8,8 % росіян, які не володіють ні однією ознакою приналежності до соціальної бази громадянського суспільства.

Особливості комунікативної підсистеми політичної системи Росії, а також ризики в процесах інституціоналізації верховенства права задаються високими рівнями корупції. Індекс сприйняття корупції (ІСК) у Росії низький, і складав у 2013 р. – 2,8 (10 є кращим показником), що відповідає 127 місцю в рейтингу. Це свідчить, що корупція є однією з системоутворюючих політичних відносин в Росії.

Причини вкоріненості корупції в російському суспільстві такі :

– фінансова, адміністративна (розпорядча і контрольна) і судова «потужність» Російської держави не відповідає обсягу її зобов'язань перед громадянами і підприємствами, що створює стійку ситуацію дефіцитності всіх послуг держави, що реалізуються на практиці, включаючи адміністративні послуги (виконання обов'язків з регулювання) і виконання бюджетних зобов'язань;

– непрозорість виконавчої влади, відсутність працюючих механізмів контролю за її діяльністю з боку представницької влади та громадськості веде до створення штучних зон адміністративного дефіцита;

– існуюча система державної служби не забезпечує умов для ефективного виконання контрактів з боку державних службовців [94, с. 21-22].

Негативні наслідки корупції в російському суспільстві породжують ряд викликів [96]. По-перше, корупція являє собою лавиноподібний процес, породжуючи нові дефекти і проблеми, що призводить до появи нових різновидів корупції. По-друге, корупція – гігантська інституційна пастка, коли більшість – у владі і в суспільстві – витрати, пов'язані з подоланням корупції, сприймає як такі, що суттєво перевершують поточні витрати від самої корупції. По-третє, корупція становить загрозу суспільній безпеці, оскільки є еквівалентною неефективності. По-четверте, корупція призводить до руйнування сфери права, зокрема це знаходить вираз у вибіркового застосуванні законів (типовий приклад – справа ЮКОСа), в результаті чого формується альтернативна тіньова квазіправова система, яка співіснує з офіційним правом, спотворює і руйнує його. З цим наслідком пов'язане й інше, ще більш серйозне – катастрофічно зростаючий розрив між законами і їх виконанням.

Поряд з комунікативною підсистемою істотний вплив на процес інституціоналізації верховенства права робить ідеологічна підсистема політичної системи Росії. Показником її якості є рівень сприйняття демократичних норм, який відображається в політичній культурі.

Так, російський дослідник К. Ф. Завершинський відзначає, що існуючі в нинішній Росії політичні дискурси, які претендують на політичну універсальність, вельми далекі від реалій толерантної політичної культури. У цьому контексті присутність дискурсу політичної культури в Росії виглядає досить проблематичним, так як в її історії практично відсутній успішний досвід будівництва правової держави [62].

В той же час від характеру правових настанов багато в чому залежить не тільки устрій інститутів влади, а й зміст домінуючих у суспільстві

соціально-політичних ідеалів. Якщо в суспільстві існують політико-юридичні умови для утвердження пріоритету права перед владою, то тоді зміст таких цінностей-норм, як політична свобода, соціальна справедливість тощо, хоча б в обмеженому вигляді простежується в практиці політичних відносин [62].

В останнє десятиліття в політичній культурі Росії намітилися певні активістські демократичні тенденції розвитку. Хоча слід зазначити, що вони є більш помірними в порівнянні з аналогічними тенденціями в Україні, де становлення активістських рис політичної культури доповнюється закріпленням автономних форм політичної участі.

За результатами дослідження, проведеного Центром політичних технологій в рамках проекту «Російська політична культура» в 2008-2009 рр. в російській політичній культурі позначився перехід від «підданської культури» до «активістської». Цей «перехід» вже не дано здійснити тим, хто залишився на позиціях «радянського традиціоналізму», і він давно завершений для «лібералів». Інша ж частина суспільства (а це абсолютна більшість) вже формулює вимоги до держави, що відповідають сучасній політичній громадянській культурі, але вважає за краще залишатися «ведучою» на цьому переході, довіряючи провідну роль державі. До неї або звертаються з м'якими побажаннями удосконалення («лоялісти»), або піддають більш жорсткій критиці («патерналісти» і «патріоти»). В цілому ж з точки зору політичної культури Росія залишається перехідним суспільством [68].

Очевидно, що така характеристика політичної культури побудована на аналізі основних політичних сил, які представляють певний сегмент російської політичної системи. В рамках суспільства закріплення активістських настанов, а отже і створення передумов для ефективної інституціалізації верховенства права, залишається актуальним завданням, вирішення якого займе тривалий час.

Висновки до розділу 4.

1. Як і ряд інших політичних систем пострадянського простору, Україна і Росія знаходяться на етапі політичних трансформацій, закінчення яких далеко від свого завершення. В цьому відношенні перешкодою інституціалізації верховенства права виступає недостатній рівень соціально-економічного добробуту, залежність судової влади від інших гілок влади, високий рівень корупції тощо. В той же час інституційна і нормативно-регулятивна підсистеми обох політичних систем досить розвинені і створюють основу для процесу інституціалізації верховенства права, однак недостатньо трансформовані функціональна, комунікативна та ідеологічна підсистема, що і створює структурно-функціональні дисбаланси в політичній системі.

2. Структурний розвиток політичних систем України та Росії є подібним, проте не однаковим. Відмінності криються насамперед у функціональній та ідеологічній підсистемах суспільства. Дані особливості істотно впливають на процес інституціалізації верховенства права. По-перше, в Росії присутні перешкоди на шляху реалізації політичних прав громадян. По-друге, свобода ЗМІ та рівень розвитку громадянського суспільства нижче ніж в Україні. По-третє, політичний плюралізм, який повинен знаходити вираження в партійній системі та дієвій опозиції, істотно обмежений. По-четверте, політична культура України більшою мірою орієнтована на сприйняття демократичних цінностей. У той же час, незважаючи на більш високий рівень інституціалізації демократії в Україні, успішній інституціалізації верховенства права перешкоджає фактор нестабільності, нестійкості політичної системи, який не дозволяє завершити політичну демократизацію.

ВИСНОВКИ

1. Існування ідеї верховенства права в суспільстві базується на певній історико-правовій традиції. В рамках даної традиції зформувалися ідеї про недоторканість особи і рівність різних форм власності, захисту основних особистих і громадянських свобод за допомогою судочинства, принципу залучення громадян до правосуддя. Такі тенденції надали ключовий вплив на становлення і функціонування ліберально-демократичного дискурсу як політико-правового феномена.

Розвиток ідей верховенства права відбувався у кілька етапів. На початковому етапі розвитку в період Античності була обґрунтована роль законів в суспільстві. На наступному етапі в період Відродження та Нового часу ідея верховенства права набула якісно нового значення в межах раннього лібералізму. Наприкінці XIX ст. – початку XX ст. верховенство права почало розглядатися в якості невід'ємного елемента англо-саксонської правової традиції, в той час як тотожня ідея правової держави була обґрунтована в романо-германській правовій традиції. На сучасному етапі розвиток ідеї верховенства права, зокрема в Україні, здійснюється зусиллями вітчизняних дослідників з різних галузей суспільствознавства. Об'єктами дослідження виступають як теоретичні аспекти принципу верховенства права, так й питання практичної реалізації верховенства права в умовах політичної демократизації перехідних суспільств.

2. Демократизація політичних систем є тривалим, багатоаспектним і варіативним процесом. Багатоаспектність даного процесу проявляється в необхідності трансформації всіх структурних елементів політичної системи, що припускає не тільки побудову нових демократичних інститутів, але і зміну економічних, соціальних та політико-культурних основ суспільства. Трансформація політичної культури та політичної свідомості в цілому є необхідною передумовою ефективної демократизації. Дана обставина

обумовлює тривалість демократичних транзитів, оскільки політична культура є найбільш інертним елементом політичної системи. Тип політичної культури суспільства визначає характер інтерацій всередині політичної системи. В цьому відношенні істотними є взаємодії старих і нових політичних еліт, їх здатність досягати домовленостей.

На основі зазначених структурних умов стає можливим формування нових «правил гри», які передбачають не тільки політичні домовленості, але і вибудовування правового поля. В рамках даного правового поля повинні здійснюватися подальші демократичні трансформації. Інституціоналізація верховенства права в цьому відношенні виступає ключовим критерієм ефективності демократизації, індикатором її завершення. Таким чином, процеси інституціоналізації верховенства права вимагають наявності попередніх структурних умов. Оцінка даних умов в конкретних політичних системах дозволяє визначати темпи і рівні інституціоналізації верховенства права.

3. Структурними елементами політичної системи виступають її підсистеми. До основних підсистем політичної системи, що забезпечують її функціонування, відносяться: нормативно-регулятивна, інституційна, функціональна, комунікативна та ідеологічна. В умовах демократизації всі зазначені підсистеми зазнають певних трансформацій. Однак темп даних трансформацій для підсистем в рамках різних політичних систем неоднаковий. В результаті перехідні політичні системи в структурному відношенні становлять собою гібридні утворення – «напівдемократії». Відповідно до режимного критерію виділяються, як мінімум, два типи політичних систем з незавершеною демократизацією: «квазідемократія» і «керована демократія». Обидва типи політичних систем мають як структурні відмінності, так і різні передумови інституціоналізації верховенства права, що є підставою для проведення порівняльного аналізу політичних систем, що здійснюють демократизацію.

Перешкодою на шляху демократичних трансформацій та інституціалізації верховенства права зокрема є, характерні для перехідних політичних систем, структурно-функціональні дисбаланси. Їх причинами є неоднакові темпи трансформацій різних структурних елементів політичної системи і в результаті викривлення функціональної ролі того чи іншого елемента.

4. «Квазідемократія» є політичним режимом, в ході якого відбувається порушення (або викривлення) ліберально-демократичних принципів. В умовах неліберальної демократії, політичні еліти, які претендують на представлення думки народу, втручаються в сферу повноважень і прав інших елементів суспільства. В цьому випадку узурпація влади має як горизонтальний напрямок (привласнення повноважень інших її гілок), так і вертикальне (вторгнення в сферу повноважень регіональної та місцевої влади, а також приватного бізнесу та інших неурядових груп). Причини формування «квазідемократії» різноманітні, зокрема до них відносяться: певна структурованість політичної еліти, що склалася в суспільстві; економічні чинники; традиційна політична культура.

5. «Керована демократія» характеризується рядом ідентифікаційних рис. Ключовою характеристикою режиму «керованої демократії» є активне втручання політичної еліти в сферу здійснення правосуддя і маніпулювання судовою системою. В електоральних процесах існує своя специфіка, зокрема правляча еліта чинить за допомогою ЗМІ тиск на виборців. Суперечить демократичним принципам і укладення домовленостей між кандидатами на регіональних виборах і федеральним центром, при яких перемога кандидата на виборах залежить не стільки від результатів місцевого голосування, скільки від волевиявлення центральної влади. Істотним чинником функціонування «керованої демократії» виступає пропаганда, яка активно використовується в соціально-політичній системі.

6. Процес демократичного транзиту в Україні триває та ще далекий від свого завершення. Це свідчить про незавершеність процесів інституціалізації верховенства права. Певні структурні елементи політичної системи зазнали змін, що створюють передумови для впровадження принципів верховенства права в політичну практику : сприйняття демократичних цінностей масовою свідомістю; орієнтація на автономні форми політичної участі та реалізацію політичних прав; становлення дієздатної політичної опозиції; орієнтація на розвиток парламентарних традицій тощо. Однак подальша інституціалізація верховенства права вимагає подолання дисбалансів у системі розподілу влад, підвищення захисту соціально-економічних прав людини, зниження рівня корупції в політичній системі взагалі.

7. Інституціалізація верховенства права в Росії знаходиться на початковому етапі. На рівні певних структурних компонентів політичної системи Росії мають місце передумови для поступової інституціалізації верховенства права, зокрема забезпечення соціально-економічних прав людини стало ефективнішим; відбулася стабілізація інституційної підсистеми політичного управління тощо. Проте проблемними залишаються функціональна та комунікативна підсистеми політичної системи, що знаходять прояв у обмеженні політичних прав людини та активних форм політичної участі; залежності ЗМІ; відсутності реальної політичної опозиції тощо.

8. Виділення структурних компонентів в політичних системах України та Росії, як варіантів «квазідемократії» і «керованої демократії» відповідно, дозволило виявити наявність / відсутність передумов ефективної інституціалізації верховенства права. Як у «квазідемократіях», так і в умовах «керованої демократії», процеси інституціалізації верховенства права далекі від свого завершення, однак мають ряд загальних і особливих рис. До загальних рис належить наявність структурно-функціональних дисбалансів, які перешкоджають інституціалізації верховенства права та демократизації

політичних систем. Відмінність полягає в тому, що рівень інституціоналізації демократії як передумова ефективного впровадження принципу верховенства права в політичну практику, є вищим в політичних системах з квазідемократичними режимами. У той же час дані системи нестабільні і слабokonсолідовані, їх нестійкість корелюється з електоральними циклами. У «керованих демократіях» процеси демократизації охоплюють лише вузькі аспекти сфери політичних відносин, що свідчить про нижчий рівень інституціоналізації демократії в порівнянні з квазідемократичними режимами. Рівень стійкості «керованих демократій» достатньо високий, проте політичні передумови для інституціоналізації верховенства права нижче ніж в політичних системах з «квазідемократичним» режимом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура и стабильная демократия / Г. Алмонд, С. Верба // Политология : хрестоматия – М. : Гардарики, 2000. – 843 с.
2. Алмонд Г. Стабильность и политическая культура [Электронный ресурс] / Г. Алмонд, С. Верба. – Режим доступа : http://www.polisportal.ru/files/File/puvlication/Starie_publicacii_Polisa/A/1992-4-Almond_Verba_Grazhdanskaja_kultura_i_stabilnost_demokratii.pdf
3. Андриенко Ю. В. Преступность – проклятие свободы? (Как развивалась преступность в России в переходный период) / Ю. В. Андриенко, Р. Арэнд // Экономическая теория преступлений и наказаний. – 2002. – № 4. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://corruption.rsuh.ru/magazine/3/n4-06.html>
4. Андрощук С. Принцип верховенства права: визначення, співвідношення із суміжними поняттями, особливості законодавчого закріплення і реалізації [Електронний ресурс] / С. Андрощук. – Режим доступа : <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2008>
5. Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. От Возрождения до Канта / Д. Антисери, Дж. Реале. – СПб. : «Пневма», 2002. – 880 с.
6. Аристотель. Сочинения в 4-х томах. Т. 4. / Аристотель. – М. : Мысль, 1983. – 830 с.
7. Бабкін В. Д. Від правової до соціально-правової держави / В. Д. Бабкін // Правова держава. – 2001. – Вип. 12. – С. 270-281.
8. Багрій Т. Я. Принцип верховенства права як умова сучасного розвитку сучасного українського конституціоналізму [Електронний ресурс] / Т. Я. Багрій. – Режим доступа : file:///C:/Users/Ki/AppData/Local/Temp/aymvs_2011_2%282%29_6.pdf

9. Бальцій Ю. Громадянське суспільство в Україні в умовах розбудови правової демократичної державності / Ю. Бальцій // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2008. – № 1 (11). – С. 46-49.
10. Барт Р. Нулевая степень письма / Р. Барт. – М. : Академический проект, 2008. – 431 с.
11. Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию / У. Бек. – М. : Прогресс-традиция, 2001. – 301 с.
12. Березинський Л. В. Політична ефективність державної влади як критерій спроможності держави : автореф. ... дис. канд. політ. наук : спеціальність 23.00.02 – політичні інститути та процеси / Л. В. Березинський. – Дніпропетровськ, 2013. – 19 с.
13. Берназюк І. М. Правове регулювання опозиційної діяльності в Україні : постановка проблеми / І. М. Берназюк // Держава і право. – 2009. – Вип. 44. – С. 212–217.
14. Білоус О. М. Державно-церковні відносини як об'єкт політологічного аналізу : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 – політичні інститути та процеси / О. М. Білоус. – К., 2004. – 20 с.
15. Бодрийяр Ж. К критике политической экономии знака / Ж. Бодрийяр. – М. : Академический проект, 2007. – 335 с.
16. Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляция / Ж. Бодрийяр. – Тула, 2013. – 204 с.
17. Бодрунов С. Модернизация России : модель спроса или модель предложения? [Електроний ресурс] / С. Бодрунов. – Режим доступу : <http://www.kadis.ru/daily/?id=96297>
18. Борисов Н. Конституционные альтернативы Украины : назад в будущее? / Н. Борисов // Власть. – 2011. – № 2. – С. 64-69.
19. Бортніков В. Загальне та особливе демократичного транзиту в Україні / В. Бортніков, А. Куницька // Наукові записки. Серія : Політичні науки. «Демократичний транзит в Україні : підсумки електорального циклу

2004-2007 рр.». – Острого : Видавництво Національного університету «Острозька академія». – Вип. 3. – 2008. – 266 с.

20. Бринцев В. Д. Стандарти правової держави: втілення у національну модель організаційного забезпечення судової влади : монографія / В. Д. Бринцев. – Х. : Право, 2010. – 464 с.

21. Бродель Ф. Грамматика цивілізацій / Ф. Бродель. – М. : Весь мир, 2008. – 552 с.

22. Бруско І. Проблема формування правової держави в Україні [Електронний ресурс] / І. Бруско. – Режим доступу : <http://www.kpi.kharkov.ua/archive/Conference.pdf>

23. Брустінов В. В. Модернізація системи влади і управління : чинники змін та розвитку : автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 – політичні інститути та процеси / В. В. Брустінов. – К., 2005. – 17 с.

24. Ванзіляк А. А. Правова і соціальна держава : від ідеї до реалізації / А. А. Ванзіляк // Вісник Луган. акад. внутр. справ МВС. Спец. вип. : Ідея правової держави : історія і сучасність : У 5-ти ч. – 2004. – Ч. 4. – С. 16-20.

25. Васильєва С. В. Народное представительство и политическая оппозиция : соотношение идей и правовое регулирование [Електронний ресурс] / С. В. Васильєва. – Режим доступу : <http://www.hse.ru/data/2012/08/30/1243583139/Народное%20представительств о%20и%20политическая%20оппозиция.pdf>

26. Виндельбанд В. История новой философии В 2 томах. Т. 1 : От Возрождения до Просвещения / В. Виндельбанд. – М. : ТЕРРА – Книжный клуб, 2000 – 640 с.

27. Власов А. Реалізація верховенства права як принципу конституціоналізму в Європейському Союзі / А. Власов // Юридична Україна. – 2007. – № 10. – С. 17-21.

28. Волинка К. Г. Механізм забезпечення прав і свобод особи : питання теорії і практики : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец.12.00.01 – теорія та

історія держави і права; історія політичних і правових вчень / К. Г. Волинка; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2000. – 18 с.

29. Воронов І. О. Правова держава як предмет політологічного аналізу / І. О. Воронов. – К. : Віра ІНСАЙТ. – 2000. – 375 с.

30. Вырлеева-Балаева О. С. Принцип разделения власти в системе правовых ограничений государственной власти / О. С. Вырлеева-Балаева // Вопросы российского и международного права. – 2012. – № 2. – С. 15-31.

31. Гелей С. Д. Основи політології / С. Д. Гелей, С. М. Рутар. – К., 1999. – 426 с.

32. Гельман В. Политические режимы переходного периода : российские регионы в сравнительной перспективе [Электронный ресурс] / В. Гельман. – Режим доступа : <http://old.eu.spb.ru/socio/files/doklad1.pdf>

33. Герье Н. И. Блаженный Августин / Н. И. Герье – М. : Эксмо, 2003. – 640 с.

34. Гидденс Э. Устройство общества. Очерк теории структуризации / Э. Гидденс. – М. : Академический Проект, 2005. – 528 с.

35. Глобализация и развитие законодательства : Очерки / Под. ред. Ю. А. Тихомирова, А. С. Пиголкина. – М. : «Городец», 2004. – 464 с.

36. Гоббс Т. Левиафан / Т. Гоббс. – М. : Мысль, 2001. – 478 с.

37. Головатий С. Верховенство права: український досвід. Кн. 3 / С. Головатий. – К. : «Фенікс», 2006. – 1747 с.

38. Головащенко О. С. Про співвідношення соціальної і правової держав / О. С. Головащенко // Проблеми законності : Акад. зб. наук. пр. / Відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2009. – Вип. 105. – С. 3-9.

39. Голосов Г. Мир партийных систем и партийные системы в мире [Электронный ресурс] / Г. Голосов. – Режим доступа <http://dialogs.org.ua/ru/periodic/page22040.html>

40. Горожанина Т. В. Системный подход в политологическом исследовании местного самоуправления : дис. ... канд. полит. наук : 23.00.01 – теория и философия политики, история и методология политической науки / Т. В. Горожанина. – Уфа, 2011. – 194 с.

41. Гринюк Р. Ф. Ідея правової держави : теоретико-правова модель і практична реалізація / Р. Ф. Гринюк. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – 388 с.

42. Гумилёв Л. Н. Этногенез и биосфера Земли / Л. Н. Гумилёв. – М. : АСТ, 2005 – 548 с.

43. Даймонд Л. Прошла ли «третья волна» демократизации? / Л. Даймонд // Полис. – 1999. – № 1. – С. 10-26.

44. Даль Р. Демократия и её критики / Р. Даль. – М. : РОССПЭН, 2003. – 576 с.

45. Данилевский Н. Я. Россия и Европа / Н. Я. Данилевский. – М. : Книга, 1991. – 574 с.

46. Данильченко А. В. Особенности белорусской модели экономического развития. Социально-ориентированная модель экономического развития: опыт Германии и Беларуси : материалы междунар. науч.-практ. конф., Минск, 18 мая 2011 г. / Фонд им. Фридриха Эберта [и др.] / А. В. Данильченко, Т. В. Данильченко. – Мн. : И. П. Логвинов, 2011. – С. 89-95.

47. Дедов Д. И. Доктрины верховенства права и правового государства как методология философии права / Д. И. Дедов // Доктрины правового государства и верховенства права / ред. В. Д. Зорькин, П. Д. Баренбойм. – М. : «ЛУМ», «Юстицинформ», 2013. – 556 с.

48. Джефферсон Т. Автобиография. Заметки о штате Виргиния / Т. Джефферсон. – Л. : Наука, 1990. – 315 с.

49. Дзялошинский И. Гражданское общество в России: настоящее смутно, будущее туманно [Электроний ресурс] / И. Дзялошинский. – Режим доступа : www.dzyalosh.ru/01-comm/statii/.../04-grajd-obschestvo-v-rossii.doc

50. Дмитренко М. Особливості сучасної української політичної культури : проблема визначення / М. Дмитренко // Політичний менеджмент. – 2005. – № 5. – С. 134-138.

51. Добродумов П. О. Конституційна модель економічної системи України [Електроний ресурс] / П. О. Добродумов. – Режим доступу : http://lib.academy.sumy.ua/library/P_Visnik/Numbers/2_5_2011/05_02_02.pdf

52. Доброхотов Р. А. Политика в информационном обществе / Р. А. Доброхотов // Полис. – 2004. – № 3. – С. 154-161.

53. Доган М. Сравнительная политическая социология / М. Доган, Д. Пеласси. – М. : Соц.-полит. журн., 1994. – 272 с.

54. Доклад о состоянии гражданского общества в Российской Федерации. – М. : Общественная палата Российской Федерации, 2008. – 88 с. [Электроний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.oprf.ru/files/Dk-OPRF-2008.pdf>

55. Доктрины правового государства и верховенства права в современном мире / Сборник статей. Отв. ред. : В. Д. Зорькин, П. Д. Баренбойм. – М. : ЛУМ, Юстицинформ, 2013. – 560 с.

56. Дудар С. К. Верховенство права: проблеми розуміння у сучасній вітчизняній юридичній науці / С. К. Дудар // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція. – 2014. – № 7. – С. 19-23.

57. Дэннис Э. Беседы о масс-медиа / Э. Дэннис, Дж. Мэррил. – М. : Вагриус, 1997. – 384 с.

58. Єрмоленко Д. О. Правовий статус людини і громадянина в Україні як соціальній державі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень»

/ Єрмоленко Дмитро Олександрович; Національний ун-т внутрішніх справ. – Х., 2002. – 20 с.

59. Ершов Ю. Г. Философия права, словарь-минимум [Электронный ресурс] / Ю. Г. Ершов. – Режим доступа : <http://determiner.ru/dictionary/990/word/verhovenstvo-prava>

60. Жуковский А. И. Опыт муниципальной «фабрики мыслей» в Великом Новгороде 1996-2005 гг. / А. И. Жуковский // Публичная политика. – 2005 : Сб. статей. – СПб. : Норма, 2006. – С. 75-89.

61. Жуковский И. И. Становление партийной системы Республики Польша / И. И. Жуковский. – Калининград : Изд-во РГУ им. И. Канта, 2010. – 184 с.

62. Завершинский К. Ф. Политическая культура России (в поисках несуществующего дискурса) / К. Ф. Завершинский // Вестник Новгородского университета. – 1999. – № 12 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [http://www.admin.novsu.ac.ru/uni/vestnik.nsf/all/D972DE56A7DBEE5DC3256ABD004046A0/\\$file/Zavershin_PDF.pdf](http://www.admin.novsu.ac.ru/uni/vestnik.nsf/all/D972DE56A7DBEE5DC3256ABD004046A0/$file/Zavershin_PDF.pdf)

63. Заворотченко Т. М. Політичні права в Україні: науково-теоретичний аналіз конституційно-правових гарантів політичних прав громадян / Т. М. Заворотченко // Молодий вчений. – 2013. – № 2 (02). – С. 74-81.

64. Заворотченко Т. М. Теоретичні аспекти реалізації політичних прав і свобод людини й громадянина в Україні. [Електронний ресурс] / Т. М. Заворотченко. – Режим доступа : http://www.lj.kherson.ua/pravo03/part_1/14.pdf

65. Зазнаев О. И. Полупрезидентская система : политико-правовой анализ : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : специальность: 23.00.02 – политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии / О. И. Зазнаев. – Казань, 2006. – 38 с.

66. Закария Ф. Будущее свободы : нелиберальная демократия в США и за её пределами / Ф. Закария – М. : Ладомир, 2004. – 383 с.

67. Здіорук О. І. Відповідність нормативно–правового забезпечення політичних прав громадян в Україні європейським стандартам // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 3 (12) [Електронний ресурс] / О. І. Здіорук. – Режим доступу : http://old.niss.gov.ua/book/StrPryor/StPrior_12/15.pdf

68. Зевина О. Г. Об особенностях политической культуры современной России [Електронний ресурс] / О. Г. Зевина, Б. И. Макаренко. – Режим доступу: <http://www.politcom.ru/tables/pkult.pdf>

69. Зіллер Ж. Політико-адміністративні системи країн ЄС : Порівняльний аналіз / пер. з фр. / Ж. Зіллер. – К. : Основи, 1996. – 420 с.

70. Кампо В. М. Деякі проблеми реалізації принципу верховенства права в практиці конституційної юстиції // Бюлетень VII Зборів Світового конгресу українських юристів. – К., 2010. – С. 25.

71. Канке В. А. Основные философские направления и концепции науки. Итоги XX столетия / В. А. Канке. – М. : Логос, 2000 – 320 с.

72. Кант И. Метафизика нравов / И. Кант // Сочинения в 6-ти томах. Т. 4. Ч. 2. – М. : Мысль, 1965. – С. 107-438.

73. Карл Т. Л. Демократизация: концепты, постулаты, гипотезы / Т. Л. Карл, Ф. Шмиттер // Полис. – 2004. – № 4. – С. 6-26.

74. Качество государственного управления. Энциклопедия общественного развития [Електронний ресурс] // Центр гуманитарных технологий. – Режим доступу : <http://gtmarket.ru/ratings/governance-matters/governance-matters-info>

75. Кашкин С. Ю. Глобализация господства права: влияние на Россию и страны Европейского Союза / С. Ю. Кашкин, П. А. Калиниченко // Век глобализации. – 2008. – № 1. – С. 98-108.

76. Кіндратець О. М. Політична культура як чинник демократичних перетворень / О. М. Кіндратець // Гуманітарний вісник ЗДІА. – 2009. – № 39. – С. 204-211.

77. Кириченко С. О. Шляхи формування громадянського суспільства і правової держави / С. О. Кириченко. – К. : Логос, 1999. – 88 с.

78. Козюбра М. І. Верховенство права / М. І. Козюбра // Законодавчий бюлетень. – К., IREX UMedia.–2005. – С. 5-13.

79. Козюбра М. І. Верховенство права і Україна / М. І. Козюбра // Право Україні. – 2012. – № 1-2. – С. 30-63.

80. Колодій А. М. Права людини і громадянина в Україні : навч.посіб. / А. М. Колодій, А. Ю. Олійник. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 336 с.

81. Колодій А. Ф. Багатопартійність і демократизація в Україні : висхідні на низхідні тренди в роки незалежності : Доповідь на міжнародній науково-практичній конференції «Партійна система сучасної України : еволюція, тенденції та перспективи розвитку». – Київ, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень, 24-25 листопада 2011 [Електронний ресурс] / А. Ф. Колодій. – Режим доступу : <http://political-studies.com/?p=692>

82. Колодій А. Ф. Політичний спектр посткомуністичних держав і проблема формування лояльної опозиції (приклад України) / А. Ф. Колодій // Політична опозиція : теорія та історія, світовий досвід та українська практика. – К. : Навч.-метод. каб. вищ. освіти України, 1996. – С. 142–147.

83. Колодій А. Траєкторія демократичного переходу в Україні / Р. 2. Кн. : Трансформація в Польщі і в Україні : 1989-2009. Вибрані аспекти. [Електронний ресурс] / А. Колодій. – Режим доступу : <http://political-studies.com/?p=570>

84. Кононенко Н. Польща і Росія : сучасні пошуки ідентичності / Н. Кононенко // Політичний менеджмент. – 2007. – Спецвипуск (вересень). – С. 136-150.

85. Константій О. В. Щодо проблеми реалізації принципу верховенства права у сфері діяльності судової влади в Україні [Електронний ресурс] / О. В. Константій. – Режим доступу : <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/>

86. Коплстон Ф. История философии. Древняя Греция и Древний Рим. Т. II / Ф. Коплстон. – М. : Центрполиграф, 2003. – 319 с.

87. Коплстон Ф. История философии. Средние века / Ф. Коплстон. – М. : Центрполиграф, 2003. – 494 с.

88. Костицький В. В. Розподіл влад у правовій державі та соціально-нормативне закріплення ідеї свободи і демократії [Електронний ресурс] / В. В. Костицький. – Режим доступу : <http://www.kostytsky.com.ua/upload/doc/rozpodil.pdf>

89. Красин Ю. А. Метаморфозы демократии в изменяющемся мире / Ю. А. Красин // Полис. – 2006. – № 4. – С. 134-136.

90. Креймер М. Есть ли перспектива у протестов против Путина? [Електронний ресурс] / М. Креймер. – Режим доступу : http://slon.ru/russia/est_li_perspektiva_u_protestov_protiv_putina-1004270.xhtml

91. Крестева Ю. В. Институт місцевого самоврядування в Україні : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 – політичні інститути та процеси / Ю. В. Крестева. – Л., 2002. – 18 с.

92. Крисюк Ю. П. Розбудова правової держави в Україні : проблеми та перспективи [Електронний ресурс] / Ю. П. Крисюк. – Режим доступу : <http://esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/2214/3/4559.pdf>

93. Крохмалюк А. Верховенство права vs верховенство закона? О правовых регуляторах, правовых барьерах и конституционном правосудии / А. Крохмалюк // Новая адвокатская газета. – 2013. – № 21. – С. 4.

94. Кузьминов Я. И. Механизмы коррупции и их особенное проявление в государственном аппарате / Я. И. Кузьминов // Административное право: Теория и практика. Укрепление государства и динамика социально-

экономического развития / Отв. ред. Ю. А. Тихомиров. – М. : ГУ-ВШЭ, 2002. – С. 18-32.

95. Лапаева В. В. К дискуссии о концепциях российской демократии / В. В. Лапаева // Российское правосудие. – 2006. – № 4. – С. 14-31.

96. Левин М. Коррупция в России : классификация и динамика. [Электронный ресурс] / М. Левин, Г. Сатаров. – Режим доступа : <http://instituciones.com/general/2129-korrupciya-v-rossii-klasifikaciya-i-dinamika.html>

97. Лемак В. Принцип верховенства права в Україні : основні загрози // Право України. – 2010. – № 3 [Электронный ресурс] / В. Лемак. – Режим доступа : <http://www.info-prensa.com/article-274.html>

98. Липсет С. Сравнительный анализ условий, необходимых для становления демократии / С. Липсет // Международный журнал социальных наук. – 1993. – № 3. – С. 9-10.

99. Локк Д. Два трактата о правлении : Соч. в 3 томах. Т. 3. / Д. Локк. – М. : Мысль, 1989. – 668 с.

100. Ломжець Ю. В. Проблеми формування моделі розподілу влади в Україні [Электронный ресурс] / Ю. В. Ломжець. – Режим доступа : <http://fsn.fhum.info/pdf/112/112-12.pdf>

101. Лосев А. Ф. История античной эстетики. Высокая классика / А. Ф. Лосев. – М. : АСТ, 2000. – 624 с.

102. Лосев А. Ф. Эстетика Возрождения / А. Ф. Лосев. – М. : Мысль, 1978. – 623 с.

103. Макаренко Б. И. Посткоммунистические страны : некоторые итоги трансформации [Электронный ресурс] / Б. И. Макаренко. – Режим доступа : http://www.politeia.ru/content/pdf/Politeia_Makarenko-2008-3.pdf

104. Макаренко Б. Сценарии эволюции партийной системы / Б. Макаренко // Pro et Contra. – 2010. – июль-октябрь. – С. 39-52.

105. Макиавелли Н. Сочинения / Н. Макиавелли. – СПб. : Кристалл, 1998 – 656 с.
106. Максимова О. М. Чинники нестабільності перехідних політичних систем / О. М. Максимова. – Севастополь, 2013. – 300 с.
107. Максимов С. І. Конституційний принцип верховенства права : загальне та особливе // Філософія права : сучасні інтерпретації : вибр. Праці : статті, аналіт. огляди, переклади (2003-2010) / С. І. Максимов. – Х. : Право, 2010. – 336 с.
108. Манько О. Є. Питання форми державного правління в Україні у висновках Венеціанської Комісії [Електронний ресурс] / О. Є. Манько. – Режим доступу : http://irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/FP_index.htm_2011_3_84.pdf
109. Марков С. Концепция управляемой демократии / С. Марков // Политический класс. – 2005. – №1. – С. 50-55.
110. Маркс К. Сочинения. 2-е изд. Т. 1 / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М. : Государственное издательство политической литературы, 1955. – 698 с.
111. Маркузе Г. Эрос и цивилизация / Г. Маркузе. – М. : АСТ, 2002. – 526 с.
112. Мартинюк Р. С. Критерії та чинники вибору форми правління в Україні / Р. С. Мартинюк // Часопис Національного університету «Острозька академія». – Серія «Право». – 2012. – № 2(6). – С. 1-17.
113. Медведчук В. Правова наука і правова держава: проблеми взаємозв'язку і розвитку / В. Медведчук // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 2-3. – С. 37–53.
114. Международный индекс защиты прав собственности. Энциклопедия общественного развития [Електронний ресурс] // Центр

гуманитарных технологий. – Режим доступа :
<http://gtmarket.ru/ratings/international-property-right-index/info>

115. Мельвиль А. Ю. Опыт теоретико-методологического синтеза структурного и процедурного подходов к демократическим транзитам / А. Ю. Мельвиль // Полис. – 1998. – № 2. – С. 6-38.

116. Меркель В. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях / В. Меркель, А. Круассан // Полис – 2002. – № 1. – С. 6-17.

117. Монтескье Ш. О духе законов / Ш. Монтескье. – М. : Главное издательство политической литературы, 1955 – 800 с.

118. Назаров М. С. Особливості процесу демократичного транзиту в Україні та Республіці Молдова [Електронний ресурс] / М. С. Назаров. – Режим доступу : <http://www.academia.edu/4761413/>

119. Наливайко О. І. Теоретико-правові проблеми захисту прав людини : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец.12.00.01«Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / О. І. Наливайко; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2002. – 18 с.

120. Нелюбин А. А. Формирование социального государства в России : политико-социологический аспект [Електронний ресурс] / А. А. Нелюбин. – Режим доступу : <http://problemanalysis.ru/Dokladi/Nelubin1.pdf>

121. Нерсесянц В. С. Философия права Гегеля / В. С. Нерсесянц – М. : Юрист, 1998. – 352 с.

122. Нерсесянц В. С. Манифест о цивилизме. Национальная идея России во всемирно-историческом прогрессе равенства, свободы и справедливости [Електронний ресурс] / В. С. Нерсесянц. – Режим доступу : <http://www.trinitas.ru/rus/doc/0001/005a/00011082.htm>

123. Новакова О. В. Сучасний демократичний транзит : перспективи «другого переходу» [Електронний ресурс] / О. В. Новакова. – Режим

доступу : http://dspace.snu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/2112/1/Новакова_1.pdf

124. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики; [пер. с англ. А. Н. Нестеренко] / Д. Норт. – М. : Начала, 1997. – 180 с.

125. Оніщенко Н. М. Теорія прав людини в контексті соціокультурного змісту Конституції України 1996 року / Н. М. Оніщенко // Сьомі юридичні читання : Матеріали Міжнародної наукової конференції 19-20 травня 2011 р. –К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – С. 6-10.

126. Онищук М. Верховенство Конституції України як засадничий принцип правової держави [Електронний ресурс] / М. Онищук. – Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/2190/>

127. Онищук М. В. Україна як правова держава: реалії і проблеми / М. В. Онищук // Часопис Київського університету права. – 2011. – № 2. – С. 81-85.

128. Опозиція в Україні: стан, умови діяльності, відносини з владою / Національна безпека і оборона. – 2011. – № 7-8. – 22 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/NSD125-126_ukr_1.pdf

129. Осетинський В. Введення у концепцію прав людини / За матеріалами Вищого Міжнародного курсу Захисту Прав Людини, Гельсінська Фундація Прав Людини (Варшава, Польща) [Електронний ресурс] / В. Осетинський. – Режим доступу : <http://www.ccf.org.ua/for-social-workers-article>

130. Панов П. В. Политический порядок и проблема воспроизводства власти: институт преемника [Електронний ресурс] / П. В. Панов. – Режим доступу : <http://www.politex.info/content/view/720/30/>

131. Парето В. Трансформация демократии / В. Парето. – М. : Территория будущего, 2011. – 207 с.

132. Парти́йна система України : особливості становлення, проблеми функціонування, тенденції еволюції [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/NSD116_ukr_1.pdf

133. Парти́йна система України після парламентських виборів – 2012 : аналіт. доп. / за заг. ред. О. А. Фісуна; Регіон. філіал НІСД у м. Харкові. – Х. : Золоті сторінки, 2012. – 116 с.

134. Перенджиев А. Н. Проблемы реализации принципа разделения властей в современной России [Електронний ресурс] / А. Н. Перенджиев. – Режим доступу : <http://www.lawinrussia.ru/node/30927>

135. Петришин О. В. Верховенство права як принцип дії права : мат. міжнар. конф. «Верховенство права : питання теорії і практики» / О. В. Петришин // Українське право. – 2006. – № 1 (19). – С. 49-57.

136. Пехник А. В. Концептуальне осмислення взаємозв'язку правової держави та громадянського суспільства [Електронний ресурс] / А. В. Пехник. – Режим доступу : http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/11300/118/1/app-36_Pehnik_A_V_%2850-61%29.pdf

137. Платон. Диалоги / Платон. – М. : Академический проект, 2011. – 367 с.

138. Платон. Филеб, Государство, Тимей, Критий / Платон. – М. : Мысль, 1999. – 656 с.

139. Погребняк С. П. Верховенство права : сущность, урони, требования [Електронний ресурс] / С. П. Погребняк. – Режим доступу : http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/41381/1/2_погребняк.pdf

140. Поздняков С. В. Политический протест : дис. канд. полит. наук : 23.00.02 – политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии / С. В. Поздняков. – Ростов-на-Дону, 2002. – 168 с.

141. Політична корупція в Україні : суб'єкти, прояви, проблеми протидії // Національна безпека і оборона. – 2009. – № 7. [Електронний

ресурс]. – Режим доступу :
http://razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/NSD111_ukr_1.pdf

142. Політична наука. Словник : категорії, поняття і терміни / [авт.-уклад. : Б. Кухта, А. Романюк, Л. Старецька та ін.]. – Львів : Кальварія, 2003. – 500 с.

143. Політологія / За заг. ред. проф. В. Г. Кремень, проф. М. І. Горлача. – Харків : Друкарський центр «Єдинорог», 2001. – С. 155-188.

144. Портнов А. В. Зміст принципу верховенства права та його реалізація в діяльності Конституційного Суду України / А. В. Портнов // Стратегічні пріоритети. – 2008. – №2(7). – С. 64-67

145. Принцип верховенства права: проблеми теорії і практики: у двох книгах / За заг. ред. Ю. С. Шемшученка] / Книга друга : Принцип верховенства права у діяльності держави та адміністративному праві / Відп. ред. В. Б. Авер'янов. – К. : Конус-Ю, 2008. – 321 с.

146. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / А. Пшеворский. – М. : «Российская политическая энциклопедия», 2000. – 320 с.

147. Рабінович П. М. Основні права людини: поняття, класифікації, тенденції / П. М. Рабінович // Український часопис прав людини. – 1995. – № 1. – С. 14–23.

148. Рабінович П. М. Права людини і громадянина в Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень) / П. М Рабінович. – Х. : Право, 1997. – 212 с.

149. Радченко О. Латинська Україна : нескінченість демократичного транзиту? / О. Радченко // Наукові записки. Серія «Політичні науки». «Демократичний транзит в Україні : підсумки електорального циклу 2004-2007 рр.». – Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія». – Вип. 3. – 2008.

150. Развитие судебной системы Российской Федерации [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.asrb.ru/razvitie_sudebnoi_sistemy_rossiiskoi_federacii.html

151. Разметаева Ю. С. Права людини як фундаментальна цінність громадянського суспільства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец.12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Юлія Сергіївна Разметаева; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2009. – 20 с.

152. Рапопорт А. Математические аспекты абстрактного анализа систем // Исследования по общей теории систем / А. Рапопорт. – М. : «Прогресс», 1969. – С. 83-105.

153. Растоу Д. Переходы к демократии: попытка динамической модели / Д. Растоу // Полис. – 1995. – № 5. – С. 5-15

154. Ревенко Г. В. Правова соціальна держава : теорія та сучасні проблеми становлення в Україні [Електронний ресурс] / Г. В. Ревенко. – Режим доступу : <http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/1507.pdf>

155. Резаев А. В. Сравнительный анализ в социологии : уровни применения и концептуальные проблемы [Электронный ресурс] / А. В. Резаев, Н. Д. Трегубова. – Режим доступа : http://www.jourssa.ru/sites/all/files/volumes/2012_4/Rezaev_Tregubova_2012_4.pdf

156. Резніков О. Принцип верховенства права і проблеми його забезпечення в Україні [Електронний ресурс] / О. Резніков, О. Вінгловська. – Режим доступу: http://yurincom.com/ua/legal_practice/analitichna_yurysprudentsiia/pryntsyp_verkhovnstva_prava_i_problemy_yogo_zabezpechennia_v_ukraini-publication/

157. Рейтинг свободы СМИ в странах мира 2013 года [Электронный ресурс]. – Режим доступу : <http://gtmarket.ru/news/2013/05/02/5877>.

158. Рейтинг стран по индексу институциональных основ демократии [Электронный ресурс] / Политический атлас современности. – Режим доступа : http://worldpolities.org/index.php?option=com_content&task=view&id=18

159. Римский В. Свобода слова в современной России [Электронный ресурс] / В. Римский. – Режим доступа : <http://www.relga.ru/Environ/WebObjects/tgu-www.woa/wa/Main?textid=2620&level1=main&level2=articles>

160. Розвиток громадянського суспільства [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.astrolabium.com.ua/downloads/file/FundamentalsOfDemocracy_fragment.pdf

161. Ростой У. У. Политика и подъем роста / У. У. Ростой. – М. : Прогресс, 1973. – 262 с.

162. Руднева О. Міжнародні стандарти прав людини та принципи верховенства права: до проблеми співвідношення правових явищ / О. Руднева // Юридична Україна. – 2012. – № 4 (112). – С. 15-16.

163. Сатаров Г. Модернизация и верховенство права [Электронный ресурс] / Г. Сатаров. – Режим доступа : <http://www.memo.ru/uploads/files/550.pdf>

164. Свобода преси в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://osvita.mediasapiens.ua/material/3434>

165. Свобода слова в России [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://reviewgc.ru/toefamu-deo12/Свобода_слова_в_России

166. Свобода слова в Україні у 2012 році. Короткий звіт до Всесвітнього дня свободи преси. [Електронний ресурс] / Інститут масової інформації. – Режим доступу: <http://imi.org.ua/analytics/40730-svoboda-slova-v-ukrajini-u-2012-rotsi-korotkiy-zvit-do-vsесvitnogo-dnya-svobodi-presi.html>

167. Скакун О. Ф. Верховенство права як принцип взаємодії правових систем в умовах глобалізації / О. Ф. Скакун // Порівняльне правознавство : сучасний стан і перспективи розвитку : зб. матер. міжнар. наук. симпозиуму «Дні порівняльного правознавства» (Київ, 8-11 квітня 2009 р.). – К. : Логос, 2009. – С. 97-102.

168. Скок Н. В. Структурно-функциональный подход и его значение в становлении теории политической культуры / Н. В. Скок // Проблемы управления. – 2010. – № 2 (35). – С. 199-203.

169. Смирнов В. В. Политология прав человека и политические права в России / В. В. Смирнов // Полис. – 2010. – № 6. – С. 106-115.

170. Сморгун Л. В. Современная сравнительная политология / Л. В. Сморгун. – М. : РОССПЭН, 2002. – 472 с.

171. Соловйов В. М. Законність як елемент моніторингу ефективності законодавства [Електронний ресурс] / В. М. Соловйов. – Режим доступу : <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/apdu/2009-2/doc/5/04.pdf>

172. Соломін О. А. Концепція правової держави: сучасний контекст / О. А. Соломін // Записки НаУКМА. Політичні науки. – 2012. – Т. 134. – С. 3-7.

173. Співак В. М. Правова держава – політична форма виразу громадянського суспільства / В. М. Співак // Етнополітичні конфлікти у посттоталітарному просторі. – К. : УФІМБ, 1999. – С. 186-188.

174. Стан дотримання політичних прав та громадянських свобод в Україні (аналітичний звіт за 2010 – перше півріччя 2011) // Київ : Дім свободи Україна, 2011. – 166 с.

175. Судова реформа України : поточні результати та найближчі перспективи / Інформаційно-аналітичні матеріали до Фахової дискусії на тему «Судова реформа 2010 р.: чи наближає вона правосуддя в Україні до європейських норм і стандартів?» 4 квітня 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/upload/Sudova_reforma_2013.pdf

176. Сурнін В. О. Механізми стримувань та противаг у системі розподілу влади в Україні / В. О. Сурнін // Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології. – 2013. – № 2. – С. 140-144.

177. Сушко Є. Р. Взаємодія верховенства права з верховенством закону: загальнотеоретичні аспекти [Електронний ресурс] / Є. Р. Сушко. – Режим доступу : <http://dspace.uabs.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/3780/1/85-87.pdf>

178. Таманага Б. Верховенство права. Історія. Політика. Теорія / Б. Таманага. – К., 2007. – 202 с.

179. Танчак А. Я. Політичні права людини : поняття та зміст // Актуальні проблеми держави та права [Електронний ресурс] / А. Я. Танчак. – Режим доступу : <http://apdp.in.ua/v24/36.pdf>

180. Тойнби А. Дж. Постигание истории : Сборник / А. Дж. Тойнби – М. : Айрис-пресс, 2004. – 640 с.

181. Тойнби А. Дж. Цивилизация перед судом истории : Сборник / А. Дж. Тойнби – М. : Айрис – пресс, 2003. – 592 с.

182. Третьяков В. Слово высказанное / В. Третьяков // Политический класс. – 2005. – № 5.

183. Трихліб К. О. Верховенство права: сучасні інтерпретації [Електронний ресурс] / К. О. Трихліб. – Режим доступу : http://sn-jurid.crimea.edu/arhiv/2013/26_2_p1_law/020_tri.pdf

184. Уткин А. И. Глобализация: процесс и осмысление / А. И. Уткин. – М. : Логос, 2001. – 253 с.

185. Философия науки / Под ред. А. И. Липкина. – М. : Эксмо, 2007. – 608 с.

186. Фоміцька Н. В. Концептуальні засади поділу та реалізації влади [Електронний ресурс] / Н. В. Фоміцька. – Режим доступу : <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/apdu/2009-2/doc/1/11.pdf>

187. Форрестер Дж. Мировая динамика / Дж. Форрестер. – М. : АСТ, 2003. – 379 с.
188. Фромм Э. Бегство от свободы; Человек для себя / Э. Фромм – Минск; Попурри, 2000. – 672 с.
189. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Ф. Фукуяма. – М. : АСТ, 2004. – 730 с.
190. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Ф. Фукуяма. – М. : АСТ, 2004. – 588 с.
191. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? / С. Хантингтон // Полис. – 1994. – № 1. – С. 33-48.
192. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон – М. : РОССПЭН, 2003 – 368 с.
193. Харитонова О. Г. Генезис демократии. Попытка реконструкции логики транзитологических моделей / О. Г. Харитонова // Полис. – 1996. – № 5. – С. 70-79.
194. Хомин І. Особливості дослідження між партійних взаємодій у трансформаційних суспільствах [Електронний ресурс] / І. Хомин. – Режим доступу : http://filos.lnu.edu.ua/bulletin_philosophy/ua/docs/visnyk03/articles/19.pdf
195. Христюк Т. А. «Політична опозиція». Зміст, характеристика та історична еволюція / Т. А. Христюк // Політологічний вісник. – 2003. – № 13. – С. 195–202.
196. Чепульченко Т. О. Правова держава як гарант дотримання основних демократичних принципів та прав людини у суспільстві [Електронний ресурс] / Т. О. Чепульченко. – Режим доступу : file:///C:/Users/Ki/AppData/Local/Temp/VKPI_soc_2012_2_23.pdf
197. Чернушенко О. В. Судова влада в умовах глобалізація / О. В. Чернушенко // Порівняльно-аналітичне право. – 2013. – № 3-1. – С. 84-86.

198. Чікіта І. В. Соціальна правова держава та її протоїдея у християнському віровченні [Електронний ресурс] / І. В. Чікіта. – Режим доступу : <http://sevntu.com.ua/jspui/bitstream/123456789/239/1/politologiya.84.2007.104-109.pdf>

199. Шабайлов Д. В. Социально-экономические права в системе прав человека и гражданина [Електронний ресурс] / Д. В. Шабайлов. – Режим доступу : <http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/13415/1/shabajlov%2095-101.pdf>

200. Шабров О. Ф. Системный подход и компьютерное моделирование в политологическом исследовании / О. Ф. Шабров // ОНС. – 1996. – № 2. – С. 100-110.

201. Шавишвили Д. Ф. О реформе социального обеспечения (Тезисы научного доклада) / Д. Ф. Шавишвили. – М. : Институт экономики РАН, 2011. – 17 с.

202. Швець В. Особливості становлення демократії та впровадження демократичних цінностей в Україні й світі / В. Швець, Ю. Шайхалієва // Віче. – 2010. – № 17. – С. 13-16.

203. Шемшученко Ю. С. Теоретичні проблеми формування правової держави / Ю. С. Шемшученко. – К. : Юридична думка, 2005. – С. 75–79

204. Шилінгов В. С. Верховенство права – основоположний принцип правової системи демократичного суспільства / В. С. Шилінгов // Часопис Київського університету права. – 2009. – № 2. – С. 26-29.

205. Шмиттер Ф. «Угрозы и дилеммы демократии» [Електронний ресурс] / Ф. Шмиттер. – Режим доступу: <http://old.russ.ru/antolog/predely/1/dem2-2.htm>

206. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории / О. Шпенглер. Соч. в 2-х т. – Мн., 1998. – 688 с.

207. Юсов А. В. Політична система сучасного суспільства: поняття, структура, функції / А. В. Юсов // Держава і право : збірник наукових праць :

юридичні і політичні науки / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2008. – Вип. 41. – С. 112-116.

208. Bova R. Political Dynamics of the Post-Communist Transition : A Comparative Perspective / R. Bova // *World Politics*. – 1991. – Vol. 44. – P. 113-138.

209. Bunce V. The Political Economy of Postsocialism / V. Bunce // *Slavic Review*. – 1999. – Vol. 58. – No. 4. – P. 756-793.

210. Costa P., Zolo D. The rule of Law: history theory and criticism. – Dordrecht: Springer, 2007 – 695 p.

211. Hayek F. A. The Road to Serfdom. [Електронний ресурс] / F. A. Hayek. –
– Режим доступу :
<http://www.iea.org.uk/sites/default/files/publications/files/upldbook351pdf.pdf>

212. Huntington S. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century / S. Huntington. – Norman and London, 1991. – 337 p.

213. Linz H. Problems of Democratic Transformation and Consolidation – South Europe, South America, Post-Communist Europe / Huan Linz, Alfred Stepan. – Baltimore : The Johns Hopkins University Press, 1996. – 480 p.

214. O'Donnell G. Delegative Democracy / G. O'Donnell // *Journal of Democracy*. – January 1994, v. 5. – № 1. – P. 55-69.

215. Rueschemeyer D. Partial modernization / D. Rueschemeyer // *Explorations in general theory in social science: essays in honor of Talcott Parsons* / Ed. by J. C. Loubser et al. – N.Y., 1976. – Vol. 2. – P. 756-772.

216. Rustow D. Transitions to Democracy : Toward a Dynamic Model / D. Rustow // *Comparative Politics*. – 1970. – № 3. – P. 337-363.

217. Transparency International: Индекс восприятия коррупции 2013 года. [Електронний ресурс] // Центр гуманитарных технологий. – Режим доступу :
<http://gtmarket.ru/news/2013/12/03/6442>